

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ

АЙЮБ ҒУЛОМ ВА ЎЗБЕК
ТИЛШУНОСЛИГИ

(Айюб Ғулом таваллудининг 90 йиллигига
бағишланади)

ТОШКЕНТ — 2004

Ўзбек тилшунослиги кафедрасида тайёрланган ушбу илмий тўплам ўзбек филологияси факультети ўқув – методик кенгашининг 2004 йил 9 сентябрь қарори билан нашрга тавсия қилинган.

Таҳрир ҳайати: филология фанлари номзоди, доцент
М.Қодиров
филология фанлари номзоди, доцент
М.Наримонова
филология фанлари номзоди, доцент
М.Жўрабоева

Тақризчилар: филология фанлари доктори,
проф. А.Абдуазизов
филология фанлари доктори,
проф. М. Қурбонова

Масъул муҳаррир: филология фанлари доктори,
профессор Р. Сайфуллаева

МАКТАБ ЯРАТГАН ТИЛШУНОС

Ўзбек маданияти ривожига, XX аср ўзбек тилшунослиги илмига тамал тоши қўйган олимлардан бири профессор Айюб Фулом ҳаёт бўлганида 90 ёшга тўлган бўларди. Олим ўтган асрнинг энг қийин, энг долғали даври ҳисобланган мустабид тузум шароитида яшаб, ижод қилган. Унинг ҳаёт ва ижод йўли осон кечмаган. Зугумли тил сиёсати ҳукмрон бўлган жамиятда она тилининг ўзига хос бойликларини, афзалликларини, гўзалликларини моҳирона таҳлил қилиб, бу тилнинг илмий дунёсига пойдевор яратиш эса ундан — да мушкул, машаққатли бўлиб, у тадқиқотчи олимдан катта ирода, матонат талаб қиларди. Худди шу вазифани биринчилардан бўлиб адо этган олимлардан бири Айюб Фулом эди, десак, муболаға бўлмайди.

Айюб Фуломнинг илмий мероси сон жиҳатдан ўта бой бўлмаса ҳам, сифати, унда илгари сурилган илмий ғоя ва қонуниятларнинг кўлами катта — катта монографик ишлар қийматига тенг келадиган салмоғи билан ажралиб туради. Аслида А.Ф.Фуломов ўз илмий фаолиятини 1935—1936— йилларда бошлаган. Дастлаб 1937— йилда "Ўзбек тили синтаксиси" дарслиги чоп этилган. Матбуотда эса ўзбек тили дарсликлари ҳақидаги бир қатор тақризлари эълон қилинган ва бу нашрларнинг ҳар бири халқнинг саводини кўтаришга хизмат қилган.

1940— йилда олимнинг биринчи монографияси "Ўзбек тилида аниқловчилар" номи билан нашр қилинган. Бир оз вақт ўтгач, унинг қисқарган варианты рус тилида ҳам босиб чиқарилган. Мазкур монографияда аниқловчиларнинг таснифи, ифодаланиш усуллари, семантик, грамматик, услубий хусусиятлари, эски ўзбек тилидаги изофанинг роли ва унинг ҳозирги замон ўзбек тилидаги вазифалари, аниқловчили синтагматик қурилишларда интонациянинг вазифаси, "Аниқловчи эргаш гап" бобида эса бу хилдаги эргаш гапларнинг қолипи, уни ажратиш мезонлари ҳақида дастлабки мукамал маълумотлар илмий талқинини топган. Мазкур ишда илгари сурилган қарашлар кейинчалик СССР ФАнинг муҳбир аъзоси Н.К.Дмитриев, академик

А.Н.Кононов ҳамда Э.М.Груиналарнинг ишларида тўғри, асосли илмий қараш сифатида юксак баҳоланган. Бу асар гоёси олий ўқув юртлири учун чиқарилган дарсликларнинг “Аниқловчи” баҳсига асос бўлган. Ўша даврдаёқ монографияга А.К.Боровков томонидан юксак баҳо берилган эди. Уни айнан келтиришни ўринли деб биламиз: “Работа чрезвычайно актуальна... Аюб Гулямов серьёзно подошёл к решению поставленных перед собой вопросов и опираясь на большой фактический материал, критически и самостоятельно подошёл к решению их. Исследование очень интересно и оригинально. Впервые в узбекской грамматической литературе вопрос об определении получает в исследовании А.Гулямова подробное и систематическое освещение... Желательно, чтобы исследование А.Гулямова было опубликовано в печати и в дальнейшем переведено на русский язык”. Худди шунга ўхшаш фикрни ЎЗДУ профессори А.А.Соколов ҳам билдириб, “... работа шире, чем тюркологическая...” деган таъкид қўшган эди.

1941 йилда А.Ф.Фуломовнинг “Ўзбек тилида келишиклар” номли иши эълон қилинди. Унда ўзбек тили келишикларининг семантикаси, синтактик – стилистик хусусиятлари тил тарихи, ўзбек шевалари, ҳозирги замон ўзбек тили материаллари мисолида чуқур илмий таҳлил қилинган эди. Шу сабабли бўлса керак, бу қарашлар ҳамон ўз қийматини йўқотган эмас.

1944 йилда эса “Ўзбек тилида кўплик категорияси” номли монография босилиб чиқди. Монографияда мазкур мавзунинг ўта чуқур таҳлил қилинганлиги олимлар томонидан эътироф этилган (қаранг: А.Н.Кононов. Грамматика узбекского языка, 1948, с.33). Ишда кўплик тушунчасининг моҳияти, кўпликнинг ифодаланиш усуллари, кўплик қўшимчаси воситасида юзага чиқувчи маънолар, араб ва форс тилидан ўзлашган кўплик кўрсаткичларининг ўзбек тилидаги ўрни, сондаги мослашув ва шу каби кўплаб масалалар илмий ёритилган.

1947 – йилда “Ўзбек тилида урғу” номи билан навбатдаги монография чоп этилган. Бу махсус тадқиқотда урғунинг ўзбек тилига хос хусусиятлари жуда синчковлик билан таҳлил қилинган (проф. В.В.Решетов. Узбекский язык, 1, Т., 1959, с. 312,315). Ишда акад. В.В.Радловнинг фикрига қарама – қарши равишда туркий тиллардаги урғунинг

семантик ва грамматик вазифани бажара олиши исботланиб, бу ҳолнинг 21 та кўриниши аниқ мисоллар асосида таҳлил қилиб берилган. Н.А. Баскаков, В.В.Решетовларнинг асарларида эса мазкур қараш ижодий баҳоланган. (“Каракалпакский язык”, II том,” Основы фонетики и грамматики узбекского языка”, 1965). Айниқса, бу ҳақда А.К.Боровков билдирган фикр жуда қимматли: “... А.Гулямов впервые широко ставит вопрос об узбекском ударении..... Работа ценна и нужна. Без таких работ нам нельзя двигаться вперед в разработке проблем нашей научной грамматики”, — дея юксак баҳо берилган.

Айюб Фуломовнинг ўзбек тилини илмий тадқиқ қилишдаги хизматлари А.К.Боровковнинг 1942—йилда эълон қилинган “Узбекское языковедение” номли мақоласида, Н.К.Дмитриевнинг 1946 йилда чоп этилган “Труды русских ученых в области тюркологии” номли ишида ҳам алоҳида таъкидланган.

А.Фуломовнинг “Ўзбек тилида —ла аффикси” номи билан иккита мақоласи (1944, 1947—йй) эълон қилинган. Бу хусусда ҳам кейинги манбаларда, хусусан, Э.В.Севортяннинг “Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке” номли асарида яхши баҳо берилган: “... Следует отметить большое количество (около двадцати) конкретных значений глаголов на – ла, которые находит в узбекском языке А.Г.Гулямов (Қаранг: тилга олинган асар, 1962, 79—б.).

Олимнинг “К некоторым вопросам аффиксации в узбекском языке” номида академик В.А.Гордлевскийга бағишлаб чиқарилган тўпلامдан жой олган (М., 1953 й.) мақоласида муаллиф ўзбек тилидаги аффиксларни таснифлаган. Бу ҳақдаги қозоқ тилшуноси проф. Н.Т.Сауранбоев, француз тюркологи Ж.Дени, турк тадқиқотчиси Ахмед Жавод Эмреларнинг фикрларини асосли танқид қилган.

Проф. А.Ф.Фуломовнинг аффикслар этимологиясига бағишланган туркум мақолаларида берилган янги этимологик талқинларнинг (масалан, —қа, —дош..) кейинчалик совет тюркологиясида ҳам тўғри, илмий асосли фикрлар тарзида тан олинганлиги маълум (Қ: А.Н.Кононов, Н.А.Баскаков, Э.В.Севортян, А.К.Хасенова ва бошқалар).

1954—йилда чоп этилган “К вопросу об адвербиализации в узбекском языке” мақоласида айрим тюркологларнинг туркий

тиллardaги субстантивациянинг юзага келиши сўз ўзгартувчи аффиксларнинг иштирокига боғлиқ, деган асоссиз қарашларнинг хато эканлиги танқид қилинган ва бу ҳодисанинг ўзбек тилига хос хусусиятлари илмий таҳлил қилиб берилган.

"Сифат даражалари" (1959) мақоласида ҳозирги ўзбек тилида ва эски ўзбек тилида кенг қўлланилган — рок аффиксининг семантик хусусиятлари ёритилган бўлса, "О сопутствующих явлениях при аффиксации в узбекском языке" (1963) мақоласида тарихий, диалектал бой фактик материаллар асосида аффиксациядаги товуш ўзгариши ҳолатлари чуқур таҳлил қилинган. Бу материал ўзбек тили фонологияси ва морфонологиясини ўрганишда зарурий манба бўлиб хизмат қилаётганлиги ҳақиқат. Чунки олим таҳлил қилган ҳар бир муқобил ҳолат ўз далилий асосига эга.

"Об удвоении согласных в узбекском языке" (1959) мақоласида бу типдаги товуш ортишининг 4 хил кўриниши илмий исботини топган. У ҳам аввалги мақола сингари ҳамон долзарблигини йўқотган эмас.

1948, 1955 — йилларда нашр қилинган "Содда гап" номли иш ўзбек тили гап қурилиши муаммоларини тарихий планда ёритган дастлабки илмий манба сифатида қимматлидир. Олимнинг "Синтактик қайта бўлиниш" ҳодисасини пайқаганлиги ва бу назарияни илк маротаба ишлаб чиққанлиги ҳам фандаги янгилликлардан ҳисобланган. Мазкур илмий қарашнинг асосли эканлиги А.Н.Кононов, А.С.Сафоев каби олимларнинг ишларида таъкидланган эди.

Олимнинг бир қатор ишларида тилнинг динамик табиати, систем хусусияти таҳлил қилинган. "Развитие узбекского литературного языка в советский период" (1948), "Адабий тил нормалари" (1973), "Фонетик вариантлар ва адабий тил нормалари" (1977) каби ишларининг мақсади шу масалага йўналтирилганлиги билан аҳамиятли.

А.Фулумовнинг орфоэпия, орфография, стилистикага, шевашуносликка оид ишлари ҳам анчагина. "Ўзбек тилида сўз тартиби" (1946), "Бадий асарнинг тили ҳақида" (1941), "Она тилига ўрганиш сифатини яхшилаш ҳақида" (1957), "О правописании сложных слов в узбекском языке" (1954), "Шевалар луғати тузилишининг баъзи принциплари" (1968)

сингари мақолаларининг ҳар бири ўз салмоғи ва илмий – амалий аҳамияти билан ажралиб туради.

Профессор А.Ғуломов ўнлаб дарслик, қўлланмалар, айрим луғатларнинг етакчи муаллифларидан ҳисобланади: "Она тилидан қўлланма" (1937), "Ўзбек тили грамматикаси" (1939), "Ўзбек тили илмий грамматикаси учун материаллар" (1938), "Синтаксис бўйича машқлар тўплами" (1938, 1939, 1947 ...), "Ўзбек тили грамматикаси" (1940), "Ўзбек тили синтаксиси" (1970), "Она тилига ўргатиш йўллари" (1942), "Ўзбек тили грамматикаси" (1943–1960), "Диктантлар тўплами" (1944,1948), "Ҳозирги замон ўзбек тилидан конспектив курс: Содда гап" (1948), "Ўзбек тили морфологиясига кириш" (1953), "Феъл" (1954), "Содда гап" (1955), "Ҳозирги замон ўзбек тили" (1957) нашрининг "Морфологияга кириш" (285–302–б), "Феъл" (377–469–б) баҳслари, "Ҳозирги замон ўзбек тили (синтаксис) – 1961,1965, 1987: "Ўзбек тили дарслиги" (5–6–9–синфлар учун – 1974, 1978, 1977, 1976, 1980, 1982, 1983, 1985...), "Ўзбек тили морфем луғати" (1977) каби нашрлар шулар жумласидан. Қайта–қайта нашр қилинган бу дарслик ва қўлланмаларда олим киритган кўплаб термин ва тушунчалар, таснифлар ўрин олган: **майл категорияси, феъл замонларининг ички таснифи, ички ва ташқи ясалиш, турланиш, тусланиш, аффиксал кўп вариантлик аффиксал полисемия, аффиксал омонимия, аффиксал синонимия, сўз ясаш таҳлили, морфем таҳлил, ясалма, ясовчи асос, ясовчи восита, сўз ясаш модели, сўз ясаш типи, бинар оппозиция; соф феъл, феълнинг функционал шакли, ўтимли ва ўтимсиз феъллар** ва бошқалар.

Профессор Айюб Ғулом илмий меросининг сара намуналаридан бири, илмий тадқиқотнинг тенги йўқ намунаси, шубҳасиз, "Ўзбек тили тарихий сўз ясалиши муаммолари" мавзусидаги докторлик диссертациясидир.

Олимни ўзбек тилшунослигида биринчи фан доктори сифатида танитган, машҳур туркологларнинг юксак баҳосига сазовор бўлган мазкур ишининг 2 жилд, салкам 800 саҳифага тенг ҳажмда, рус тилида ёзилганлигининг ўзиёқ бу шахснинг "олмос истеъдоди"дан, илмий қамрови кенглигидан, жуда "билимдонлиги"дан (қ: А.Абдуазизов. Профессор Айюб Ғулом ва ўзбек тилшунослиги, Т., 1995, 4–б.) далолат беради.

Мазкур тадқиқотда берилган ва илмий асосланган этимологик маълумотлар қомусий асарлар сирасидан, ноёб этимологик лугатлардан (Қаранг: "Древнетюркский словарь") туб манба сифатида ўрин олган десак, муболаға бўлмайди.

Ушбу докторлик диссертациясининг "ўзбек тили тарихига бағишланган дастлабки йирик тўлақонли монографик тадқиқот" (К.К.Юдахин), "салмоғи, билдирилган фикрларнинг ўта чуқурлиги, жуда бой фактик материали билан ўзбек тили тарихий грамматикасига оид тадқиқот" (Е.И.Убрятова), "нафақат ўзбек тилшунослиги, балки умумтуркологик нуқтаи назардан ҳам қимматли, салмоқли тадқиқот" (В.В.Решетов), "Ҳамма туркологлар учун муҳим илмий манба ролини ўйнашга арзигулик диссертация" (Н.А.Баскаков), "тўлиқ ҳолда нашр этишга лойиқ диссертация" (А.А.Зайончковский), "Ҳозиргача маълум ва номаълум суффиксларга берилган янги этимологик қарашлари, туркий тиллар сўз ясалишига оид янги маълумотлари билан илмий билимимизни бойитиши шубҳасиз" (Д.Немет) дея баҳоланганлиги фикримизнинг далилидир.

Профессорлар О.Азизов, Ш.Раҳматуллаев, А.Абдуазизов тўғри эътироф этишганидек, "Улуғ олим ва муаллим, камтарин ва латофатли инсон, филология фанлари доктори, профессор Айюб Ғуломовнинг номи жаҳон туркийшунослиги ва хусусан, ўзбек тилшунослиги саҳифасига олтин зарҳал билан ёзилган" (3–б), "унинг номи Е.Д.Поливанов, А.Н.Кононов, А.К.Боровков, Н.К.Дмитриев, К.К.Юдахин, С.К.Кенесбаев, В.Ч.Чориёров, Б.М.Юнусалиев, Т.Текин, А.Зайончковский, Ю.Немет, Н.Поппе, Г.Клаусон, Ж.Дени, Г.Ярринг, А.Фон Габэн каби машҳур туркийшунос олимлар қаторидан ўрин эгаллаган" (6–б).

"Юзу кўзидан илму маърифат нури ёғилиб турувчи, кийган либоси ўз қадду қоматига ярашган, сўзларини улуғ санъаткорлардек дона–дона талаффуз қилувчи бу ажойиб, ўта маданиятли ўзбек зиёлиси" (А.Абдуазизов, кўрсатилган иш, 4–5–бетлар). А.Ғ.Ғуломов илмий раҳбар, илмий маслаҳатчи сифатида кўплаб фан докторлари, фан номзодлари тайёрлаган. Олим раҳбарлигида бажарилган ишларнинг ҳар бири мукамаллиги, салмоғи, долзарблиги

билан ўзбек тилшунослиги илмини бойитишга хизмат қилиб келяпти.

Айюб Ғулом нафақат ҳамма ҳавас қилса арзигудек йирик олим, моҳир педагог, балки катта ва кичик ишларга бирдек масъулият билан қараган фаол жамоатчи, талабчан ва меҳридарё устоз бўлган. Бу буюк зот кўп йиллар давомида талабалар илмий жамиятига раҳбарлик қилган; шу йўл билан ҳам уларни фанга қизиқтириб, кафедранинг салоҳиятини кўтаришга ҳаракат қилган. Қатор Ихтисослашган кенгашларнинг, Маориф Вазирлиги қошидаги ВУМСнинг аъзоси, мувофиқлаштирувчи кенгашнинг раиси сифатида Республикамизда илмий ишларнинг савиясини кўтаришга ҳисса қўшган.

Ҳамкасблари, шогирдлари онгида, фанда ёрқин чироқ ёқиб кетган зот, тилшунослик илмининг ёрқин дарғаси Шўролар ҳукумати даврида “Халқ таълимидаги хизматлари учун”, “Социалистик қурилишдаги фаол иштироки учун”, “Улуғ Ватан уруши давридаги фидокорона меҳнати учун” берилган Фахрий ёрлиқлар, медаллар билан тақдирланган холос.

Фанимиз фидойиларидан бири, халқимизга илму савод ўргатган биринчи ўзбек тили дарсликларининг муаллифи, беназир Инсон, тилшунослар сардори, Миллий университетимиз дарғаларидан ҳисобланган устозимиз Айюб Ғуломни эслаш шогирдлик бурчимиздир. Таваллудининг 90 йиллиги нишонланаётган Устозимизни Оллоҳ раҳматига олган бўлсин! Буюк устознинг руҳи абадий шод бўлсин!

А.А.Абдуазизов (ЎзМУ)

Проф.А.Ғуломов интонация ҳақида

Проф.А.Ғуломов ўзининг илмий асарларида интонация, унинг компонентлари ва функциялари ҳамда синтаксис билан муносабати масалалари ҳақида қимматли ғояларни айтган. Машҳур олимнинг фикрича, интонация гапнинг зарур белгиларидан бири ҳисобланади. Аслида интонация фразанинг зарур фонетик белгисидир. Фраза бўлакларга бўлинганда, бир ёки бир неча гапга тўғри келиши мумкин. Гап эса, синтаксиснинг бирлиги ҳисобланади ва бевосита

интонация билан боғланмайди, балки фраза билан гапнинг муносабати борасида қаралади.

Проф.А.Ғуломов синтагмага кенг изоҳ бериб, уни гапнинг ичида структура ва мазмун жиҳатдан бир бутун бўлган гуруҳи, икки пауза орасидаги нутқий элемент, бир нафас чиқариш билан айтиладиган грамматик – семантик яхлитликни кўрсатувчи фонетик бутунлик – деб атаган эди. Шунингдек, у сўз бирикмаси билан синтагма ўртасидаги фарқларни аниқ айтиб берган эди. Синтагма ҳосил қилиш нутқнинг грамматик мазмун жиҳати билан боғланган ҳодисадир. Сўз бирикмасида ундаги бир сўз ҳоким бўлади, бошқаси тобе бўлади.

Проф.А.Ғуломов интонациянинг фонологик функциясига катта эътибор берган эди. У шундай ёзган эди: «Интонация орқали гапдаги сўзлар гуруҳдаги синтактик бўлиниш, элементларнинг қандай боғланганлиги ифодаланади. Бирор гуруҳда интонацион ўзгариш бўлар экан, бу одатда синтактик бўлинишнинг, мазмуннинг бошқалигини кўрсатади.

Масалан: 1) катта мевали / дарахт (меваси катта) – 2) катта / мевали дарахт (дарахт катта)»¹.

Бу ўринда олим «мазмуннинг бошқалиги» бирикмаси билан интонациянинг фонологик функция бажариши, хусусан, бирикмадаги урғу ёрдамида семантик бўлинишга хизмат қилишини алоҳида таъкидлайди. Интонациянинг компонентлари қаторига нутқ мелодикасининг ўзгариши, ритмика, урғу, паузалар (қисқа ва тўлиқ), нутқ темпи киритилади ва «синтактик фонетика»² термини ҳам қўлланади.

Интонация тилнинг ёрдамчи воситаси сифатида қаралиб, у нутқнинг мазмуни ва структураси билан боғлиқ бўлади. Нутқнинг бўлақларига бўлиниши грамматик – фикрий ва интонацион жиҳатларга асосланади. «Интонациянинг ўзида фикрий мундарижа йўқ: у гап, орқали мавжуд»³ бўлиб, у нутқни фонетик шакллантиради, грамматик – фикрий тугалликни кўрсатади.

¹ Ғуломов А.Ғ., Асқарова М.А. Ҳозирги замон ўзбек тили. Т., 1961. 20 – бет.

² Кўрсат. асар. 33 – бет.

³ Кўрсат. асар. 34 – бет.

Проф. А.Ғуломов тасдиқ ва инкор, хабар, буйруқ, сўроқ, санаш каби интонацияларни фарқлайди ва предикативлик ҳамда эмоционалликни ифодалашда интонациянинг хизмати катта эканлигини кўрсатиб беради.

Олимнинг ҳеч қандай эксперимент ўтказмай, интонация ҳақида айтган фикрларининг анча аниқ эканлигига қойил бўласиз. У ёзади: «Ундалма вазифасидаги сўз ундош» интонациясига эга бўлади. У, одатда, бош келишиқ формасидаги эга вазифасидаги сўзга ўхшаш бўлади, лекин бошқа хусусиятлар билан бирга ундош интонацияси унинг эга функциясидаги сўздан фарқланишини кўрсатиб туради. Ундалма баъзан ўз махсус формасига эга бўлади, бу вақтда ундалма —у, —ю, ов, ев каби формалар билан бирга келади ёки унинг охири бўғинидаги унли чўзилади: Бунда икки ҳолат бор: бу унли кўпинча ўзгаради — бошқа унлига айланади... Масалан: 1. Муҳаббат бугун кинога борасизми? 2. Салима —ю, онам чақиряптилар. 3. Маърифат —у боланг уйғонди, тез кел. 4. Каримов, китобни тезроқ олиб бор...¹

Проф. А.Ғуломов интонациянинг стилистик вазифаси ҳақида ҳам қизиқарли фикрлар баён этган. Унинг фикрича, интонация турли руҳий ҳолатларни, эмоцияларни ифодалайди. Интонация ёрдамида эмоционалликни кўрсатишда, гапнинг мақсадга кўра турини белгилашда баъзан шу гапдаги сўзнинг бошқа сўз туркумига ўтиш ҳоллари рўй беради: Талабалар қанча (сўроқ олмоши) —, талабалар қанча! (миқдор равиши).

Машҳур олим проф. А.Ғуломов эмоционалликни ифодалашнинг бошқа жиҳатларини (унлини чўзиш, ундошни такрорлаш, сўзни қайта айтиш каби) ҳам кўрсатиб берган.

Умуман, интонация проф. А.Ғуломов томонидан чуқур тадқиқ этилган ва унинг мураккаб, фақат фонетика билан эмас, балки грамматика (айниқса, синтаксис) ва стилистика билан узвий боғлиқлиги ҳар томонлама мисоллар билан тасдиқланган.

---

¹ Кўрсат. асар.150—бет.

АЙЮБ ҒУЛОМОВ ВА ЎЗБЕК АКЦЕНТОЛОГИЯСИ МАСАЛАЛАРИ

Проф. А.Ғуломов ўзбек тили фонетикаси, сўз ясалиши, урғуга бағишланган асарларида ўзбек акцентологияси масалаларига алоҳида эътибор қаратган. У ўзининг "Ўзбек тилида урғу" (1947) асарида урғунинг сўзни фонетик яхлитлаш, сўздан сўзни ажратиш вазифаларини биринчилардан бўлиб изоҳлаган.

Ўзбек адабий тилида ҳозир сингармонизм ўзининг илгариги аҳамиятини йўқотди ва сўзнинг фонетик бирлигини таъминлашда унинг ҳеч қандай аҳамияти қолмади. Эндиликда ўзбек тилидаги урғу просодик жиҳатдан қудратли омилга айланиб, у сўз бирлигини таъминлашга хизмат қилади. Урғунинг вазифаси делимитивлик билан чекланмайди, балки сўзнинг бирлигини таъминлашда ва сўзларнинг бир – биридан просодик фарқини кўрсатувчи дифференциал белги бўлиб ҳам хизмат қилади.

Ҳозирги ўзбек тилидаги урғуга суперсегмент ҳодиса сифатида қараш лозим бўлади.

Сингармонизмнинг сўниши, "о"лашишнинг кучайиши, товуш тизимида ундошларнинг асосий ўрин тутаётгани, фонологик жиҳатдан чўзиқ ва қисқа унлиларнинг фарқланмаслиги¹, сўзнинг товуш томондан бутунлигини урғу ифодалаётганини² ҳозирги ўзбек адабий тилининг ўзига хос хусусусиятлари қаторига киритиш мумкин. Улардан урғу сўзнинг фонетик бирлигини таъминловчи омил ва лексик – грамматик восита сифатида муҳим белги бўлиб хизмат қилади.

Агар сўз яшашнинг аффиксация усули билан просодик воситалар орқали янги маъно ҳосил қилишини қиёсласак, унда урғунинг ўрнини алмаштириш билан сўзнинг семантикаси ва грамматик маъносида ўзгариш юз беради.

¹ Поливанов Е.Д. К вопросу общетюркской долготы гласных. Бюллетень Среднеазиатского университета, 1926, 6.

² Махмудов А. Славесное ударение в узбекском языке, Т., 1960

Сўз яшанинг бир воситаси сифатида ўзбек тилидаги урғу аффиксация усули билан чамбарчас боғланган.¹

Ўзбек тилида сўзлар туркумини фарқлаш, уларнинг лексик – грамматик маъносини аниқлаш аффикслар характериға боғлиқ. Худди шу каби ҳар бир сўзнинг қўшимчаси, маъноси бир хил бўлса ҳам, урғу ўрни алмаштирилганда сўзнинг лексик – грамматик категорияси ўзгаради.

Урғунинг сўз яшаш вазифасини бажариши, асосан, ясама сўзларда кўзга ташланади. Бу вақт урғу фақат аффикснигина эмас, балки у билан ясалган сўзнинг ўзини аниқлайди.

Урғу ўрнини алмаштириш орқали маъноси ва лексик – грамматик шакли ўзгача жуфтликлар вужудга келади. Бундай жуфтликлар қуйидаги сўз туркумлари таркибида кўпроқ кўзга ташланади:

1. Жуфтликдаги сўзнинг бири от бўлса, иккинчиси феълдир. От сўз туркумида урғу охириги бўғинга, феълда олдинги бўғинга тушади: қатлама – қатлама, тугма – тугма, бўғма – бўғма, сузма – сузма, ювинди – ювинди, қиринди – қиринди каби.

2. Сифат ва феъл жуфтлиги. Бу хил жуфтликдаги сифатларда урғу охириги, феълларда урғу олдинги бўғинга тушади: эзма – эзма, кесма – кесма, босма – босма, ёзма – ёзма каби.

3. Жуфтликнинг бири от ёки сифат, иккинчиси равишдан: хотинча – хотинча, йигитча – йигитча каби.

4. Бош келишидаги от феъл буйруқ майлининг инкор шаклига айланади: сурма – сурма.

5. Феълнинг буйруқ майли бирлиги урғу таъсирида от шакли билан ўхшашлик ҳосил қилади: кўзла – кўз – ла, тузла – туз – ла, қўлла – қўл – ла каби.

Хуллас, нутқ маданияти фақатгина тўғри гапириш эмас, балки тилни олий даражада билишдир. Тилни олий даражада билишга кўмаклашувчи омиллардан бири акцентологиядир.

Акцентология урғунинг вазифаси, хусусияти ва табиатини ўрганувчи тилшунослик бўлимидир.

Урғу ҳам маънони тубдан ўзгартириб сўз яшашда иштирок этади. Ўзбек тилида урғу сўз яшанинг бир

¹ Гулямов А.Г. Удорение в узбекском языке, Т., 1947.

воситаси сифатида аффиксация усули билан чамбарчас боғланган.

Ё.Тожиев (ЎзМУ)

АЙЮБ ГУЛОМОВ САБОҒИ

1. Сўз ясалишининг тилининг лексикология, морфология (грамматика) сатҳлари билан боғлиқлиги, шу билан бирга, тилининг бошқа сатҳлари билан муносабатда эканлигини тўла ҳис қилган ҳолда, бу соҳанинг алоҳида мустақил соҳа — сатҳ эканлиги масаласи тилшунослиқда, асосан, XX асрнинг 50—йилларида ўз исботини топди. Яъни А. Гуломов “Бу алоҳида, мустақил лингвистик соҳа” (“Это самостоятельная лингвистическая дисциплина”) деган фикрини 1955—йилда айтган эди¹.

Кейинроқ, 70—йилларга келиб, олим “Демак, сўз ясалишининг ўз объекти бор, бунда грамматика ва лексика соҳалари билан умумийлик томонлари ҳам бор... сўз яшанинг морфология ёки лексикологияга киритилиши унинг бир томонинигина ўз ичига олади” деган фикрни илгари сурди.

А. Гуломовнинг 50—йилларда айтган фикри рус тилшунослигида жиддий янгилик сифатида тан олинди, сўз ясалиши 70—йилларда яратилган миллий грамматикаларда мустақил соҳа сифатида берилди. Шу билан бирга, бу соҳанинг ўз объекти мавжудлиги, у тилшуносликнинг грамматика, лексика, фонетика, семасиология каби сатҳлари билан чамбарчас алоҳида эканлиги эътироф этилди. Олимнинг бу фикрлари кейинги йилларда жиддий тадқиқотлар учун нашрий асос бўлди.

2. Айюб Гуломов ўзбек тилининг ўзига хос хусусиятларини, тарихини чуқур билганлиги сабабли, сўзларнинг ички ўзгаришлари асосида (аввал фонетик ўзгариш, кейин маъно дифференциацияси) янги сўз ҳосил бўлишини, бунинг алоҳида сўз ҳосил қилиш усули эканлигини умуман тилшунослиқда, қолаверса, туркологияда биринчи бўлиб айтиб ўтди. Бу усулнинг, айниқса, бир бўғинли сўзлар доирасида энг қадимги даврларда кенг

¹ Гулямов А. Г. Проблемы исторического словообразования узбекского языка, часть I, Аффиксация, Аффиксы словообразовательных имён АДД, Т., 1955, с.4.

тарқалганлигини асослаб берди². Бу ишда ёй—ёз, дам—дим, куч—чўк, бўйин—қўйин, ака—ука, ота—ада, оға—ака, йор—йир, қўл—қил, сиқ—сўк, кўз—кўр, бит—бут каби кўплаб сўзлар жуфтлигида янги сўз ҳосил бўлганлиги таҳлил қилинади. Бу нарса, шунингдек, А. Ф. Фуломовнинг “Сўз ясалиши, маълум маънода, диахронияга асосланади” деган фикри (докт. дис. автореферати) кейинчалик, биз таъкидлаганимиз, “Қўшма сўзлар икки босқич асосида юзага келади, яъни икки сўз қўшилуvidан аввало сўз бирикмаси ҳосил бўлади сўнг эса бирикма таркибида фонетик, семантик ва грамматик ўзгариш юз бериши асосида қўшма сўз ҳосил бўлади: белнинг боғи — белбоғ; оқ тепа — Оқтепа; катта кўрғон — Каттақўрғон, янги йўл (янги кўйлаққа қиёсланг) — Янгийўл кабилар (бу ҳар икки ҳолат алоҳида ўрганиляпти)”

3. Устоз А. Фуломовнинг илмий иш ёзиш усулини ҳам ўрганиш лозим. Бу ҳам бир мактабдир. Домла гапни ортиқча “кириш” лардан бошламасдан тўғридан — тўғри мақсадни баён этардилар (буни алоҳида баён қилиш ниятидамиз). Жумладан, устознинг —дош, —ла, —лик аффикслари ҳақидаги мақолаларини кузатсак, шундай ҳолни кўрамыз. “Суффикс, —дош, употребляючися, в зависимости от фонетических условий в тюркских языках в формах —дош, —таш, —наш, —лаш; —дас, —дес, —деш, —тис... является одним из малоупотребительных пассивных суффиксов”¹. Кўринадики, барча тадқиқотчилар ибрат олса арзийдиган илмий баён усули (қисқа, лўнда)да ёзилган.

Хуллас: а) устоз А. Фуломовнинг асарлари ноёб, излаб топиш қийин бўлган ҳолатда. Кўпгина тилчиларнинг бу асарларни кўрмаганликларининг сабаби ҳам эҳтимол, шундадир. Шунга кўра, ҳақиқатан ҳам, домланинг илмий мероси дарҳол тўпланиши, танланган асарлар сифатида нашр этилиши жуда муҳим. Аввал илмий ишларининг тўла библиографик кўрсаткичи тузилиши зарур; б) олий мактаб филология факультетлари талабаларига А. Фуломов мероси,

² Гулямов А. Г. Словообразование путём внутренних изменений слова, Научная сессия Ак Наук, 1947 г., с. 383—392.

¹ Гулямов А. Г. О суффиксе —дош в узбекском языке, Белек, Фрунзе, 1946 г., с. 31-34.

унинг тилшунослик соҳасидаги қарашлари алоҳида курс сифатида ўқитилиши лозим.

С. А. Каримов (СамДУ)

Аюб Гуломов ва ўзбек лексикографиясининг айрим масалалари

Таваллудининг 90 йиллиги нишонланаётган таниқли тилшунос олим профессор Аюб Гуломовнинг ўзбек тилшунослиги тараққиётига қўшган ҳиссаси ғоятда улқандир.

Ўзбек тилшунослигининг қайси соҳасини олиб қарамайлик, уларга оид муҳим масалаларнинг ечилишида А. Гуломовнинг зукко муносабати кўзга ташланади. Жумладан, унинг ўзбек лексикографияси тараққиётига қўшган ҳиссаси ҳам салмоқлидир. Буни олимнинг профессорлар Н. Тихонов ва Р. Қўнғуров билан ҳамкорликда яратилган ҳамда проф. Ш. Раҳматуллаев таҳрири остида нашр этилган "Ўзбек тилининг морфем луғати" (Тошкент, 1977) мисолида ҳам кўришимиз мумкин.

Луғатга илова сифатида киритилган "Фонетик вариантлар ва адабий нормалар" мақоласига тўхталиб ўтирмаймиз, лекин фикримизнинг исботи учун унинг "Кириш" тарзида берилган қисмига эътиборни қаратамиз.

Муаллифлар ушбу қисмда *морфема* сўзининг маъноси ва унинг тилшуносликка оид атама сифатидаги илмий баҳосини беришади. Морфема структурасидаги ўзак морфема ифодаладиган асосий лексик маъно ҳамда унга қўшилаётган морфологик воситалар, аниқроғи, қўшимчалар бажарадиган грамматик вазифаларининг моҳияти нимадан иборатлиги очиқ берилади.

Англашиладики, сўз таркибида бир ёки бир неча морфемалар иштирок этиши, улар туб ёки ясама ҳолида мавжуд бўлиши, туб ва ясама сўзларнинг морфемаларга тенглашиш даражаси турлича шаклланиши мумкин. Бошқача қилиб айтганда, анализ қилинаётган сўздаги бўлинувчи ҳар бир қисм ўзбек тилидаги бошқа сўзларда учрайдиган худди шундай элементлар билан қиёс қилиб кўрилиши керак (Луғат, 4). Ушбу фикр *колхозчи*, *табелчи*, *таржимачи*, *тегирмончи*, *олчазор*, *қамишзор*, *ўрикзор*, *шафтолизор*,

пахтазор, теракзор сўзлари мисолида тасдиқланиб, морфем луғат тузиш принциплари белгилаб берилади.

Иш жараёнида мана бу хулоса морфология соҳасида тадқиқот олиб борувчи учун муҳим назарий фикр ва методик тавсия бўла олади: "...сўзларнинг морфематик анализи улар охиридаги морфемани ажратишдан бошланади ва ундан сўнг навбат билан ўнгдан чапга қараб бошқа ҳамма морфемалар ажратилади. Анализ сўз ўзагини аниқлаш билан тугалланади" (Луғат, 6).

Луғатда нималарга эътибор қаратиш лозимлиги ҳам уқтирилган Биринчидан, сўзларни морфемаларга, яъни маъноли қисмларга ажратишда ўзбек тилининг фонетик хусусиятлари ҳисобга олинган. Иккинчидан, сўздаги қисмларнинг ҳозирги ўзбек тилида ўзаро муносабатга кириша олиш имкониятларига асосланилган. Учинчидан, содаллашиш ва қайта бўлиниш жараёнлари ҳисобга олинган. Тўртинчидан, маҳсулли ва маҳсулсиз морфемалар фарқланган. Бу нарса ҳозирги тилимизда мавжуд бўлган сўзларни нафақат синхроник, балки диахроник йўналишда ўрганишга ҳам кўмаклашади. "Морфем анализда тарихийлик ва ҳозирги ҳолат масласини аниқ чегаралай билиш керак. Гап шундаки, сўзнинг морфологик состави ўзгариб турадиган ҳодисадир. Вақт ўтиши билан у турли ўзгаришларга учраши мумкин, икки морфемадан ташкил топган сўз энди бир морфема сифатида қаралиши, яъни ўзак ва аффикс ўртасидаги чегара йўқолиб, янги бир ўзак ҳосил бўлиши мумкин" (Луғат, 8—9).

Луғатнинг аҳамияти, унинг саводхонликни оширишдаги ўрни имло луғати даражасида эканлиги, шу билан бирга, сўзларни морфемаларга ажрата олиш бундай хатолардан сақланишга кўмаклашиши сўзлар талаффузидаги қатор фонетик ва тарихий ўзгаришлар мисолида кўрсатиб берилганидир. Тилдаги суръат—сураг, дават—даъват, пақир—фақир, —ликқ—лик, —ликқ—ли каби элементлар маъносини фарқлаш фақат морфемалар маъносини англаш натижасидагина амалга ошиши мумкинлиги қайд этилган (Луғат, 14.)

Луғатда ўзбек тилидаги сўзларнинг морфемаларга ажратилган ҳолда берилиши она тилимиз табиатини ўрганишга оид фонетик, морфологик, синтактик ва

стилистик материал вазифасини ўтай олиши билан жуда катта амалий аҳамият касб этмоқда.

Назаримда, биз ҳали луғатнинг илмий – амалий аҳамиятини тўлалигича англаб етган эмасмиз. Бугун олий филологик таълим тизимида алоҳида предмет сифатида ўқитилаётган “Морфемика”, “Сўз ясалиши” фанларининг такомиллашувида, “Морфология”, “Морфосинтаксис” сингари соҳаларда тадқиқотлар олиб боришда ишончли материал вазифасини ўташи мумкин. Бу ҳам аллома устоз А. Ғуломовнинг тилшунослигимиз олдидаги хизматлари, бинобарин, ўзбек халқига хизматлари ҳамон давом этиб келаётганлигининг исботидир.

Анжуман муносабати билан иккита фикрни ўртага ташламоқчиман:

1. Проф. А. Ғуломовнинг илмий меросини ўзбек тилшунослигининг мустақиллик даври билан боғланган ҳолда шарҳлаб берадиган йирик ҳажмдаги тадқиқотларни юзага келтириш лозим. Бу икки йўналишда – биринчидан, олим яратган мактабнинг шогирдлари, бугунги кунда ўзбек тилшунослигининг дарғаларига айланган олимлар томонидан, иккинчидан эса, диссертацион тадқиқотлар шаклида амалга оширилиши мумкин. Агар бу вазифа олим таваллудининг 95 йиллигини нишонлашга қадар аниқ режалар асосида бажарилса, мақсадга мувофиқ бўлади.

2. Филологик олий таълим тизимида “Профессор Аюб Ғуломовнинг лингвистик таълимоти” курси танлама фанлардан бири сифатида киритилса, дастлаб унинг Давлат таълим стандартларига мос келадиган дастури ва шу дастур асосида ўқув қўлланмалари яратилса, айти муддао бўлар эди.

Самарқанд Давлат университети тилшунослари ушбу хайрли ишларга бош қўшишга ҳамиша тайёрдирлар.

А. Нурмонов (Андижон ДУ)

Проф. Айюб Ғуломовнинг синтактик қарашлари

Айюб Ғуломовнинг илк илмий фаолияти ўзбек тилининг синтаксиси масалаларини тадқиқ этишдан бошланди ва бу масала умрининг охирига қадар унинг бош тадқиқот муаммоси бўлиб қолди.

1940 йилда олим "Ўзбек тилида аниқловчилар" мавзусида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилди. Шу йилдан бошлаб ўзбек тилининг изчил илмий грамматикасини яратиш ҳаракати бошланди. Бу ҳаракатнинг яловбардори сифатида Айюб Фуломов майдонга чиқди. Унинг 1940 йилда СССР Фанлар Академияси Ўзбекистон филиали "Ахборотнома"сининг 8—сонига ўзбек ва рус тилларида "Ўзбек тилида аниқловчилар" асари эълон қилинди.

Ҳозирги кунда Айюб Фулом ва унинг замондошлари илмий меросига баҳо бераётган айрим муаллифлар уларни ўзбек тили материалларининг ўзидан келиб чиқмасдан, рус тили андазаларини айнан ўзбек тилига тадбиқ этганликда айбляптилар. Бу ўтмиш маданий меросини баҳолашнинг ноҳолис йўлидир. Чунки ҳар бир ижодкор жамиятнинг таркибий қисми экан, унинг ижодий мероси шу ижтимоий муҳит фонида таҳлил этилсагина объектив баҳосини топади. В. И. Вернадский таъкидлаганидек, илмий ифодаланган ҳақиқатда доимо инсоннинг шахсий дунёси, унинг тафққури акс этади. Шахсий тафаккур эса ижтимоий тафаккурнинг бир бўлаги сифатида унинг таъсирида майдонга келади.

Айюб Фуломнинг ва унга тенгдош бўлган олимларнинг илмий тафаккури ҳам ўша давр ижтимоий ҳаётида ягона йўналтирувчи куч бўлган марксча—ленинча ижтимоий тафаккур асосида шаклланди. Совет фанининг барча соҳаларида марксистик ғояга амал қилингани каби, совет тилшунослиги ҳам ана шу ғоя асосида ривожланди. Айюб Фуломнинг бу мафкурадан ҳоли бўлган ҳолда ижод қилиши асло мумкин эмас эди. Лекин, энг муҳими, ана шу тарихий шароитда ижодкорнинг қандай ижод қилганлиги, фан тараққиётига қандай ҳисса қўшганлигидадир.

Айюб Фулом ўзбек тили синтаксиси бўйича тадқиқотларини давом эттириб, 1948 йилда "Содда гап синтаксиси", 1955 йилда "Сода гап", 1961 йилда эса М. Асқарова билан ҳамкорликда "Ҳозирги замон ўзбек тили" Синтаксис китобларини нашр этди. Сўнгги китобнинг содда гап қисми А. Фуломов томонидан ёзилди.

Бу китобларнинг нашр этилиши ўзбек тилшунослигида синтактик назариянинг шаклланиши ва олий таълимда синтаксис курсининг ўқитилишини яхшилашда муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Фан доимо ўсишда — ўзгаришда бўлгани каби, унинг вакили бўлган олимнинг олам ҳақидаги билимлари ҳам ўзгариб, чуқурлашиб боради. Ўз навбатида, унинг онгидаги ўзгаришлар илмий меросида ҳам ўз аксини топади. Олимнинг изланувчанлиги, доимий ҳаракатдалиги ана шу билан белгиланади.

Айюб Фуломнинг синтактик қарашлари ҳам умумий лингвистик таълимот таъсирида ўзгариб, такомиллашиб борганининг гувоҳи бўламыз. Фикримиз исботи учун уч марта нашр юзини кўрган “Ҳозирги ўзбек адабий тили” китобининг ҳар бир нашрида муаллиф томонидан қилинган ўзгаришларни келтиришимиз мумкин.

Лингвистик таълимот тарихида гапнинг таянч бўлаги ҳақида икки хил йўналиш мавжудлиги маълум. Гапнинг муҳим белгиси бўлган предикативлик ҳам ана шу йўналишга мувофиқ икки хил изоҳланади.

Биринчи йўналиш ўзининг узоқ тарихига эга бўлиб, гапнинг таянч бўлаклари, уюштирувчи марказлари сифатида эга ва кесимни эътироф этадилар. Эгага мутлақ ҳоким бўлак, кесимга эса нисбий ҳоким бўлак сифатида ёндашадилар. Предикативлик ҳам эга билан кесимнинг муносабати сифатида изоҳланди.

Иккинчи йўналиш француз тилшуноси Тенъер томонидан олға сурилган бўлиб, гапнинг тузилиш маркази кесим эканлигини, предикативлик кесим орқали ифодаланишини эътироф этадилар. Гапнинг грамматик маркази эга ва кесимдан иборат деб қараш шўролар даври тилшунослигида етакчилик қилади. Шунинг учун Айюб Фулом китобнинг биринчи нашрида гапнинг грамматик маркази ва предикативлик белгиси ҳақида ана шундай қарашда бўлди. Бундай қараш китобнинг иккинчи нашрида ҳам давом этди.

Лекин учинчи нашрда бу масалага муаллифнинг ёндашуви бир мунча ўзгарди. Предикативлик гапнинг асосий фарқловчи белгиси эканлигини таъкидлаган ҳолда, китобнинг II нашрида предикативлик сўзларнинг (эга билан кесимнинг) қўшилиши асосида ифодаланади (42—бет) деган бўлса, III нашрида кесим орқали ифодаланади, предикативлик шакллари кесимга қўшилади (37—бет), гап тушунчаси билан боғлиқдир (84—бет) дейди.

Бу олимнинг синтактик таълимотдаги икки чўққили (эга ва кесим) назариядан бир чўққили (гапнинг маркази фақат кесимдан иборат деб ҳисоблаш) назарияга ўтиш ҳаракатини кўрсатади.

Китобнинг I ва II нашрлари тайёрланган пайтда совет тилшунослиги структур тилшуносликни марксистик фалсафага ёт буржуача таълимот сифатида баҳолаган ва унинг тарақлишига йўл қўймаган бўлса, 60–йиллардан бошлаб ҳолат бир оз ўзгарди, структур тилшунослик ғоялари кириб кела бошлади. Бу нарса Айюб Фулом дунёқарашига ҳам таъсир этмай қолмади.

Ҳали структур тилшунослик ғоялари кириб келмаган пайтда ҳам олим китобнинг иккинчи нашрида нутқий жараёндаги ҳар бир сўз бирикмалари тилдаги маълум макетлар асосида амалга ошиши ҳақида (6–бет) фикр юритади.

III нашрда эса гапнинг структур схемаси, гап парадигмаси ҳақидаги тушунчалар ўз ифодасини топади. "Гапнинг ўз структура схемасини ўзгартирмаган ҳолда турли формаларга кириши", "предикативликни ифодаловчи формалар системаси" гап парадигмаси эканлигини баён қилади (36–бет).

Структур тилшуносликнинг лингвистик бирликларга белги сифатидā ёндашуви фонологик сатҳдан бошқа барча сатҳ бирликларини ифодаловчи ва ифодаланмиш муносабатидан ташкил топган белгилар деб баҳолашга олиб келди. Шунга мувофиқ, синтактик бирликларнинг ифода томонини ўрганувчи синтактика, ифодаланмиш томонини ўрганувчи семантика йўналишлари майдонга келди. Бу икки томон ўзаро муносабатда ўрганилсагина синтактик бирликнинг белгили табиати тўғри ёритилиши аниқ бўлиб қолади. Бундан илҳом олган Айюб Фуломов китобнинг учинчи нашрига "Гапнинг семантик тузилиши" бўлимини қўшди ва ўзбек тилшунослиги тарихида илк бор синтактик семантиканинг ўрганиш объекти ҳақида фикр юритди.

Шунингдек, 70–йиллардан бошлаб матн лингвистикаси деган йўналиш кенг ёйилди. Айюб Фулом бу йўналиш таъсирида III нашрнинг кириш қисмини матн лингвистикаси, унинг ўрганиш объекти, матн қисмларини боғловчи воситалар ҳақидаги маълумотлар билан кенгайтди.

Шу баён қилинган фикрларнинг ўзиёқ Айюб Фуломнинг тинимсиз изланувчи, жаҳон тилшунослиги янгиликлари билан ҳамнафас яшовчи ва айти пайтда конкрет тилнинг ўз материалларига таяниб хулосалар чиқарувчи новатор олим эканлигидан далолат беради.

А. Бердиалиев (Хўжанд ДУ)

СЎЗ ЯСАЛИШИ БИЛАН АЛОҚАДОР БАЪЗИ МАСАЛАЛАР ҲАҚИДА (жуфт сўзлар мисолида)

Туркий тиллар сўз ясалишининг назарий жабҳасига асос солганлардан бири профессор Айюб Фуломовдир¹. Бу олимнинг назарий қарашлари ўзбек тилининг анъанавий талқиндаги грамматикалари мундарижасидан муносиб ўрин олди, алоҳида илмий — тадқиқот ишларида давом эттирилди. Шунга қарамай, сўз ясалиши билан алоқадор айрим масалалар туркийшунослиқда, шу жумладан, ўзбек тилшунослигида тадқиқотга яна муҳтож муаммолар қаторида қолиб келаётир. Бу ҳол ҳатто сўз ясалиши турларининг белгиланиши ва уларнинг номланиши каби оддий масалаларда ҳам кўзга ташланди.

Маълумки, сўз ясалиши тизимида янги луғавий бирликлар ҳосил бўлишининг икки асосий (етақчи) тури — аффиксация ва композицияга алоҳида, имтиёзли эътибор қаратилади.

Янги луғавий бириклар ҳосил бўлишининг бу икки жараёни ўзининг махсус ички имкониятларига эга бўлиб, булар ёрдамида ясовчи қисм(восита)ларнинг синтагматик алоқадорлиги таъминланади. Масалага жуфт сўзлар мисолида аниқлик киритиш мумкин. Жуфт сўзлар янги луғавий бирликлар ҳосил бўлиши (сўз ясалиши)нинг иккинчи усулига мансуб. Жуфт сўзларнинг ҳосил бўлишида қисмларнинг синтагматик муносабати тенг алоқа ёрдамида амалга ошади. Бу хусусият уларни қисмларининг синтагматик муносабати тобе алоқага хосланган сўз қўшилмалари — қўшма сўзлардан фарқлаш учун хизмат

¹ Фуломов А.Ф. Ўзбек тилида сўз ясаш йўллари ҳақида // А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти асарлари. Биринчи китоб, Тошкент, 1949, 37–86 – бетлар.

қилади.² Лекин, шунга қарамай, жуфт ва қўшма сўзлар бир умумий луғавий – грамматик тизим (сўзлар қўшилмаси)нинг ҳар хил ички гомоген гуруҳлари мақомида бўлади.

Бу кичик ахборотда жуфт сўзлар ва уларнинг таркибий қисмлариаро амал қилувчи мантиқий – мазмуний муносабатларнинг айримлари ҳақида фикр юритилади. Жуфт сўзларнинг қисмлариаро биз назарда тутган мантиқий – мазмуний муносабатлардан ташқари, яна бир қатор луғавий – мазмуний (лексик – семантик) муносабатлар ҳам амал қилади. Уларга қуйидагилар киради: 1) гипонимия муносабати (қўл – оёқ, қовун – тарвуз, эчки – улоқ, олма – ўрик ва б.); 2) синонимия муносабати (куч – қувват, ўт – олов, орзу – ҳавас, ишқ – муҳаббат; қинғир – қийшиқ, якка – ягона, ақлли – ҳушли; аста – секин ва б.); 3) антонимия муносабати (ёш – қари, ўғил қиз; оқ – қора, яхши – ёмон, иссиқ – совуқ; эрта – кеч, нари – бери, олдин – кетин; борди – келди, ётди – турди, қирди – чиқди ва б.); партонимия муносабати (ой – кун, тоғ – тош ва б.).

Сўз қўшилиши – аслида грамматик (синтактик) жараён. Жуфт сўзлар ҳам дастлаб ана шу жараёнга мансуб бўлади. Лекин уларнинг таркибий қисмлариаро грамматик хусусиятлари бора – бора кучсизлашиб, сўнади, оқибатда жуфт сўзлар сўз ясалиши ва луғавий сатҳ ҳодисаларига айланади.

Жуфт сўзларнинг қисмлариаро ўзига хос мантиқий – мазмуний муносабатлар мавжуд бўлади. Бундай муносабатларга конъюнкция ва дизъюнкция муносабатлари киради; гетеронимия муносабати уларга ҳамроҳлик қилади.

Конъюнкция умумий маконда бир вақтда кетма – кет воқеланувчи камида икки нарса – ҳодиса муносабатини билдиради, ўзбек тилида ва, ҳам, ҳамда боғловчилари ёрдамида шакланувчи бинар тавсифдаги бирликлар воситасида лисоний тус олади. Дизъюнкция эса зидланиш характерида тасдиқ ва инкор тарзида воқеланувчи ўзаро муқобил нарса – ҳодисалар муносабатини билдиради; ё, ёки, ёхуд ёрдамчилари воситасида шакланган лисоний

---

² Ғаниев Ф. А. Суффиксальное словообразование в современном татарском литературном языке. Қозон, 1974, 4 – бет.

бирликларнинг парадигматик имкониятларини рўёбга чиқаради¹.

Жуфт сўзларнинг конъюнкция тазйиқида пайдо бўлишининг сабаби шундаки, улар аслида тенг алоқали синтактик бутунликларнинг луғавий бирликларга айланиши — лексикализацияси туфайли пайдо бўлган. Шу боис нутқда жуфт сўзларга маъно ва шаклда тенг келувчи синтактик муқобиллар фаол ишлатилади. Қиёсланг: ота — она (ота ва она), катта — кичик (катта ва кичик // катта — ю кичик), борди — келди (борди ва келди // борди — ю келди).

Жуфт сўзлар таркибий қисмларига хос мантиқий — мазмуний муносабатлар уларни (жуфт сўзларни) қўшма сўзлардан фарқлаш учун хизмат қилади. Қўшма сўзлар таркибий қисмлариаро конъюнкция муносабати мавжуд бўлмайди.

Конъюнкция мантиқан тенг ҳуқуқли қисмлар алоқасини рўёбга чиқаради. Жуфт сўзларнинг таркибий қисмларида ҳам мантиқий тенг ҳуқуқли нарса — ҳодисалар муносабати ифодаланган бўлади. Конъюнкция ва конъюнкция муносабати билан бир қаторда, жуфт сўзларнинг таркибий қисмлариаро баъзан дизъюнкция муносабати ҳам мавжуд бўлади.

Таркибий қисмлари конъюнкция муносабатига асосланган жуфт сўзлар таркибий қисмлари дизъюнкция муносабатига асосланган жуфт сўзлардан фарқ қилади. Таркибий қисмлариаро конъюнкция муносабати амал қилувчи жуфт сўзлар луғавий (лексик) бирликлар тавсифида бўлади, тилнинг сўз ясалиши сатҳида ўрганилади. Таркибий қисмлариаро дизъюнкция муносабати иш кўрувчи жуфт сўзлар луғавий — грамматик бирликлар тизимида мансуб бўлади, тилнинг морфологик сатҳида ўрганилади.

Таркибий қисмлариаро конъюнкция муносабати амал қилувчи жуфт сўзлар луғвий — грамматик категория (сўз туркумлари)нинг от, сифат, феъл ва равиш гуруҳларига мансуб бўлади (юқорида келтирилган мисолларга эътибор беринг). Таркибий қисмлариаро дизъюнкция муносабати иш кўрувчи жуфт сўзларининг категорияларга нисбатан амали

---

¹ Бёрдалиев А., Машрабов А. Луғавий маъноларда конъюнкция ва дизъюнкция муносабатлари (қариндошликни бидирувчи айрим сўзлар мисолида) // Тил ва адабиёт таълими, 2001; 4 — сон; Гетманова А. Д. Логика. — М.: Высшая школа, 1986.

бир оз чекланган, улар сон (беш—олти, элик—олтмиш) ва олмош (у—бу, ана—мана) туркумларигагина хос бўлади.

Қисмлариаро конъюнкция муносабати амал қилувчи жуфт сўзлар умумий маконда бир вақтда кетма—кет воқеланувчи нарса—ҳодисалар (денотатлар) муносабатини билдиради. Шу боис ҳам бундай сўзлар ва, ҳам, ҳамда боғловчили синтактик бирликлар билан осон аламашина олади: дўст—душман // дўст ва душман, оқ—қора // оқ ва қора; ётди—турди // ётди ҳамда турди, аста—секин // аста ва секин.

Қисмлариаро дизъюнкция муносабати иш кўрувчи жуфт сўзлар ўзаро зидланган тасдиқ ва инкор маъноли нарса—ҳодисалар алоқасини ифодалайди. Уларни ё, ёки, ёхуд ёрдамчили синтактик бирликлар билан алмаштириш осон ва мумкин: беш—олти // беш ёки олти, у—бу // у ёки бу.

Икки оғиз сўз қисмлариаро гетеронимия муносабати мавжуд бўлган ва тилнинг сўз ясалиши ва морфология сатҳларига алоқадор жуфт сўзлар ҳақида.

Гетероним атамаси ёрдамида тилнинг луғавий—мазмуний тизимига мансуб лисоний тушунчалардан бири номланади. Бу атама кенг оммалашган бўлса—да, луғавий—мазмуний тизимнинг омоним, синоним, антоним, пароним ва гипоним каби терминлари билан бир сатҳда ёнма—ён туради.

Гетероним умумий маънода (архисема, классема) муштарак ҳар хил ўзакли қисмларнинг коррелятив муносабатига асосланувчи гетеронимия тушунчаси доирасига киради. А. И. Смирницкий эътироф этгани каби, эр—хотин (муж—жена), ини—сингил (брат—сестра) типдаги ҳар хил ўзакли ясалмалар (ва уларнинг қисмлари) орқали гетеронимия ҳодисасини тасаввур этиш қийин эмас.¹

Жуфт сўзлар гетеронимия муносабатини ҳам рўёбга чиқарувчи лисоний имкониятлардан биридир. Гетеронимия ва гетеронимия муносабати лисоний бирлик қисмларининг бинар корреляциясига асосланувчи мураккаб мантиқий—мазмуний ҳодисадир. Гетеронимия муносабати ҳам

¹ Машрабов А. Гетеронимические отношения в терминах родства и образование парных слов в узбекском и киргизском языках // Научные труды ОшГУ. Общественные и гуманитарные науки. Вып. 2. Ош, 1999.; с. 47.

қисмларнинг вазифавий — мазмуний (функционал — семантик) тенг ҳуқуқлилигига асосланади. Бу ҳодисанинг синонимия ва антонимия билан бир сатҳда, унинг ҳар хил кўринишлари сифатида амал қилиши ана шу хусусиятга кўради. Гетеронимиянинг синонимия ва антонимия билан ўхшаш ва фарқли томонлари махсус ва алоҳида ўрганишни талаб қилади.¹

Гетеронимия муносабати жуфт сўзларнинг вужудга келиш имкониятларидан биридир. Бу ҳодиса (муносабат) супплетив алоқа билан ҳамроҳ юради. Супплетив алоқа ёрдамида кўз билан кўрмоқ (кўз ва кўрмоқ), қулоқ билан эшитмоқ, оёқ билан юрмоқ (оёқ ва юрмоқ) каби лексикализациялашган луғавий бирлик (фразеологик ибора)лар ҳосил бўлган. Бундай иборалар супплетивизмнинг тил луғавий сатҳига хос кўриниши бўлиб, унда таркибий қисмлар бир умумий маъно — архисема (классема) қамровида бўлади, бири бошқасини мазмунан тақозо этади².

Супплетив муносабат гетеронимия билан алоқадор бўлса ҳам, жуфт сўзларнинг ҳосил бўлишида иштирок этмайди. У тобелikka асосланган синтагматик имконият орқали юзага чиқади. Бу хусусият супплетив муносабатни гетеронимия муносабатидан фарқлайди, уни қўшма сўзлар тизимига яқинлаштиради.

Айтилганлардан хулоса шуки, сўз ясалишига хос қўшилмаларнинг туркийшуносликда ўрганилиши ҳам ниҳоясига етган эмас. Туркий тилларнинг сўз қўшилмалари тизими билан боғлиқ айрим масалалар чуқур ва жиддий тадқиқотларга муҳтож. Ана шулардан бири қўшма ва жуфт сўзларнинг қисмлариаро қонуний амал қилувчи мантиқий — мазмуний муносабатлари масаласидир.

¹ Конечкая В. П. Супплетивизм в германских языках. М.: Наука, 1973, с. 47.

² Бердалиев А. Супплетивизм ва унга даҳлдор баъзи тушунчалар ҳақида // Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари. Илмий мақолалар тўплами, 6 — китоб. Т., 1996, 3 — 14 — бет.

СИНТАКТИК КЎЧИШНИНГ БИР ТУРИ ҲАҚИДА (феъл шакллари мисолида)

Сифатдошнинг лексик – грамматик белгиларини қисман ўзгартириб бошқа сўз туркумлари каби қўлланиши ҳам унинг бир неча туркум хусусиятига эга эканлиги билан изоҳланса керак. Феълнинг сифатдош шакли бошқа сўз туркумлари каби қўлланганда ўз лексик маъносини ўзгартириш билан бирга феълларга хос бошқариш, бўлишли – бўлишсизлик, даража (баъзан қўлланса ҳам, лексик маънога таъсир қилади: ўқувчи – ученик; ўқитувчи – учитель каби), равиш билан аниқланиш каби хусусиятларини контекстга қараб йўқотган бўлади. Сифатдошнинг (бошқа сўз туркумларига) кўчиши унинг синтактик вазифаси билан боғлиқ, албатта. Сифатдошнинг отлич хусусиятлари сифатлардагидек синтактик мазмунга эга. Бу ҳолат сифатдош шаклининг атрибутив – предикатив аниқловчи сифатидаги вазифаси билан изоҳланади¹. Сифатдошнинг бошқа сўз туркумига кўчиши тўғридан – тўғри бошқа сўз туркумига ўтиб кетишдан иборат бўлмасдан, унинг аниқловчилик вазифаси билан боғлиқлиги ҳақида қуйида тўхталамиз.

Сифатдошнинг уч туркум доирасида (от, сифат, феъл) ги хусусиятларга эга эканлиги тилшунослиқда маълум. Сифатдошнинг бошқа сўз туркум сўзи каби қўлланишида, бошқа туркумга кўчишида унинг уч туркумлилик хусусияти катта аҳамиятга эга бўлади: сифатдош сифат каби отга кўчиши мумкин.

Сифатдошнинг синтактик кўчиш хусусияти қуйидагича кўринишларга эга:

1. Сифатдош шаклидаги сўз бошқа туркумга тўлиқ кўчиши мумкин. Бунда сўз (сифатдош шаклидаги сўз) луғавий бирлик сифатида бир туркумдан иккинчи сўз туркумига ўтиб кетади. А.Ф.Фулумов бундай кўчиш тилнинг тарихий тараққиёти билан боғлиқлигини таъкидлайди: «Бундай кўчиришларнинг илдизи тил тарихининг қадимги стадияларига – ҳали сўз туркумлари орасида

¹ Лухт Л.И. Залог в современном румынском языке. М.: Изд – во АН СССР.. 1962. с.9

дифференциация бўлмаган даврга бориб тақалади. Бу эски усул ҳозир ҳам жонлидир. Қадимда бунинг кўриниши бир сўзнинг ажралмаган ҳолда бир неча туркум маъносида — грамматик полисемия ҳолида юриши шаклида бўлса, ҳозир маълум туркумга ўтиши ҳолидадир»¹.

Тўлиқ кўчиш сифатдош доирасида икки хил бўлиши мумкин: сифатдош сифатга кўчиши мумкин; сифатдош отга кўчиши мумкин, яъни субстантивлашиши мумкин. Сифатдошнинг отга ва сифатга тўлиқ кўчиши бир — биридан фарқ қилади. Бу фарқ сифатдош шакллариининг қандай кўчиши ва шу кўчган шакллариининг маъно доирасининг қай даражада ўзгариши билан боғлиқ.

Сифатдош шакли ҳаракат маъносига белги сифатига эга бўлган нарса, предмет ёки шахс маъносини берса; бундай ҳолда кўчиш сифатдош шаклининг аниқловчи вазифада келиш хусусияти билан, шу аниқланмишнинг бирикма ўрнида от каби қўлланиши билан боғлиқ бўлган: молбоқар (одам), музёрап (кема), чўлқувар (қиз), бешотар (милтиқ). Сифатдош шаклининг маросим номларини билдирувчи отга кўчиши бошқачароқ характерга эга. Маълум иш — ҳаракатнинг (сифатдош шаклидаги) бир тартибда, бир шароитда такрорланишидан ўша иш — ҳаракат аниқланмишнинг, маросимнинг номини аташга ўтган, деган мулоҳазага эгамиз: молийғар, оқсолар ва бошқалар. Ҳатто вербумфинитум шаклида ҳам (кирғовди, қорёғди) маросим номлари борки, улар ҳам шу тартибда келиб чиққан бўлиши керак...

Сифатдошлар сифатга кўчганда аниқловчи — аниқланмиш (сифатдош Қ от) бирикмасида сифатдош аниқловчидан аниқланмиш белги маъноси д и н а м и к белги маъносидан д о и м и й белги маъносини билдиришга ўтган бўлади ва қўлланиш доираси кенгайди. Масалан, ўтмас, ўқиган (маълумотли, илмли), ўлмас, индамас, билағон, сузағон, тепағон кабилар. Сифатдош шакли отга тўлиқ кўчганда (субстантивлашганда), маъно доираси тораяди. Масалан: ёзувчи — адиб, лекин ёзувчи — ҳар қандай ёзувчи, матни, хатни ёзувчи: биринчиси отга кўчган; иккинчиси сифатдош шакли.

¹ Ғуломов А.Ғ. Ўзбек тилида сўз яшаш йўллари ҳақида. Труды ИЯЛ им. А.С.Пушкина Ташкент, 1949, В. 1, с.70; Лопатин В.В. Адъективация причастий в ее отношении к словообразованию. Вопросы языкознания, 1966, # 5, с.47

Бир туркумдаги сўзларнинг иккинчи бир туркумга кўчиши «тил тарихининг қадимги стадиялари» билан боғланиши билан бирликда, доимий давом этадиган жараён ҳисобланади¹:

Сифатдошнинг синтактик — окказионал кўчиши ҳақида гапирганимизда, биз сифатдош шакллариининг ҳаракат — динамик жараён билан боғлиқ ҳаракат маъносини; даража, бўлишли—бўлишсизлик, замон каби грамматик маъноларини сақлаган ҳолда от каби аниқловчи (қаратқич аниқловчи), тўлдирувчи каби вазифаларни бажариб келишини назарда тутамиз.

Сифатдошнинг бошқа сўз туркумларига ўтиши ҳақида гапирар эканмиз, шуни айтиб ўтиш керакки, баъзи олимлар субстантивлашишнинг морфологик тури ҳам бор деган фикрни билдирадилар ва сифатдош шаклларига «—лик» аффикси қўшилиб мавҳум от ясалишини назарда тутадилар. Н.А.Баскаков «субстантивланган» терминини «ҳаракат номи (имя действия)га синоним сифатида қўллаб, «—лик» билан ясалган сўз шакллариини «иккиламчи ҳаракат номи» ёки «сифатдошнинг субстантив шакли» деб баҳолайди².

Биз сифатдош шаклларииндан —ган (—диган, —ётган), —гу, —моқчи, —(в)чи, —(а)р нинг инкор шакли —мас кабилардан мавҳум от ясовчи «—лик» аффикси қўшилиши билан ҳосил бўлган сўзларни субстантив форма деб аташ тарафдори эмасмиз.

Маълумки, —лик мавҳум от ясовчи аффикс ҳисобланади, шунинг учун ҳам, бу аффикс билан ҳосил бўлган сўзларни «ясалиш» — «сўз ясалиш» ҳодисаси остида ўрганиб келинган³. Сўзнинг сўз ясовчи аффикс ёрдамида лексик маъносини янгиллаши билан сўз (сўз шакли, ҳатто) тўлиқ ҳолда, (махсус ясовчи аффикслар олмаган ҳолда) бутунлай бошқа туркумга ўтиши, албатта, ўзаро фарқланади.

¹ Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1956, с.142

² Баскаков Н.А. Каракалпакский язык: В 2-х частях. М., 1952, ч. I, стр. 415—416; Жуманиёзов Р. Ўзбек тилида сифатдош. Труды ИЯЛ имени А.С.Пушкина, Ташкент. 1949. Вып. I, с.12

³ Кейинги йилларда аффиксга сифатдош шаклига қўшилиб келган ҳолларда бошқачароқ қараш, яъни сўз ясовчи эмас, балки «—лик» бу каби ўринларда шакл ясовчи сифатида баҳолашни изоҳлаш каби мунозарали фикр тилшунослик майдонида турибди. Ш.У. Рахматуллаев. А.Ҳожиёв эса бу каби ўринларда «лик» аффикси бирор маъно ифодаламайди, балки фақат гапга тенг конструкцияни гапнинг бирор бўлаги вазифасига ҳозирлаш вазифасини бажаради, дейди. Ҳожиёв А. Ҳозирги ўзбек тилида форма ясалиши. Тошкент, 1979, 11—6.

Биринчи ҳолат сўз ясалиши — «словообразование», иккинчи ҳолат сўзнинг кўчиши «лексический переход» деб қаралади. Биз фақат кўчиш — синтактик кўчиш устида тўхталамиз, сўз юритамиз.

Демак, сифатдош шаклларининг бошқа сўз туркумларига кўчиши ҳақида гапирганда, биз икки хил кўчишни назарда тутамиз: ҳар иккала кўчиш ҳам синтактик кўчиш асосида биринчиси лексик кўчиш («лексический переход») — тўлиқ кўчиш («полный переход») ва иккинчиси, синтактик кўчиш бўлиб («синтаксический переход») ярим кўчиш ёки вақтинча, контекстнинг ўзидагина окказионал кўчишдир.

А.Ф.Фулотов ҳақиқий маънодаги кўчиш деб лексик кўчишни назарда тутди: «... переходом в настоящем смысле надо считать только лексический переход»¹.

Сифатдошнинг сифатга кўчиши сифатдошнинг аниқловчилик вазифасидан келиб чиқади (ўзбек тилида, умуман туркий тилларда бу масалага оид биронта иш учратганимиз йўқ). Бундай ҳолларда сифатдошдан англашилган маъно ҳаракат маъноси доимий, статистик белги маъносини англантишга ўтган бўлади.

Сифатдошларнинг сифатга кўчиши нисбатан кам учрайдиган ҳодиса ҳисобланади. Бу ҳолат ўзбек тилининг қадимий тирихи билан боғлиқ бўлиб, ҳозирги ўзбек тилида сифат деб қараб келинаётган кўпгина сўзлар аслида сифатдош бўлган. Бу сифатдошларнинг адъективация ҳодисасига учраши — морфологик — синтактик усул билан сифат ясалиши ва сифатдошларнинг сифатга бундай кўчиши уларнинг феъллик хусусиятини ўзгартириб, сифатнинг лексик — грамматик хусусиятларига эга бўлишидир.

Демак, сифатга кўчиш сифатдош шаклларининг феъллик хусусиятларини ўзгартириши натижасида юз беради (бу ҳодиса кўп тилларда умумий қонуниятларга эга)².

Кўчишдаги асосий далиллардан бири — сифатдош шаклидан англашиладиган замон маъносининг йўқолиши, аниқроғи (умумзамонга) ўзгариши; иккинчиси баъзан

¹ Гулямов А. К вопросу об адвербиализации в узбекском языке. Ученые записки Ташгоспединститута, Ташкент, 1954, Вып. II с. 7

² Лукин М.Ф. Переход причастий в прилагательные и существительные в современном русском литературном языке: Автореф. дис. канд. фил. наук — Киев, 1965, с.5

параллел қўлланадиган сифатдош шаклларида бирининг архаиклашишидир.

– гур (–гур, –кур); –гир (–гир, –кир; –қир) сифатдош шаклини ясовчи аффикслари (ҳозирги ўзбек тилида –гур, –гур вариантларигина фаол қўлланади) билан ясалган шакллар ҳозирги тилда бу шаклдаги сўзлар сифат ясаши баҳсида ўрганилади ва бу шаклдаги сўзлар сифат деб баҳоланади¹. Ҳозирги тилда бундай шакллар сифат деб баҳоланса ҳам, тил тарихида бундай ясаишлар сифатдош билан боғлиқ. Уларнинг сифатга ўтиш жараёни синтактик кўчиш билан боғлиқ деб қараймиз. Чунки учқур (уч –қу < –гу р учадиган); тоққир (топадиган – топ –қи) –қу, –ку < –гу (+ –р); ўткир² (ўтадиган – ўт + –ки < –ги < –гу + –р); олғир (оладиган ол + –ги < –гу + –р) кабилар. Бу аффикс (–гир, –кир, –гир, –кир) ўзакка кўшилиб сифат ясалганда, феъдан англашилган маъно билан лексик маънога қўшимча равишда «уста», «моҳир», «яхши» сўзларини қўшиб изоҳлаш мумкин ёки бошқача қилиб айтганда, бундай кўчган сифатларда феъл ўзагидан англашилган маъно билан бирга яна интензивлик маъноси мавжуд бўлади.

–«агон» сифатдош ясовчи аффикси жуда кам сўзлардагина учрайди. Бу аффикс билан ясалган сўзлар тарихан сифатдош деб баҳоланса³ ҳам, ҳозирги ўзбек тилида сифат баҳсида ўрганилади⁴.

2.М.Мелиоранский «агон» (–аган, –аған) билан ҳосил бўлган шаклини «интензив сифатдош шакли» деб баҳолайди, бу баҳо шаклнинг асл моҳиятига мос. Бу «–агон»ли шаклда (–«а»дан англашилган) интензив маъно шу шаклидаги сўзларнинг сифат туркумига ўтиб кетишига асос бўлган бўлса керак. Чоғиштиринг: билағон, сузағон, учағон, тепағон, урағон, ичағон («спиртли ичимликлар ичадиган» маъносида) ва биладиган...

«–агон»ли шаклларда замон маъноси ҳам «–ган»ли шакллардагига қараганда ўзгача бўлади. «–агон»ли шакллардаги сўзлар умумзамонга оид бўлган ва белгига

¹ Ҳозирги замон ўзбек тили. Тошкент: Фан, 1957, 352 – б.

² Девону луғотит турк: Индекс – луғат, Тошкент, 1967, 493 – б.

³ Щербак А.М.. Грамматика староузбекского языка. М–Л., 1962, с.49.

⁴ Ҳозирги замон ўзбек тили, Ўша бет.

айланган, ўтган ҳаракат маъносини —«ган»ли шаклдаги сўзлар эса ўтган замон билан боғлиқ бўлган ҳаракат маъносини беради.

Сифатдошнинг —«(а)р»ли шакли сифатга кўчиши мумкин¹; эрксевар, тинчликсевар, тезпишар, эртапишар, кечпишар, тезоқар, чўрткесар, жонкуяр (куй — ар), тегсасўлар, учар, бетгачопар, элсевар². Бу —«(а)р»ли шаклнинг инкор варианты ҳам сифатга кўчиши мумкин: кишибилмас, ишёқмас, индамас, ярамас, қўзилғамас, шаттаймас, ўтмас, ўлмас кабилар.

Аслида сифатдош бўлган шаклларнинг сифатга кўчиш йўлини биз қуйидагича изоҳлаймиз: Сифатдошнинг сифатга кўчиши «аниқловчи + аниқланмиш» типигаги (сифатдош + от) бирикмаларда аниқланмишни қўллаганлик натижасида, аниқловчининг яқка ўзи бирикма ўрнида қўлланиб, лексик маъно сифатида белги тушунчасини аташга ўтганлиги, бу белги маъноси фақат аслида қўлланган аниқланмишга тааллуқли бўлмасдан, умуман белги маъносини аниқланмишсиз ҳам аташ хусусиятига эга бўлиб қолганлиги билан, албатта, тарихий давом этадиган синтактик жараён билан боғлиқ. Шунинг учун ҳам сифатдош сифатга кўчганда, маъно доираси кенгаяди. Булардаги белги маъноси ҳеч қандай аниқ замон маъноси билан боғлиқ эмас. Бундай белги маъносини билдириш сифатларгагина хос хусусият ҳисобланади. Лекин сифатдош ҳам баъзан замон маъносини йўқотиб сифат каби қўлланиши мумкин. Бу ҳодиса маълум феълларнинг баъзи бир грамматик шакллари билан, тарихий жараён билан боғлиқ. Яна бу ҳолат бизнинг кузатишимизча, ўзбек тилида ўзлик даражадаги баъзи бир феъл шаклларида учрайди³: келишган, буришган, қуришган, тиришган, тутинган каби.

Адъективацияга учраган «сифатдош» қуйидаги хусусиятларга эга бўлиши мумкин: 1) адъективацияга учраб, сифатдошлар ҳаракат билан боғлиқ белги маъносини эмас,

¹ Чоғиштиринг: — «р»ли сифатдош билан тилнинг қадимий ёдгорликларида ҳам аналогик ҳодисани кузатиш мумкин (Қаранг: Кондратьев В.Г. Очерк грамматики древнетюркского языка. Л.: Изд-во ЛГУ, 1970, с.30—39.

² Гулямов А. К вопросу об адвербиализации в узбекском языке. Ученые записки Ташгоспединститута, Ташкент, 1954, Вып. II, с. 8

³ Рус тилида ҳам бу ҳолат сифатдошларининг ўзлик даража шакллари билан боғлаб изоҳланади. Қаранг: Виноградов В.В. Русский язык, М—Л., 1947, с. 273.

сифатий белги маъносини ифодалайдилар, билдирадидлар ва сифатлар каби даражаланиш хусусиятига эга бўладилар: келишган+роқ, билагон+роқ, индамас+роқ, меҳнатсевар+роқ; ЭНГ келишган, жуда келишган, жуда индамас кабилар; 2) кўчган сифатдош шакли белгининг инкорини сифатлар каби фақат «эмас» инкор сўз шакли билан ифодалайди: билагон эмас, индамас эмас, меҳнатсевар эмас, келишган эмас, лекин мана шу сўздагина инкор маъноси —«ма» аффикси билан ҳам берилиши мумкин, лекин шакл барибир сифатга кўчган деб баҳоланмайди; 3) адъективацияга учраганлигининг таъкиди сифатида бундай сўзлар ҳақида шуни айтиш керакки, сифатга кўчган сифатдошлар сифатлар билан уюшган бўлак ҳолида қўлланадилар: чиройли, келишган қиз; меҳнатсевар, чаққон бола каби.

Демак, луғатимиз феълнинг синтактик кўчиши орқали анчагина феъл шаклларидаги лексик бирликлар билан бойиган экан.

Р.Сайфуллаева (ЎЗМУ)
Б.Менглиев (Қарши ДУ)

ЎЗБЕК ЛУҒАТЧИЛИГИНИНГ ДОЛЗАРЪ МУАММОЛАРИ

1. Профессор А.Ғуломовнинг лингвистик таълимоти тўғрисида ўзбек тилшунослиги, унинг таркибий қисми бўлган ўзбек луғатчилигида европа таҳлил усуллари ва талқинлари тўла-тўқис оммалашди ҳамда ўзбек грамматик ва лексикографик мактаби шаклланди.

2. Миллий истиқлол ва замонавий миллий мафкура, маданият ва маънавият билан алоқадор бўлган, унга таянадиган ҳамда уларни ривожлантиришга хизмат қиладиган тилшунослик ва луғатчиликни оммалаштиришни олдимиздаги муҳим вазифалардан бири сифатида қўймоқдамиз. "Таълим тўғрисида"ги Қонун, унинг ҳаётга тадбиқи билан боғлиқ равишда амалга оширилаётган "Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури" ва шу асосда амалга жорий этилган ҳамда такомиллаштириб борилаётган УЎТ,МЎТ ва ОТ ДТСлари, шу ДТСлар асосида яратилган "Она тили", "Ҳозирги ўзбек адабий тили" ўқув курслари бўйича тузилиб, амалда қўлланилаётган ҳамда

ривожлантириб борилаётган дастур, дарслик ва қўлланмаларда ўз аксини топган замонавий илмий талқин ва тадрис асослари А.Ғуломов тилшунослик таълимоти асосида давр талабларига, янги иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ва миллий тараққиёт талабларига мувофиқ равишда барпо этилди ва ўз ривожланиш йўлини белгилаб олди. Давр руҳи, жаҳон фани ва тадриси ютуқлари асосида ўзбек миллий давлати ҳамда маданияти равнақи мақсадига мувофиқ равишда кўпфирлилик, бир мақсадга эришишнинг чексиз йўлларида ҳар бир муайян шароитда энг қулайини топиш ва амалиётда қўллашга таълим олувчиларни ўргатувчи бу тизимни такомиллаштириш олдимизда турган долзарб вазифалардандир.

3. "Таълим тўғрисида"ги Қонун ижодий тафаккур кўникмаларига эга бўлган баркамол шахсни тарбиялашни олдимизга асосий вазифа қилиб қўяди. Шахснинг ижодий тафаккур соҳиби эканлигининг белгиларидан бири унинг ахборот банкларини билиши ва улардан унумли фойдаланиши билан чамбарчас боғлиқ. Биз, тилшунослар учун ахборот банки хилма-хил маълумотлар, луғатлар ва қомуслардир. Шунинг учун "Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури" олдимизга қўйган вазифалардан яна бири миллий истиқлол равнақига хизмат қилувчи замонавий ўзбек миллий лексикографиясини эришилган ютуқлар асосида ривожлантириш, луғат, маълумотнома ва қомуслардан оммавий фойдаланиш маданиятини оммалаштиришдан иборат. Бу мақсадга эришиш учун, жумладан, қуйидаги вазифаларни ҳал этиш лозим:

а) ўзбек тили сўзларининг ўзбекона талқинини, сўз маънолари (семемалари)ни луғатларда беришнинг ҳалқимиз онги ва мафқурасига мувофиқ равишда замонавий фан ютуқлари асосида талқин этиш йўлларини ишлаб чиқиш ва шу асосда ўзбек миллий лексикографик назарияси асосларини яратиш;

б) ўзбек тилининг мукамал миллий академик изоҳли луғатини яратиш;

в) ўзбек тилининг ўқув изоҳли луғатини яратиш ва кенг оммалаштириш;

г) яратилган академик изоҳли, синонимик, идеографик (гипонимик), тарихий сўзлар, антонимик, фразеологик

луғатлар асосида мактаб ўқув луғатини тузиш ва уларни кенг оммалаштириш.

Ижодий тафаккур соҳиби ахборот банкларини биладиган ва улардан унумли ва самарали фойдаланиш қобилиятига эга шахс экан, бундай шахснинг етишиб чиқишида замонавий янги луғатларнинг ўрни ва роли беқиёсдир.

Ҳ. Шамсиддинов (ЎЗМУ)

НОМЛАШДА ТАСАВВУРЛАР АССОЦИАЦИЯСИНING ИШТИРОКИ

Тасаввур аслан психологияга тегишли бўлса ҳам, гносеология билан боғлиқ ҳолда, фалсафага ҳам тегишли терминдир. Кишилиқ жамияти нимага эришган бўлса, унга табиат томонидан берилган тасаввур қуввати олдида ҳамиша қарздордир. Чунки инсоннинг ҳайвонот дунёсидан ажратилиши ҳам, жонли ва жонсиз табиатни ўзига бўйсундириши ҳам, ўз ҳаёт тарзини яхшилаш ва осонлаштириш учун фан ва техника соҳасида эришган кашфиётлари ҳам, санъат ва адабиёт, баъдий ижод соҳасидаги барча ютуқлари ҳам айна тасаввур қуввати туфайлидир.

Тасаввурга берилган таърифларга назар ташланса, давр нуқтаи назаридан катта фарқ бўлишига қарамай, уларда принципал фарқ йўқлигини кузатиш мумкин. Форобийда: "Тасаввур қуввати ҳис қилган нарсаларнинг кўринишларини улар кўз олдидан йўқолгандан кейин ҳам сақланиб қолувчи, уларни бир—биридан фарқ қилувчи ва қўшувчи, уларнинг тўғри ва нотўғри тафсилотларини пайқаттирувчи, уларни (одамнинг) ўнгида ҳам, тушида ҳам сақлаб турувчи қувватдир" (Форобий. Рисоалар, 98—бет).

Психологияда: "Тасаввур — аввал идрок қилинган нарса ва ҳодисаларнинг кейинчалик онгимизда қайта тикланган ҳиссий образларидан иборат психик процесс" /Турғунов К. Психология терминларининг русча—ўзбекча изоҳли луғати, 125—бет. /

Фалсафада: "Тасаввур — илгари идрок қилинган нарсанинг, ҳодисанинг онда яхлит тарзда қайта ҳосил қилиниши. Предмет сезги органларига бевосита таъсир

қилган чоқдагина пайдо бўладиган сезги ва идрокдан фарқли ўлароқ, тасаввур сезги органларининг жисмоний қўзғолишсиз таркиб топади" /Философиядан қисқача лугат, 290 – бет/.

Шахсларнинг ўзаро мулоқотида тасаввурларнинг қўзғовчиси сифатида номлаш маҳсули бўлган сўзлар ва сўз бирикмалари майдонга чиқади. Сўздаги бу хусусиятни Алишер Навоий жуда аниқ ифодалаган:

Инсонни сўз айлади жудо ҳайвондин,
Билким, гуҳари шарифроқ йўқ ондин.

Ҳозирги замон фанида сўзга "сигналлар сигнали ёки иккинчи сигнал системаси" деб таъриф берилади. Иккинчи сигнал системасининг таркиб топишида тил фонемаларининг шакллантирувчи ва танитувчи вазифасини ҳам инкор қилиш мумкин эмас. Фонемалар орқали шакллантирилган сўз инсонни тасаввурлар орқали борлиқнинг ўзи билан сиртдан боғлайди. Бу жараёнда сўзнинг ном сифатидаги мавқеи беқиёс аҳамиятга эга.

Номи йўқ нарса – ҳодисани номлашда ҳам тасаввурнинг фаол ҳаракати кўзга ташланади. Бу жараёнда тасаввурлар орқали амал қиладиган уч ассоциация фарқланади: қарама – қаршилиқ ассоциацияси, ёндошлиқ ассоциацияси, ўхшашлик ассоциацияси. /ЎзМЭ, Ҳом, 463 – бет/.

Мазкур тасаввурлар ассоциацияларининг сезги манбаига кўра олти турини келтириш мумкин: кўрув сезгиси тасаввурлари ассоциацияси, эшитув тасаввурлари ассоциацияси, хид билув тасаввурлари ассоциацияси, таъм – маза билув тасаввурлари ассоциацияси, тери сезув тасаввурлари ассоциацияси. Номи йўқ нарса – ҳодисага ном беришда санаб ўтилган тасаввур ассоциациялари бирдек иштирок этмайди. Бу жараёнда кўрув сезгиси тасаввурлари ассоциациясининг иштироқи кенг амал қилади.

Ҳозирда мавжуд кўплаб номлар айни тасаввурлар ассоциацияси асосида таркиб топган: кўрув сезгиси тасаввурлари асосида – айиқтовон, отқулоқ, олақанот, қизилиштон, денгиз фили, денгиз чўчқаси, денгиз мушуги каби; эшитув сезгиси тасаввурлари ассоциацияси асосида: каклик, какку, бизбизак, карнайчи (қушлар), шақилдоқ

(илонлар), ваҳмақуш каби; ҳид билув сезгиси тасаввурлари ассоциацияси асосида: лимонут, атирқовун, мушкли каламуш, сассиқ қўнғиз, сассиқ бақа(лар), сассиқпопишак каби; маза—таъм билув сезгиси тасаввурлари асосида: обиновот, шакарпалак, аччиқ—чучук каби.

Ёндошлик ассоциацияси ва қарама—қашилик ассоциацияси асосида қайта номлашлар юз беради. Шунинг учун ҳам улар асосида пайдо бўлган қўлланишлар нарса—ҳодисанинг мунтазам номига айлана олмайди, шу боисдан улар нутқда кузатилади. Ёндошлик ассоциацияси асосида қайта номлашлар нутқда кенг тарқалган: Мен сизга бир машқ чалиб берай. Бу жуда кекса машқ /А. Қаҳҳор/. Бизнинг бошимизда бўлган ёлғиз туёқлик савдоси сизнинг ҳам бошингизда бордир /А. Қодирий/. Кечқурунлари силлик салла ўраган, шапка кийган турли қиёфадаги меҳмонларнинг кети узилмас, баъзан погонилар ҳам келар эди /А. Қаҳҳор/. Сешанбалик ўлтурушимизнинг бири эрди. Жамоамизнинг барчаси ҳозир бўлуб, дастурхон ер эрдик /А. Қодирий/.

Қарама—қаршилик ассоциациясининг амали ҳам асосан нутқда амал қилади: Топибсиз—а!.. Эсингизга қойилман! У қизнинг таърифини мен ҳам эшитдим. Бало эмиш /Чўлпон/. Шундай қилиб бу қиёмат йиғин ярим кеча бўлганда гув—гув билан тарқалди /Чўлпон/.

Айрим ҳолларда икки сезги тасаввурлари ассоциациясининг бир нуқтада қўшилиши туфайли номда мураккаб мотивлашув юз беради: Муҳаммад Ражаббек оиласи учун бу мусибат, албатта, оғир эди. Бироқ улардан ҳам Анвар учун оғир бир хасрат бўлди /А. Қодирий/.

Хуллас, нарса—ҳодисаларга ном беришда ҳам, уларни қайта номлашда ҳам тасаввурлар ассоциациясининг кенг иштироки кузатилади.

И.Тошалиев (ЎзМУ)

Гапнинг мураккаблашуви метакоммуникация жараёни ва натижаси сифатида

Коммуникатив лингвистика нуқтаи назаридан нутқ амалининг (демак, нутқ бирлигининг) ахборий—тасвирий ва тавсифий—талқиний турларини фарқлаш мумкин. Бу нутқ амалларининг биргалиқда қўлланилиши лингвистик

жиҳатдан аксарият ҳолларда (сўзловчи "Мен"и ошкора ифодаланганда) мураккаблашган матний бутунликни юзага келтиради. Муайян мулоқот вазиятида маълум фикрнинг, ахборотнинг талқини ва тавсифини, асосий ҳукм билан боғлиқ тафсилоту шартларни қайд этиш (тасдиқлаш, инкор этиш, баҳолаш, қўшимча маълумот, изоҳ бериш), шунинг — дек, бу ахборотнинг ҳақиқатга (воқеликка) мувофиқлиги ва асосланганлигини кўрсатиш эҳтиёжи баённинг таркибланиш тарзига турли хил ўзгартиришлар киритишни (масалан, тузилмани кенгайтириш, қисқартириш, қайта бўлаклаш, қайта тузиш, ажратиш, янги маълумот қўшимча қилишни) тақозо этади. Мана шу талқиний амаллар мураккаблашган гапни таркибланишнинг функционал — коммуникатив асоси ҳисобланади.¹ Сўзловчи (ёки муаллиф) ўз нутқий ҳатти — ҳаракатларининг шарҳловчиси, баҳоловчиси сифатида намоён бўлади. Унинг тавсифий, таснифий, талқиний фикрлаши, руҳий — ҳиссий ҳолати гап мазмуни ва шаклида ошкора (эксплицит) ёки линҳона (имплицит) тарзда ифодаланади. Баёнда шахсий ёки ижтимоий баҳолаш ва талқин этиш вазияти яратилади. Нутқ соҳиби муносабатларининг ошкора ифодаланиши мураккаблашган синтактик тузилмани ҳосил қилади. Бундай гапларга нисбатан 1) баҳолаш объекти, 2) баҳолаш усули (воситаси) ва 3) баҳоловчи (талқин этувчи) субъект тушунчаларини қўллаш мумкин. Зеро, гап мазмуни (унинг семантик тузилиши ва коммуникатив бўлакланиши ҳам), биринчидан, воқеликнинг муайян қисмини акс этирувчи объектив мазмун, иккинчидан, сўзловчининг бу воқелик унсурига ва тингловчига муносабатини акс этирувчи субъектив мазмун асосида фаҳмланади. Демак, адресатга узатилаётган асосий ахборот ва у билан боғлиқ талқиний муносабат, қўшимча шарҳ ёки маълумот биргаликда мураккаблашган коммуникатив тузилманинг мазмуний майдонини ҳосил қилади. Шундай қилиб, асосий ахборот ва унинг талқини гап таркибланишининг икки муҳим жиҳати ҳисобланади.

¹ И.Тошалаев. Ҳозирги ўзбек адабий тилида киритма конструкциялар. — Т.:ФАН, 1976. 13—33— б. А.Ф. Прияткина. Русский язык. Синтаксис осложнённого предложения. — М.:Высш.шк., 1990 6-19 б.

Талқиний амаллар мулоқот жараёнида нутқ занжирини мураккаблаштирувчи алоҳида метакоммуникатив воситалар сифатида иштирок этади. Метакоммуникация кишининг мулоқот жараёнидаги ўз ҳатти – ҳаракатларини, муносабатларини тасвирлай олиш лаёқати ҳисобланади.² Метакоммуникация – коммукация жараёнининг таркибий қисми саналади. Метакоммуникация тил ҳақидаги тилдир, мулоқот ҳақидаги мулоқотдир. Гапни мураккаблаштирувчи воситаларга хос муҳим хусусиятлардан бири ҳам метакоммуникацияни амалга оширишдир. Улар маълум хабарни мулоқотдошга узатишдан ташқари бу ахборотдан фойдаланишга нисбатан муносабатини, баҳосини ҳам ифодалайди. Нутқни коммукация (хабар мазмуни сатҳи) ва метакоммуникация (алоқа жараёни, талқиний прагматик муносабатлар сатҳи)дан иборат қурилма сифатида тавсифлаш мумкин.

Бундай метакоммуникатив ифодаларнинг муҳим вазифаси фикр аламашиш жараёнида ифодани айнан тушунишни таъминлашдир. Айнанликни таъминлаш уч сатҳда юз беради:

а) мазмуний функционал сатҳда – ифода вазифасини тушунишни таъминлайди;

б) шаклий – лисоний сатҳда – нотаниш ёки номаълум лисоний шакл (қиёфа)ни айнан фаҳмлашга ёрдам беради;

в) таркиблаш сатҳида – ифоданинг ўрни ва қийматини айнан тушунишга хизмат қилади. Кириш ва киритмалар, ажратилган бўлақлар, парцеллятлар асосий гапда ноўрин (ёки хато) қўлланган сўз, ифодани аёнлаштириши, лексик – семантик талқинини бериши, ахборотни танлаш ва қайта ишлаш, ажратиши, таъкидлаши орқали метакоммуникатив вазифани ўтайди. Киритмалар аксарият диалогларда луқмалар, қўшимча маълумот ва изоҳлар мақомида қўлланади.

---

² В.Нет. Руководство по семантике//РЖ. Общественные науки за рубежом. 1987. №6. 108-б. В.А.Жеребков. Коммуникативная модель как комплексный метаязык.//”Вопросы языкознания”, 1985, №6. 64-б.

Масалан, нутққа (матнга) мисол, ёрдамчи маълумот киритиш зарурати туғилганда:

а) хабарнинг маълум қисми мисол, шарҳ ёрдамида аёнлаштирилади (ажратилган, уюшган бўлақлар, киритмалар);

б) айтилган фикр тасдиқланади (кириш ифодалар);

в) тушунилиши қийин бўлган қисм (сўз ёки атама) изоҳлаб тушунтирилади;

г) изоҳланаётган қисмнинг муқобили, таржимаси келтирилади;

д) маъноси изоҳланилади;

е) бошқа бир нарсага қиёслаш, ўхшатиш орқали аниқланади.

Ахборот манбаига ҳавола қилишнинг турли усуллари мавжуд. Киритмалар аксарият диалоглардагига ўхшаш луқмалар, қўшимча изоҳ маълумотлар мақомида киритилади.

Метакоммуникатив ифоданинг қўлланилиши гап мазмунини айнан фаҳмлаш вазиятини яратиш асосида амалга ошади. Узатилаётган хабарни айнан тушуниш унинг маълумлик ва янгилик даражаси, ишончлилиги, асосланганлиги, далилланганлиги, тахмин ёки мунозаралилиги, воқелик манзарасига мувофиқ ёки мувофиқ эмаслиги, танланган сўз ёки атаманинг тушунарлилиги кабилар билан боғлиқ. Метакоммуникатив воситанинг тури, тузилиши, ўрни мана шу хусусиятлар асосида белгиланади. Уларнинг қўлланилишини тақозо этувчи ва шакллантирувчи асосий гап тури дарак гаплардир.

Сўзловчи (муаллиф) мулоқот вазияти ва адресат имкониятлари талабларидан келиб чиқиб, ўзи узатаётган ахборотга ўзи аралашади: ахборотни қайта ишлайди, талқин этади, баҳолайди; хабарни ўзи учун ҳам, тингловчи (ўқувчи) учун ҳам қайта шакллантиради, шу орқали ўз "шахси"ни ҳам ифода этади. Бундай баҳолашда жамиятда қабул қилинган ҳақиқатлардан, қадриятлардан келиб чиқилади. Шу боис гапни мураккаблаштирувчи киришлар, ундалмалар лисоний баҳолашнинг ўзига хос барқарор (қолип) гуруҳларини юзага келтирган. Илмий ва оммавий ахборот матнини яратишда ана шундай метаматний воситалар гуруҳи ишлатилади. Муайян қисмни ажратиш, таъкидлаш, қайта номлаш, изоҳлаш, қўшимча маълумот олиб кириш, истисно қилиш,

далиллаш каби усуллардан фойдаланилади. Булар тушуниш ва тушунтириш вазиятини яратиш учун хизмат қилади. Натижада, мураккаблашган жорий, тадрижий тузилмалар юзага келади. Шунинг учун ҳам мураккаблашган гаплар тадқиқига соф лингвистик объект (структурал) сифатида ёндашиш ўзини оқламайди. Улар нутқ жараёнидаги ўзгаришлар, қайта яратишлар, мазмуний янгиланишлар натижаси ҳисобланади.

Гапни мураккаблаштирувчи воситаларнинг қўлланилиши нуқтаи назаридан метакоммуникация асосий коммуникация (гап, матн) мазмуний ва тузилмавий талабига биноан ўзгаришга (трансформацияга) учраган ўзига хос ифодаси сифатида баҳолаш ҳам мумкин. Улар, одатда, асосий гап таркибида ўзга бир гапнинг қисқартирилган, барқарор қолипга айланган алоҳида гап узиндилари (фрагментлари) сифатида иштирок этади (масалан, билдингизки, ўйлашимча, маълум бўлишича каби киришлар).

Натижада, мустақил гаплик хусусиятига эга бўлмаган, синтактик ва синтагматик жиҳатдан ажратилган тузилма юзага келади.

Хуллас, гап таркибига киритилган метакоммуникатив ифодалар коммуникация ҳақидаги коммуникация ҳисобланади. Асосий умумий вазифаси нутқ (матн)ни идрок этишни осонлаштириш, тингловчи (ўқувчи)нинг уни айнан тушунишини таъминлашдир.

Э.Қиличев (БухДУ)

Антропонимларда ижтимоий ҳаёт акси

Устозим профессор Аюб Фуломов билан илмий суҳбатларнинг бирида (суҳбат тилдаги эскирган сўзлар ҳақида бораётган эди) домла тилнинг ижтимоий яшаши ва ижтимоий тараққиёти ҳақида фикр юритиб, антропонимларда ҳам ижтимоий ҳаёт муносабатлари анчагина акс этади, деб таъкидлаган эдилар.

Бу жиҳатдан қараганда, Дохунда антропоними ўзига хос хусусиятларга эга. Дохунда буюк сўз санъаткорларидан бири, улкан ёзувчи Садриддин Айний романларидан бирининг номи ва шу асар бош қаҳрамони Ёдгорнинг

лақабидир. Дохунда сўзи қадимда анча фаол ишлатилган бўлиб, кейинги даврларда бу сўзнинг жозибадорлиги камайиб, сийрак ишлатиладиган бўлиб қолди.

Қадимги вақтларда икки ёш бола бир – бириникига бориш – келиш ҳамда меҳмондорчилик қилиш оқибатида дўст, жўра, ўртоқ бўлиб қоларди. Натижада улар жуда яқин бўлишиб, бир оила фарзандлари саналар эди Яъни «додархона» – уйнинг оғайниси, яқини маъносида, бу додархоналик умрбод бўлишини, узоқ давом этишини, ҳақиқий бўлишини янада мустаҳкамлаш учун кексалар иштирокида зиёфат ташкил қилинар ва бир – бирга тўн кийдиришарди. Дохуда сўзи этимологик жиҳатдан шунга бориб тақалади. Демак, дохунба сўз тожикча бўлиб, дўст, ўртоқ, жўра, ошна каби маъноларни ифодалайди. Маълумки, 19 – асрнинг иккинчи ярми 20 – асрнинг бошларидан капиталистик муносабатларнинг ривожланиши аҳоли ўртасида маълум даражада қашшоқликни вужудга келтирди. Натижада, Тожикистоннинг тоғли ҳудудларида иқтисодий қийинчиликлар вужудга келди. Бу жойлардан айрим деҳқонлар Бухоро, Тошкент, Фарғона шаҳарларидаги саноат корхоналарига келиб ишлай бошладилар. Бу ёлланма ишчилар ўзаро муомала жараёнида бир – бирларига Дохунда (жўра, дўст, ошна маъносида) деб мурожаат қилар эдилар. Шаҳар халқи бу сўзнинг маъносига тушунмай, уларнинг ташқи кўриниши (одатда, улар оёқ яланг, жуддур кийимда юрар эдилар)га қараб Дохунда деб муомала қилар эдилар. Бу сўзнинг, айниқса, юқори табақа вакиллари орасида фаол қўлланилиши туфайли унинг дўст, ўртоқ, ошна маънолари унутилиб, уларнинг ўрнини қашшоқ, қишлоқи, камбағал, ҳатто бефаҳм маънолари тўла эгаллаб олди.

Шунинг учун бўлса керак, академик Е.Э.Бертельс таҳрири остида нашр қилинган «Тожикча – русча» луғатда (Москва, 1954) Дохунда сўзи қишлоқи (деревенщина) деб берилган. Қавс ичида эса шаҳарликлар шарқий Бухоро тоғли районларидан келган ҳар бир шахсни шу ном билан атайди деб изоҳ ҳам келтирилган (137 – бет). Кўринадики, Дохунда антропоними социолингвистик характерга эга бўлиб, айнан, яъни ном вазифасидан ташқари маҳаллий ва ирқий муносабатни ҳам ўзида ифодалаган.

Эътибор қилинг; «Бошига эски тивит салла ураб, эгнига йиртиқ бўз кўйлак, унинг устидан илма тешик чопон кийиб, белини бир ярим газ бўз билан боғлаган эски чориқ судраган йигитча қўлида эгри таёқ билан ер чизиб ўтирарди...» Бундай юпун ҳолатдаги номаълум бир шахсга ясовул томонидан умумий ҳолат тарзида Дохунда деб мурожаат қилишга сабаб бўлади. Ясовул:

—Дохунда! Қўлларингни кўтар! Бўлмаса, у дунёга кетдим деявер! —деди. Дохунда деб аталган кишининг итоатдан бўлак чораси йўқ эди.

Келтирилган парчага диққат қилинса, номаълум бир шахсга ясовулнинг Дохунда деб мурожаат қилиши, унинг оёқ яланг, юпунлигига ишора тарзида айтилганлиги очиқ кўринади.

Тасвир давомида Дохунда деб айтилган шахснинг исми Ёдгор эканлиги аниқ бўлади.

—Сенинг номинг Ёдгорми? Деб сўради ясовул. Йигит бошини қимирлатиб тасдиқ ишорасини берди. (Садриддин Айний. Асарлар. 2 жилдлик, 15—16—6.)

Демак, романдаги бош қаҳрамоннинг ҳақиқий номи Ёдгор бўлиб, Дохунда унинг юпунлигига ва қашшоқлигига ишора қилиб қўйилган лақабдир.

Ёзувчи С.Айний ўз қаҳрамони номини Дохунданинг социолингвистик моҳиятини бадиий тасвир давомида бошқа бир персонаж томонидан очиб беради:

—Дохунда! —деди у, —сени Дохунда деганимга хафа бўлма. Бухорода бу умумий одат. Бухороликлар кўҳистондан келган ҳар бир камбағални Дохунда дейдилар. Аммо менинг мақсадим сени «Дохунда» дейишдан ҳақорат қилиш эмас, мен сенга шуни тушунтирмақчиманки, шу яқинларда дохундаларнинг—оёқ яланг камбағалларнинг саодатли кунлари келади, ҳозиргача одамларнинг қашшоқлигига далолат қилиб, таҳқир ўрнида ишлатилиб келинган бундай номлар, бундан кейин у одамларнинг иззатли ва обрўйли бўлишларига сабаб бўлади. (230—6)

Шундай қилиб, Дохунда антропоними давр ҳамда ижтимоий муносабатлар туфайли маъно ва вазифа жиҳатдан турли ўзгаришларга дуч келган лексик birlik саналади. «Дохунда» романининг бош қаҳрамони номи сифатида ишлатилган Дохунда антропоними социолингвистик

характерли шундай номлар орасида ўзининг ижтимоий маъно теранлиги билан ажралиб туради.

Ж. Омонтурдиев (Термиз ДУ)

АЙЮБОНА БИР ТАЪРИФ ҲАҚИДА

Бугунги тил ўқитишда, хусусан, мактаб дарсликларида таъриф – қоидалардан чекиниш, кўпроқ тилнинг амалий томонини ўрганишга мойилик кучайиб бормоқда. Тўғри, баъзилар тушунганидек, инсонлар таъриф – қоидаларсиз ҳам гаплашишган ва гаплашаверади. Агар тил илмидан мақсад гаплашиш бўладиган бўлса, тил чинакам вазифасини бажармаган, у фан сифатида ҳам ортиқча, нутқнинг сеҳрли, қудратли ва яратувчилик кучи инкор этилган, нотик нутқи чўпон нутқидан фарқсиз бўлган бўлур эди. Демокчимизки, тил имкониятлари ифода воситаларининг муҳим хусусиятлари, моҳияти таъриф – қоидаларда сақланишини, шулар орқали тингловчига етказилишини, "Ҳар бир грамматик қоида формула кучига эга"¹лигини, билиб айтилган таъриф – қоидалар воқеликнинг назарий асоси сифатида амалиёт учун асрлар оша хизмат қилишини унутмаслигимиз керак. Профессор Ж. Бўронов мелоддан аввал II асрда яшаган Александрия мактабининг намояндаси Дионасий Фракийскийнинг: "Гап – тугал фикр англатувчи конструкция" деган таърифи ҳозир ҳам ўз қимматини йўқотмаганлигини таъкидлаган.²

Олимлар тилшунослиқда гапнинг 300 га яқин таърифи мавжудлиги (?) ҳақида хабар берадилар.³

Таърифлар, бир томондан, воқеликнинг моҳиятига нисбатан нисбий тушунча бўлиши, эскириб, истеъмождан чиқиб кетишига қарамай, улар янгиланиб, мукаммаллашиб, қонун тусига кириб ҳам қолади. Масалан, ўзбек тили грамматикасининг асосчиларидан профессор А. Ф. Фуломов бундан ярим аср олдин "Содда гап"; 1955: "Ҳозирги ўзбек

¹ Бўронов Ж. Б. Инглиз ва ўзбек тиллари қиёсий грамматикаси. Тошкент, Ўқитувчи, 1978 – й., 8 – бет.

² Шу муаллиф, шу асар, 10 – бет.

³ Сизова А. Г. Что такое синтаксис?, Москва, 1975 – с; 37; Бўронов Ж. Б. Кўрсатилган асар, 25 – бет.

адабий тили", (1965, профессор М. А. Асқарова билан ҳамкорликда) асарларида "Гап нутқнинг грамматик – семантик шаклланган, фикрий – интонацион тугалликка эга бўлган, предикативлик ифодаладиган энг кичик единицаси (бирлиги)дир" деганки, бу таърифда гапнинг олимгача мавжуд бўлган кўпгина таъриф ва тавсифлари синтезлашган, кўпгина тиллар, хусусан, ўзбек тили фактлари асосида гапнинг қуйидаги белгилари акс этган:

Грамматик шаклланганлик. Бунда муаллиф тил инвентаридаги лексик – грамматик воситаларнинг гап қурилиши қонунияти талабига кўра нутқий реализациясини, яъни улар гапда муайян шакл олиши, функцияланиши, синтактик позиция эгаллашини назарда тутди. **Гул очилди** гапи гулнинг бош келишиқда келишини, **очилмоқ** феъли – **ди** қўшимчасини олишини; **Мен китобни укам орқали кутубхонага тоширдим** гапи мен сўзини бош, **китоб** сўзини тушум келишиқларида келишини, **ука** сўзи эгалик (**–м**) ва кўмакчи (**орқали**) олишини, **кутубхона** сўзининг жўналиш келишиғида келишини, **топширмоқ** феъли замон (**–ди**) ва шахс – сон (**–м**) қўшимчалари олишини талаб қилгани каби.

Семантик шаклланганлик. Бу лексик – грамматик ёки морфологик воситаларнинг гап қурилиши қонунияти талабига кўра, ўзаро маъновий боғланиб, семантик – синтактик алоқа ва муносабат ҳосил қилишидир. **Қизил гул очилди** гапида **қизил**, **гул**, **очилмоқ** сўзлари: а) маъновий мос келганлиғи (**очилмоқ** ҳаракатга, **қизиллик** белғиси гулга хос) учун ўзаро боғланган; б) улар (**қизил**, **гул**, **очилмоқ**) гапда семантик – синтактик позиция эгаллаганлиғи учун атрибутив (**қизил гул**) ва предикатив (**гул очилди**) алоқага киришган.

Демак, гап **ҳам грамматик** (ташқи), **ҳам семантик** (ички) жиҳатдан, буларнинг бирлиғидан шаклланган бўлади.

Фикрий тугалланганлик. Бу гапни барча номинатив, нопредикатив ёки формал "эга – кесим" ли қўшимчалардан фарқловчи муҳим белғидир. Бунда сўзловчи воқелик билан боғланади (коммуникатив алоқа), хабар беради, муносабат билдиради ва ш. к.

Интонацион тугалланганлик. Фикрий ва интонацион тугаллик ёки бутунлик гарчи икки тушунча бўлса – да, ўзаро узвий ҳодиса бўлиб, биргалиқда ҳаракат қилади, буларнинг бирисиз иккинчиси мавжуд эмас. Интонация гапнинг мазмун

ва структурасини шаклантирувчи, фикр тугаллиги (нисбий)ни англатувчи синтактик қўшилманинг гап бўлганлигини (Бу роман: номинатив бирикма, очик конструкция, сўз бирикмаси; Бу — роман: предикатив қўшилма, фикр ифодаланган, ёпиқ конструкция — гап) англатувчи ички восита — сигнификатор. Фикр ва интонация ўртасидаги муносабат вагон билан темир йўл, симёғоч билан ток, жисм билан руҳ ўртасидаги алоқани эслатади.

Гапнинг муҳим белгиларидан бўлмиш **шахс-сон, замон, модаллик, инкор-тасдиқ** тушунчалари алоҳида грамматик категориялар бўлса-да, улар предикативлик тушунчасига киради. Шахс-сон тушунчаси шахс-сон, эгаллик парадигмалари орқали ифодаланади: булар қўлланилмаганда контекст, нутқий вазият орқали англашилади; **Мен ўқидим** (I шахс, бирл.) **Биз ўқидик** (I шахс, кўпл.). Кесим от билан ифодаланганда шахс-сон тушунчаси гап мундарижасидан, эга шаклидан англашилади: Дадам — инженер (I шахс, бирл.); Жануб тонги чиройли (III шахс, бирл.). Феъли гапларда (кесими феъл) замон тушунчаси, замон парадигмаси (—ди, —яп, —ётир, —моқчи каби) орқали ифодаланади: Меҳмон келди — ўтган замон; Меҳмон келяпти — ҳозирги замон; Меҳмон келмоқчи — келаси замон.

Отли гап (кесими от)ларда замон тушунчаси нутқий вазият, контекстуал ҳолат орқали англашилади: (профессор М.З. Закиев) Бу каравот — темир; От, сигир, қўй — ҳаммаси ҳам — ҳайвон типидagi содда от кесимли гапларни замонсиз, замондан ташқари гаплар ("вневременные предложения") дейди¹. Профессор А.Ф. Фуломов эса бундай гаплар ҳозирги замонни англатишини таъкидлайди. Зотан, замон билан боғланмаган гап йўқ.

Модаллик, модомики, субъектнинг объектга, сўзловчининг ўз фикрига бўлган муносабати экан, бу, албатта, гапда ўз аксини топади. Гапда хабар билан бирга муносабат модаллик (қатъийлик, ишонч, тасдиқ, муқаррарлик, иккиланиш, ишончсизлик, рад этиш, инкор, ҳайронлик, гумон, тахмин, эшитилганлик, кесатиқ киноя,

¹ Закиев З. М. Синтаксический строй татарского языка. Қозон, 1963., 28-бет.

хавф, қўрқинч, ғазаб, нафрат, юмшоқлик, нозиклик, эҳтиёткорлик, аямоқ, эъозламоқ, эркалатмоқ, тантана, мақтов каби грамматик эмоционал маънолар) ҳам ифодаланади.

Модаллик — гап мазмунининг беазаги. Модалликсиз гап тош йўлга ўхшайди. (Бу ўринда модаллик ифодаловчи воситалар ва усуллар ҳақида тўхталмаймиз).

Тасдиқ–инкор. Гап белгиларидан яна бири гапда тасдиқ ва инкор ифодаланишидир. А. Ф. Фуломов таъбири билан айтганда, тасдиқ (бўлишли) гап ўзида инкор воситаларининг йўқлиги; инкор (бўлишсиз) гап эса ўзида инкор воситалари (—ма, эмас, йўқ, на каби)нинг мавжудлиги (инкор орқали тасдиқ, тасдиқ орқали инкор ифодалашлар бундан мустасно) билан характерланади.

Сўзловчи, одатда, инкорни ҳам тасдиқлайди; тасдиқни ҳам тасдиқлайди — констатация қилади, воқеликка муносабат билдиради. Бу жараён модаллик тушунчасига киради.

А. Ф. Фуломов гап семантикаси ва структураси жуда мураккаб бўлиб, буларнинг шаклланишида гапнинг барча белгилари узвийликда, уларнинг компоненти сифатида қатнашишини таъкидлайди ("Ҳозирги ўзбек адабий тили", 13—б.) М. З. Закиев ҳам "Предикативликсиз, модалликсиз — гап йўқ, шунингдек, гапсиз — предикативлик, модаллик ҳам йўқ", — дейди (кўрсатилган асар, 23—б.)

А. Ф. Фуломов моҳир педагог сифатида, аудиторияни назарда тутиб, таҳлидан таърифга келганлар. Биз ушбу мақоламизда баён қулайлиги учун аввал, устознинг гап ҳақидаги таърифини келтириб, сўнгра унинг моҳиятини устоз фикридан келиб чиқиб қисқа тезис шаклида изоҳлашга уриндик, холос.

М.А.Жўрабоева (ЎзМУ)

А.Ф.Фуломовнинг илмий мероси ва синхрон сўз ясалишининг баъзи муаммолари.

1. Ўтган асрнинг 50—йилларида яратилган «Ўзбек тили тарихий сўз ясалишининг муаммолари» номли салкам 800 саҳифали тадқиқот иши (1955) проф. А.Ф.Фуломов илмий

меросининг салмоқдор саҳифаси бўлиб, илмий – тадқиқотнинг бетакрор намунасидир. У бугунги «Сўз ясалиши» баҳсига даҳлдор жамики илмий – назарий, илмий – услубий, илмий – амалий ишларнинг асоси дейилса, муболаға бўлмайди. Зеро, ҳозирги сўз ясалиши муаммоларининг ёритилиши тарихий сўз ясалиши масалаларини ўрганишнинг мантиқий давоми ҳисобланади. «Сўз ясалиши»нинг ўзбек тилшунослигида мустақил баҳс сифатида шаклланиши ва ривожланиши ҳам проф. А.Ф.Фуломов ва у яратган илмий мактаб фаолияти билан узвий боғлиқ (1975).

2. Йирик туркологлар «дастлабки йирик, мукаммал монография» (К.К.Юдахин), «ўта илмий, ўта жиддий, ноёб материалларга бой тадқиқот» (Е.И.Убрятова) «нафақат ўзбек тилшунослиги, балки умумтуркологик аҳамиятга молик диссертация» (В.В.Решетов), «туркий халқларнинг умумий лингвистик мероси даражасида баҳоланишга лойиқ иш» (Н.А.Баскаков), «тўлиқ ҳолда нашр қилишга арзийдиган тадқиқот» (А.А.Зайночковский), «туркий тиллардаги сўз ясалиши муаммолари», «янги этимологик қарашлари билан энг нодир манба» (Д.Немет) дея баҳоланган эди.

XXI аср ўзбек тилшунослигида яратилаётган ишлар мана шу қайдларнинг илмий ҳақиқат эканлигини аён кўрсатиб турибди.

3. Аюб Фулом ишларида ишлаб чиқилган диахрон ва синхрон деривация муносабатлари, уларни белгиловчи тамойиллар, сўзни яратувчи ҳар бир маъноли қисмнинг ўзаро мотивацияси, бинар муносабат, сўз яшаш модели, сўз яшаш типи, сўз яшаш усули, сўз яшаш андозаси, ясалма, ясовчи асос, ясовчи восита, босқичли ясалиш каби тушунчаларнинг ўз моҳиятига кўра тавсифланиши (қиёсланг: «Ҳозирги замон ўзбек тили» – 1957, «Ўзбек тили грамматикаси» – 1975) синхрон сўз ясалишини бойитган, унинг таҳлил йўриқларини белгилаб берган бетакрор тадқиқ намунаси, дастуруламалдир.

4. Профессор А.Фулом докторлик диссертациясининг ҳар бир сарлавҳаси, ҳар бир параграфи ўнлаб диссертацияларнинг юзага келишига асос бўлган; бу ўринда ундаги айрим тезисларни келтиришнинг ўзи кифоя: ички ва ташқи ясалишининг фарқланиши (152 – б), аффиксациянинг от ва феълда устунлиги (153 – б), феълларда отларга нисбатан

таصريйликнинг устуворлиги (153—б), аффиксал кўп вариантликнинг кўплиги ва унинг оҳангдорликка, диалектал фарқларни чегаралашга, семантик фарқларни ажратишга хизмат қилиш (44—б), сўз ясовчи аффиксларнинг фонетик кўринишлари (куй + а, йе + м), кўшимчалардаги урғу (33б), тарихий ўтиш, ўзгаришларнинг нафақат сўзлар, кўшимчаларга ҳам хослиги (155—156—б), айрим ясовчилар, уларнинг этимологияси ҳақидаги дастлабки илмий қарашлар (157—158—б), аффиксал, синонимия аффиксал полисемия, аффиксал омонимия (160—169—б), полисемия ва омонимиянинг муносабати (370—375—б), субстантив, адъектив ясовчилар таҳлили (784—бетгача) ва ш.к.лар.

Шу сабабли ясовчи воситаарнинг синхрон хусусиятларини тадқиқ этишда, ясама сўзларнинг илмий этимологиясини яратишда, мукамал лугатини тузишда ҳам, сўзсиз, мазкур манбада кўрсатилган нуқтаи назарларга асосланиш бугунги тилшунослигимиз учун ниҳоятда зарур.

5. А.Ғуломов илмий меросини, унинг нуқтаи назарларини у яшаб ижод этган давр моҳиятидан ажратиб, айрим ҳолда баҳолаш мутлақо хато. Зеро, бу инсон ҳам коммунистик мафкура зуғумини бошидан кечирган олимларимиздан биридир.

6. 80—90—йиллар тилшунослигида «Сўз ясалиши» баҳси муаммоларини ўрганиш илмий—назарий жиҳатдан янада юқориноқ босқичга кўтарилди. Чунончи, «Сўз ясалиши» баҳсига оид сўз ясалиши таҳлили, сўз яшаш типлари, сўз яшаш андозалари, сўз яшаш занжири, телескопик сўз яшаш, сўз яшаш уяси, сўз яшаш қатори, сўз яшашдаги бинар оппозиция каби тушунчалар бойитилди, унинг баъзи жиҳатлари янада чуқурроқ ва кенгроқ ўрганила бошланди:

Бу ҳол функционал тилшуносликнинг ривожиди, узул ва окказионал сўз ясалишининг фарқланишида «қўшма сўз моҳиятига» янгича ёндашувда, «сўз қолипи» ҳақидаги қарашларга танқидий муносабатларда кўзга ташланипти.

7. Хулоса қилиб айтганда, А.Ғуломовнинг докторлик диссертациясини, унинг турли манбаларда эълон қилинган илмий меросининг тўлиқ академик нашрини тайёрлаш ва чоп этиш бугунги тилшунослигимиз ривожини учун ниҳоятда муҳим иш ҳисобланган бўларди.

Алишер Навоий ва ҳозирги ўзбек тилшунослиги

Кейинги давр ўзбек тилшунослиги илми профессорлар А. Ғуломов, Ф. Абдуллаев, У. Турсунов, М. Асқарова, А. Рустамов, Ғ. Абдурахмонов, Ш. Раҳматуллаев, А. Ҳожиев, Ҳ. Неъматов каби забардаст олимлар ва уларнинг муносиб шогирдлари томонидан ривожлантирилмоқда.

Эндиликда тилшуносликка оид тадқиқотларни ва уни ўқитиш усулларини табиий ҳолга, шарқона усулларга йўналтириш даври келди. Бу масалада улуғ Алишер Навоий бизга сабоқ беради.

Ҳазрат Навоий кўплаб фанларнинг билимдони. У зукко моҳир тилшунос ҳамдир, чунки ҳақиқий маънодаги туркий — ўзбек тилида яратилган тилшуносликка оид дастлабки асар муаллифидир. Бу асар "Муҳокаматул луғатайн" бўлиб, у ҳажман мўъжаз, лекин қиммати беқиёсдир.

Навоийнинг "Муҳокаматул луғатайн" асари — ўзбек тилининг фасоҳати ва балогати масалаларини қамраб олган илмий рисола. Бу асар қиёсий тилшуносликка асос солди, ўзбек тилшунослигини туркий тилда бошлаб берди, тил, нутқ ва тафаккур бирлигини исботлади, лингвистикани услубият билан боғлиқликда ўрганиш йўригини кўрсатди. "Муҳокаматул луғатайн" асарининг бу хусусиятлари Навоийнинг жаҳон тилшунослик илми тарихида юксак қадрланишига асос бўлади.

Улуғ мутафаккирнинг ҳозирги кун ўзбек тилшунослиги учун ўрناق бўлувчи қимматли қарашларини биз унинг шу асарига суяниб баён қилмоқчимиз.

1. Асарда тил билан адабиёт масалалари бир бутун, яхлитликда олинади, улар бир—бирига боғлиқликда таҳлил қилинади.

Ҳозирги атамалар билан айтганда, "Муҳокаматул луғатайн"даги сўзнинг товуш тузилиши ҳақидаги фонетик таҳлиллар ҳам, сўз шаклининг ҳосил бўлиши, сўз ясалиши каби морфологик таҳлиллар ҳам, сўз маъноси, синонимия, омонимия, маънодаги бадий жилвалар ҳақидаги лексик—семантик шарҳлар ҳам, охир—оқибат, услубга — бадий нутқ услубига олиб бориб боғланади.

Масалан, сўзнинг товуш жиҳатлари, унлиларнинг юмшоқ – қаттиқлиги борасидаги ажойиб мисоллар ва шарҳлардан сўнг Навоий уларнинг қофия ҳосил қилиш хусусиятлари ҳақида фикр юритади: “*Андоққи, аро лафзин саро ва даро била қофия қилса бўлур, сара ва дара била ҳам қофия қилса бўлур*”.

Асарда ўзбек тилида сўз шакллариининг ҳосил қилиниши ва сўз ясалиши масаласида жуда мукамал таҳлиллар берилади. Бу билан Навоий “туркий тилда сўзни турли морфологик шаклларга киритиш ва янги сўзлар яшаш жуда осон кечади, шунинг учун ўзбек тилининг сўз бойлигини ошириш қийин эмас, форсий тилда эса бундай имконият чекланган” демоқчи бўлади.

Ўзбек тилидаги кўп маънолик, синонимия, омонимия ҳодисаларига батафсил шарҳлар бериб, Навоий ўз она тилидаги бу имкониятнинг бадиий тасвир учун беқиёс аҳамият касб этишини таъкидлайди. Мисоллар эса бадиий матндан, асосан, ўз шеърятидан олинган.

Тил ҳақидаги чуқур таҳлилари, илмий мушоҳадалари кетидан Навоий ўз асарларининг номларини тилга олади, уларнинг мазмун – мундарижасига лингвистик фикрларини боғлайди, асарларининг қайси услубда ва мазмунда яратилгани ва бадиий хусусиятлари тўғрисида фикр юритади. Масалан, “*Лисонут тайр*” овози билан қўшиқ айтиб, ҳақиқат сирларини қуш тили ишорати билан мажоз сурагида кўрсатибмен, “*Назмул жавоҳир*” билан маъни қизларининг кийимларини безантирдим”, “*Мезонул авзон*” дарёларида ғаввос бўлиб, бу йўл билан Носир Турсийдан узр тиладим”, – деб ёзади.

Сўнг шоир ўз устозлари ижодига муносабат билдиради, уларнинг сўз бойлиги, тасвирий воситаларни қўллаш маҳорати борасида қимматли филологик фикрлар билдиради ва хулоса чиқаради “*...алфоз ва ибратдин мурод маънидур ва мазкур маҳлуқотдин мақсуд инсондур*”.

Биз – ҳозирги тилшунослар эса тилни худди математикадек, ҳиссиётсиз таҳлил қиламиз, унга тор доирадан, биқинган ҳолда қараймиз. Тадқиқотларимизни адабий тилнинг ривожланишига, нутқий жилогга, бадиий услубга боғлай олмаймиз, тилимизни илмий таҳлил қилишнинг амалий аҳамиятини ўйламаймиз.

Ҳозирги кунда бадий асар тилига ёндашувимиздаги нўноқлигимиз ҳам барчага аён. Биз бадий асар тилига ёндашувда, бадий танқидларда тил — бадий адабиётнинг биринчи асоси эканлигини унутиб қўямиз. Ваҳоланки, бадий асар тили масалаларини тўғри англай олиш ва мақбул ҳал қила олишимиз учун адабиётшунослик ва тилшунослик илмлари ўртасидаги ҳамкорлик масалаларини улуғ Навоий руҳига, қарашларига мослаш керак бўлади.

Бизнинг заиф томонимиз шундаки, адабиётшунос тилшуносликнинг, тилшунос эса адабиётшуносликнинг шу муаммога оид масалаларини чуқурроқ ўрганишга ҳаракат қилмайди. Шу сабабдан ҳам, бадий асар тилини ўрганишга оид "Фалончининг фалончи асари лексикаси", "Фалончи асарларининг тили ва услуби" каби мавзулардаги ўнлаб диссертациялардан ҳеч нарса олиб бўлмайди, улар ё тилшунослик асари эмас, ё адабиётшунослик!

Бизнингча, тилшунослик ва адабиётшуносликнинг икки қутбга ажраб қолгани мана шу фожиаларимизнинг асосидир. Шунинг учун, ҳеч бўлмаса, бадий маҳсулни соф лингвистик ёки соф адабиётшунослик кўзи билан эмас, балки умумфилологик қолипда таҳлил қилишни, баҳолашни Навоий ҳазратларидан ўрганайлик!

2. Навоийгача машҳур учта "Хамса" ёзилган бўлиб, уларнинг барчаси форс — тожик тилида яратилган. Тўртинчи бўлиб бундай шоҳ асарни Алишер Навоий ўзбек тилида яратди. Унинг "Хамса"си хамсачиликка катта урғули нуқта қўйган экан... Навоийдан кейин ҳеч ким хамса ёзишни ўзига эп кўрмади, тўғрироғи, ботина олмади. Чунки Навоий "Хамса"сининг даражаси юқори эди, у буюк асар эди. Буюк асар — буюк тилда ёзилади!

Навоий яратган "Ҳазойинул маоний" номли шеърий мажмуа сўз ва маънолар кўлами жиҳатидан, ҳақиқатан ҳам, "маънолар хазинаси" эди.

Ҳали ҳозиргача дунёда Навоийдек бой сўз хазинасига эга бўлган ижодкор йўқ. Фарб олимларининг фикрича, дунёда энг кўп сўз бойлигига эга бўлган ижодкорлар А. С. Пушкин ва В. Шекспирдир. Аслида, улуғ Навоий Пушкин ва В. Шекспирга нисбатан 5—6 мингдан ортиқ сўз бойлигига эгадир.

Демак, ўзбек тилининг сўз бойлиги ўша пайтда жуда юқори бўлган. Ўзбек халқ тилини ҳисобга олганда ҳозир ҳам шундай. Буни биз, тилшунослар, тўғри англашимиз ва англантишимиз илмий, расмий – идоравий услубдаги баъзи кемтикларни бартараф қилиш учун курашмоғимиз лозим. Бунинг учун тарихий сўзлар изоҳли луғатларини яратишга куч беришимиз, Навоийдек буюклар хазинасидан тилимизга керакли сўз ва атамаларни сайлаб тиклашимиз зарурдир.

3. Биз, тилшунослар, шу кунгача синоним сўзларнинг тўғри таърифини беролмадик, моҳиятини яхши изоҳлай олмадик. Рус тилшуноси А. Апресяннинг синонимларга берган таърифини идеал деб биламиз. Аслида, бу тил ҳодисасининг асл моҳиятини улуғ Навоий бундан 500 йил илгари жуда тўғри кўрсатиб берган эди. Жумладан, Алишер Навоий “Муҳокаматул луғатайн”да, масалан, **йиғламоқ** сўзининг 7 та маъно синонимлари борлигини кўрсатиб, уларни изоҳлаб, охирида бу сўзнинг услубий синоними **ҳой–ҳой йиғламоқ** эканини таъкидлаб кўрсатган эди. Биз эса дарсликларда ва илмий шарҳларимизда **“Синонимлар шакли ҳар хил, маъноси бир хил сўзлардир”** деб, жуда тўмтоқ, моҳиятидан узоқ, гоятда нўноқ таъриф бериб келамиз. Ахир, “маъноси бир хил” сўзлар тилда ҳаёт кечира олмайди – ку, тезда ўлади – ку! Навоий кўрсатганидек, синоним сўзларнинг услубий ва нутқий турлари борлигига аҳамият ҳам бермаймиз.

Синонимларнинг нутқдаги, айниқса, бадий нутқдаги ўрни ва аҳамияти жуда катталигини тўғри пайқаган Навоий “менгача синонимлар соҳасида туркий тилнинг форсийга қараганда бу қадар ортиқлиги ва ҳақиқатда бунча нозиклиги ва кенглиги шеър соҳасида ёйилмади ва ташландиқ ҳолга келган эди”, – деб афсусланади. Демак, синонимлар услуб нуқтани назаридан ҳам баҳоланганлиги билан қимматлидир.

Бу – бизга ўрнак, дастуруламал бўлиши лозим.

4. Алишер Навоий Маҳдумий Нураннинг муаллим ҳақидаги “Муаллим ким? – Ишқдир, хомушлик берувчи унинг мактабидир” – деган фикрини қўватлаб, “Муҳокаматул луғатайн”да “Муаллим ишқдир, ақлнинг *сабоқ олувчи боладир, болага одоб бериш у айланувчи чарх бўлди*”, – деб ёзади. Демак, фикрича, ишқ ва завқ – ҳақиқий муаллим.

англаши учун, тафаккур қилиш ва фикр ифодалаш учун ишқ керак. Ишқни эса сўз сеҳри, фикрий жило ва тафаккурий завқ уйғотади.

Гап тил ўқитиш ҳақида бормоқда. Ҳақиқатан ҳам, ўйлаб кўрайлик. Ёш Навоийни ва тарихимиздаги Навоийларни "От деб нимага айтилади?" йўсинида ўқитилмаган, таълимда шарқона усулда, матн асосида иш кўрилган. Чунки матнда ҳамма нарса мужассам: нутқ сўзлардан ва қўшимчалардан ташкил топади. Ундаги сўзлар нутқ товушларидан ҳосил бўлган. Бу — ҳозирги тил билан айтганда, фонетика! Сўз маъно ифодалайди. Бу — лексикология! Сўзлар турли грамматик шакларда бўлади. Бу — морфология! Тушунча ва фикр ифодалаш учун тузилган бирликлар — сўз бирикмалари ва гапдир. Бу — синтаксис! Гапларнинг қандай мақсадга ва шароитга мўлжаллаб тузилгани бу — услубият! Демак, ҳар қандай матнда тилнинг барча сатҳлари мужассам. Навоий "ишқ ва завқни ҳақиқий муаллим" демоқда. Шунга амал қилиб ўқитишни, айниқса, мактаб ўқувчисини она тилига ўқитишни шу йўсинда, шарқона усулда ташкил этсак, шунга мувофиқ дарсликлар тузсак, олимона ва оқилона иш тутган бўлар эдик. Шунда тил дарслари завқли бўлади, адабиёт, эстетика билан боғланади; ўқувчининг тафаккури ва путқи ўсади, ривожланади. Шунда халқ олдидаги вазирамизни бажарган бўлардик.

Мактабда ўқувчига соф грамматика ўқитиб келяпмиз, тафаккур қобилиятининг ўсиши, нутқий кўникмаларининг ривожланиши билан ишимиз йўқ. Аслида, грамматик маълумотлар нутқ ўстиришга хизмат қилиши керак. Ҳар қандай тилга оид назарий маълумотни енгил шаклда, қизиқарли услубда бериш мумкин. Масалан, "Сўз таркиби" мавзусини ўтишда эди сўзининг морфологик таркиби ҳақида қуйидагича матн асосида муҳокама машқи қилинса, тушунарли ва қизиқарли бўлади, ўқувчининг эсида қолади:

"Сўз таркиби" ни ўрганиш — жуда қизиқарли машғулот. Масалан, эди сўзини олиб кўрайлик. Дафъатан, у жуда оддий бўлиб кўринади. Лекин сўзнинг ўзагини топишга ҳаракат қилиб кўрайлик—чи! Унинг ўзаги қайси қисм? Кўрамизки, аниқлаш жуда қийин. Энди шу сўз билан ўзакдош бўлган сўзларни қидирамиз: экан, эмас, эрур, эмиш. Мана энди бу сўзлардаги қўшимчаларни тушириб кўрайлик. Шунда

ўзгармас қисм э товуши бўлиб чиқади. Бу қандай ҳодиса бўлади?! Ҳақиқатан ҳам, э товуши ўзакми? Ҳа, шундай! У биргина нутқ товушидан иборат, бу жиҳатдан феъл туркуми доирасида ягона сўз. Шундай қилиб, маълум бўлдики, эди сўзи ўз тузлишига кўра, жуда ажойиб экан. Уни тўлиқсиз феъл деб атаيمиз.

Бу сўзнинг нутқдаги хизмати жуда катта: мустақил феълларга қўшилиб, турли шахс—сон ва замон маъноларни ифодалайди. Бу биргина сўзнинг маъно ва вазифаларини кўрсатиб бериш учун бир машҳур тилшунос олим томонидан каттагина китоб яратилган.

Кимки сўз таркибини ўрганмоқчи бўлса, унга жуда кўплаб қизиқарли сирлар очилиши муқаррар.

Ўрта мактаб "Она тили" дарслиklarини янгилаш жараёни кечмоқда. Лекин республикада таълим мазмуни ва усули тубдан янгиланган, яъни нутқ ўстиришга қаратилган ушбу дарслиklarнинг йўналишини тушунмаётган ўқитувчилар бор.

Дарслиklarни мукаммаллаштиришга, ўқитувчиларни қайта тайёрлашга тилшунос олимлар муносиб ҳисса қўшмоқлари керак. Лекин, афсуски, ўзларини "буюк", "билимдон" ҳисобловчи баъзи тилшунослар янги дарслиklarни фақат инкор қилиш йўлидан бориб, тескари тарғибот юргазмоқдалар. Улар дарслиkнинг, майда бўлса ҳам, бирорта камчилигини кўрсатмаган ҳолда, фақат қуруқ инкор қиладилар! Зеро, ҳозир дарслиklar танлов асосида ёзилапти. Бундай олимларга дарслиk ёзиш имконияти берилган. Аммо улар ўз кучларини синаб кўришни ҳам хоҳламай, фақат умумий инкорни ижод қилиб, фикрни чалғитиш билан шуғулланадилар.

5. Алишер Навоий "Муҳокаматул луғатайн" асарида "араб тилидан бошқа яна уч навъ тил (яъни туркий, форсий ва ҳинг) борки, булар ҳамма тилларнинг асидур. Ёфас, Сом ва Хомнинг авлодлари ва яқин кишилари дунёга ёйилдилар, зичлашиб (кўпайиб) кетдилар", — деб ёзади.

Демак, қондошларимиз, уруғдошларимиз бутун дунёга тарқалган. Шунга кўра, туркий халқларнинг этник тарихини ва туркий тилларнинг қиёсий грамматикаларини яратиш бўйича ишларимизни ҳам жонлантиришимиз талаб қилинади. Фарб олимларининг булғор, можар, фин каби

туркий халқлар тилларининг қиёси бўйича яратган тадқиқотларига ҳисса қўшмоғимиз, япон, корейсларнинг тарихан туркий тилли халқлар эканини исботловчи ишлар қилишимиз, Мексикадаги Майя қабиласи тилидаги туркий сўзларнинг сабабларини аниқлашга уринишимиз зарур, яъни қиёсий тилшунослик соҳасидаги ишларни кучайтириш ҳам вазифамиздир.

Шу ўринда яна бир муҳим масала ҳақида тўхталиб ўтамиз.

Шу кунгача яратилган илмий асарларда, олий ўқув юрталарининг дарслик ва қўлланмаларида XV аср Ўрта Осиё тилшунослиги тарихи тилга олинмайди. Хусусан, "жаҳон қиёсий – тарихий тилшунослиги XIX асрда Европада вужудга келди, унинг асосчиси немис олими Фон Вильгелм Гумбольдтдир", деган қараш ҳукм суриб келади. Ҳолбуки, қиёсий – тарихий тилшуносликни Европадан 400 йил олдин ўзбек олими Алишер Навоий бошлаб бергани аниқ ҳақиқат – ку!

Ишларимизда буни ҳам ҳисобга олайлик!

6. Навоийнинг мазкур асарида ўз устозларини бениҳоя ҳурмат билан тилга олингани, ўтмиш улуғларига нисбатан зўр самимият кўрсатганининг гувоҳи бўламиз.

Биз, ўзбек тилшунослари ҳам, бу ноёб фазилатни, илм одобида камтар буюк зот йўлини тутсак, айти мурдао бўларди.

7. "Муҳокаматул луғатайн" асарининг охирида Навоий: *"турк улуси фасиҳлариға улуғ ҳақ собит қилдимки, ўз алфоз ва иборатлари ҳақиқати ва ўз тил ва луғатлари кайфиятидин воқиф бўлдилар ва форсиғўйларнинг иборат ва алфоз бобида таън қилур сарзанишидин қутулдилар. Алар доғи ранж ва машаққатим муқобаласида, чун бу махфий илмдинки, зоҳир қилибмен, вуқуф топсалар, умид улким, бу фақирни хайр дуоси била ёд қилғайлар ва руҳимни анинг била шод қилғайлар"*, – деб ёзади.

Ҳозирги ўзбек тилшунослари Навоийни "хайр дуоси билан ёд қилмоқчи ва руҳини шод қилмоқчи" бўлсак, лингвистик қарашларига аҳамият берайлик, унинг асарлари тилини ҳам янада чуқурроқ ўрганайлик! Ахир, Навоий асарлари тили ва бадиияти – хазина! Тил бойлиги, фикрий, бадиий ва тафаккурий жилолари эса ақлни лол қилади.

ЛИСОНИЙ ПРЕСУППОЗИЦИЯ

Пропозитив тузилиш гапнинг мазмуний узваридан бири ҳисобланади. Ушбу тузилишда пропозиция асосий элемент сифатида эътироф этилади. Пропозиция шаклий жиҳатдан турлича ифодаланиши мумкин. Фақат кесимдан иборат бўлган гаплар ҳозирги кунги тилшунослигимизда синтактик жиҳатдан содда гап деб қаралади. Гапнинг мазмуний тузилишининг содда ёки мураккаблиги турлича таҳлил қилинади. Бундай хилма—хил фикрларнинг берилиши тилнинг энг юқори босқичи бўлган синтаксиснинг кенг қамровли сатҳ эканлигидадир.

Маълумки, ҳар қандай тадқиқот объекти ўзида моҳият ва ҳодисани мужассам қилади. Бундан тил бирликлари ҳам мустасно эмас. Шунинг учун тил ва нутқ босқичидаги узвлар ўзаро қарама—қарши ҳамда бир—бирини тақозо этувчи сифатида таърифланади. Улар бир қанча номлар билан аталади. Қандай номлар билан аталишидан қатъий назар бир моҳиятни англатиши билан синонимликни ташкил этади. Чунки тил ва нутқ бир—бирисиз яшай олмайдиган мураккаб бутунлик ҳисобланади. Шундай экан, ҳар бир тил эгасининг хотирасида синтактик қолишлар мавжуд бўлади ва ҳар қандай нутқий ҳосилалар, конкрет синтактик бирликлар ана шу қолишларнинг нутқий кўринишлари сифатида майдонга келади.

Бундан шу нарса аниқ бўладики, ҳар қандай гапнинг тузилишида пропозиция мавжуд экан, бу узв тил босқичида энг кичик гап модели (қолипи) — “кесим” орқали юзага чиқади. Яъни нутқ босқичида турли хил хусусийликлар сифатида намоён бўлади. Лекин шаклан содда бўлган гаплар баъзан мазмунан мураккаб бўладики, бундай номуносибликка пресуппозиция ҳодисаси сабаб бўлади.

Пресуппозиция ҳодисасининг назарий асосланиши XX асрнинг 70—йилларида бошланган бўлса ҳам, унинг мавжудлиги ҳақидаги қарашлар қадимги даврларга бориб тақалади.

Пресуппозиция ҳодисаси қадимги шарқ халқларида "Лутф", "турли ишоратларга бурканган нутқ" тарзида юзага чиққан.

Проф.А.Ғуломов пресуппозиция деб номламаган бўлса — да, "Онаси ҳам келди", "Қундузи ҳам ўқийди" гапларидаги "Қизи ҳам келди", "Кечаси ҳам ўқийди" каби маънони ифодалаётган "ҳам" сўзини фикрдаги уюшиқ бўлакларни боғлаяпти, — дея, пресуппозициянинг юзага келиш ўрни ҳақида фикр билдирган эди. Кейинги даврларда сўзнинг муайян нутқий вазиятда ифодалайдиган маънолари тағмаъно, тағбилим, қўшимча информацияли пресуппозиция, презумция "яширин маъно", узоқ маъно, ички маъно, монема, прагматик маъно, сигматик маъно, реалема, тасаввуфона маъно, имплицит маъно каби номлар остида ўрганилмоқда. Бу ҳодиса қандай номлар остида ўрганилмасин, уларнинг барчасида гапда ифодаланган ҳукмнинг табиий асоси, билишнинг умумий хазинаси, олдиндан билишнинг жами тарзида изоҳланмоқда.

Пресуппозицияни юзага чиқарувчи воситаларни дастлаб мантиқий, социологик, психологик, паралингвистик, лисоний каби турларга ажратиш мумкин.

Агар пресуппозиция лисоний кўрсаткичлар — фонема, морфема, лексема, сўз шакл, сўз бирикмаси, гаплар ишораси воситасида юзага чиқса, лисоний пресуппозиция дейилади. Лисоний пресуппозицияни юзага келтирувчи воситалар қуйидагича турларга ажратилади: фонетик — фонологик, морфемик, лексик, морфологик, синтактик.

Ҳар бир тур макросистема бўлиб, ўз ичида микросистемаларни ташкил этади. М: Лексик воситалар ўз ичида омонимия, синонимия, антонимия., каби воситаларга ажралади. Ҳар бир восита тил тизимида ўзига хос қолип — моделни ташкил этиб, нутқда чексиз пресуппозицияларга ишора қилади. М: антонимия ҳодисаси орқали юзага чиқувчи пресуппозициялар.

Хуллас, пресуппозиция кенг қамровли ҳодиса бўлиб, ўзининг хилма — хил ишора воситаларига эга.

Тилдаги муносабатларнинг замирида зидланиш (оппозиция) ётади. Шунинг учун зидланишни кенг тушуниш аёнанага айланган. Тор маънодаги тушунишда жуда кўп

ҳолларда антонимик жуфтлик ва улар ўртасидаги муносабат талқин этилади.

Антонимик жуфтлик тил босқичида мусбат ва манфий қутбли маънога эга бўлган лексемалар модели сифатида умумийлик касб этса, нутқ босқичида шу модел асосида юзага келган хусусийликлар — аллолекс тарзида тушунилади. Бу ҳолат тилнинг тузилиши, табиатига мос тушмайди. Аслида қандай? Бундай ҳолатни ономасиологик таҳлил орқали аниқлаштириш мумкин бўлади. Агар биз "қуруқ ва хўл" антонимик жуфтликдаги элементлардан бири — "қуруқ" да манфий, иккинчиси — "хўл" да мусбат маъно бор деб қарасак, ("қуриқ" да — сув ёки намлик йўқ, "хўл" да сув ва намлик бор, бошқа ҳолатларда "йўқлик" ёки "борлик" семаси юзага чиқиши ҳам мумкин), буларнинг диалектик бутунлиги ҳар қандай сатҳда прагматик жиҳатдан сақланади. Фақат уларнинг системавий характери очиқ — эксплицит ёки яширин — имплицит тарзда намоён бўлади. Яширин тарздаги муносабатда бу жуфтликнинг битгаси (манфий ёки мусбат маъно) амалий жиҳатдан шаклий кўринишда иштирок этса, иккинчиси ноамалий жиҳатдан ботиний кўринишда юзага чиқади. Шундай ҳолатларда мазмундан шаклга бориш йўли тўғри бўлади.

Масалан: "Жуман кўйлагини қумга ёйиб қуритди" (А.Мухтор) гапида қуритмоқ сўзи қўлланилган. Лекин иккинчи қутб бўлган хўл эди сўзи шаклий жиҳатдан ишлатилмаган. Гарчи хўл сўзи ишлатилмаган бўлса ҳам, қуритмоқ сўзининг ишораси—пресуппозицияси орқали тушуниш мумкин. Бундай ҳолат гапнинг шакл ва мазмун муносабатида номутаносибликни, мазмуний мураккабликни юзага келтиради. Натижада, содда шакл орқали мураккаб мазмун ифодаланади:

Жуман кўйлагини қуритди

Жуман кўйлагини қумга ёйиб қуритди

Жуманнинг кўйлаги хўл.

Бундай номутаносиблик антонимия ҳодисаси орқали ишора қилинган пресуппозициянинг натижасидир.

Баъзи ҳолларда "мусбат ва манфийлик" муносабатидаги қолип бир лексема доирасида бўлиши ҳам мумкин. Бундай ҳолатларда диалектик бутунликнинг сақланишига экстралингвистик асослар ёрдам беради. Лекин биз тил

босқичида бу сўзларни алоҳида—алоҳида лексема сифатида ажратамиз. Масалан: Яхши лексемасининг маъноси мусбат ҳисобланса, ёмон лексемасининг маъноси манфий ҳисобланади.

Лекин нутқ босқичида яхши лексемасининг ёмон семали аллолекси бор ёки ёмон лексемасининг яхши семали аллолекси бор.

1. Аҳмад яхши бола.
2. Аҳмад яхши бола яхши сўзининг аллолекси.
3. Аҳмад ёмон бола.
4. Аҳмад ёмон бола ёмон сўзининг аллолекси.

Яна бир мисол: зарра сўзи лексик жиҳатдан "атом" ёки "энг кичик элемент" маъносини билдиради. Бу сўзнинг семемасида "бомба", "вайрон қилиш" амаллари ҳам бор. Шунинг учун матнда даҳшат сўзи билан бир парадигмада бирлашади. Натижада, зарра ва даҳшат сўзлари матнда бир уяда туради ҳамда турли хил пресуппозицияларга ишора қилади:

Заррани ижод этиб,
Даҳшат бало бунёд этиб.
Оқибатни ёд этиб,
Хайрон ўзинг, ҳайрон ўзинг.

Демак, зидланишли муносабатнинг диалектик бутунлиги тил тузилиши ва табиатининг объектив муносабатидир. Улар кенг ва тор маънода тушунилади. Тор маънода зиддошлик ҳодисасини англатади. Зидланиш: ҳодисаси мусбат ва манфий қутблар асосига қурилади. Қутбларнинг бири иккинчисига прагматик жиҳатдан ишора қилади. Бири орқали иккинчисини тушуниш пресуппозицияга кўра юзага чиқади ва шаклий ҳамда мазмуний номутаносибликни ҳосил қилади. Ишоралар орқали юзага чиққан пресуппозиция антонимик жуфтлик диалектик бутунлигининг объектив эканлигини кўрсатади. Уларнинг системавий характери ҳам тил босқичида, ҳам нутқ босқичида рўёбга чиқади.

Тил таълимига социолингвистик ва психоллингвистик жиҳатдан ёндашиш муаммолари

Ўқувчилар нутқини ўстириш масаласи маълум даражада ўрганилган, баъзи тадқиқотлар, қўлланма ва тавсиялар яратилган. Улар аксарият қисми болалар нутқидаги шевавий хусусиятларни бартараф этиш, умумадабий маромларга риоя қилиш, турли мавзулардаги адабий матнлар тузиш каби адабий малакаларни ҳосил қилишга қаратилган. Асосий мақсад — ўқувчиларнинг ўз фикр—мулоҳазаларини иншо қилиш, баён ёзиш, адабий тилда тўғри сўзлаш ва тўғри талаффуз қилиш кўникмаларини тарбиялашга қаратилган. Аммо уларнинг деярли барчасида муаммонинг функционал стилистик ва социолингвистик жиҳатларига эътибор берилмайди. Шу боис ҳам мактаб тил таълимини олган ўқувчиларнинг аксарият қисми адабий тилнинг ўта маромлаштирилган андозавий шаклида оммавий ахборот — матбуот матний услубига хос баён қилиш тарзига одатланган бўладилар. Нутқ маданиятига, услубиятига оид таълимий—маърифий маълумотларда ҳам айтилган мана шу тамойил устуворлик қилади. Бу тамойилнинг моҳияти — адабий нутқ (ёки матн) ҳар қандай соҳада, ҳар қандай вазиятда ва ҳар қандай услубда умумадабий маром (меъёр)ларнинг қоидалаштирилган қатъий мезонларига мувофиқ бўлишини, алоқанинг ҳар қандай шароитида барчадан бир хилда ёзма адабий нутқ андозасига мос ҳолда ёзиш (ҳатто сўзлаш)ни талаб қилишдан иборат.

Тилшуносликка оид баъзи манбаларда, қўлланма ва тавсияларда умумадабий маромларнинг умумийлиги, барча учун мажбурийлиги, ягоналиги таъкидланади ҳамда мана шу ягона умумий ва мажбурий маромий қоида ва тавсияларга қатъий риоя қилиш зарурлиги уқдирилади. Баъзилар "адабий тил маромларини ўқитувчилар ва зиёлиларнинг ўзлари бузишади, уйда, кўчада, ишхонада ўзгача; мажлисларда, аудиторияларда бошқача сўзлашади. Нега ҳамма жойда бир хилда — адабий тилда гаплашишмайди?" деган мулоҳазани қатъий тарзда ўртага ташлаганлар ҳам. Уйда ҳам, мажлисда

ҳам, тантанали маросимларда бир хилда гапириш Абдулла Қаҳҳорнинг "Нутқ" фельетонидаги каби кулгили вазиятларни юзага келтириши мумкинлигини ўйлаб ҳам кўришмайдилар улар. Кўча – куйда сўзлагандай ёзиш ёки ёзгандай қоидали қилиб гаплашиш саводсизликдан, нутқий укувсизликдан бир далолат саналади. Барча вазиятларда бир хилда андозали ифода баёни андозали фикрлаш самарасидир. Шеърятда шоир ўзини момақалди роқ ёки чақмоқ тимсолида тасвирлаши ("мен момақалди роқман ёки чақмоқман" дейиши) бадиий тафаккур тарзига мувофиқ. Айни шу ифодани уйда, дастурхон атрофидаги оддий суҳбатда айтган шахснинг аҳволига ҳавас қилиб бўлмайди. Оддий суҳбатда бундай ифода девоналикнинг белгиси сифатида баҳоланиши шубҳасиз.

Тил таълимида ўқувчи ва талабаларнинг нутқ малакаси ва маҳоратини ўстиришда қуйидаги муаммоларга даҳлдор маъруза ва машғулотларга алоҳида эътибор бериш талаб қилинади.

Биринчидан, ўқувчи ва талабалар тил ва нутқ ҳодисаларининг ўзаро фарқини ҳам, ўзаро узвий боғлиқлигини ҳам фаҳмлаган бўлишлари лозим: тилнинг алоқа қуроли (воситаси), нутқнинг алоқа усули эканлигини, нутқ тил воситаларининг танланиши, таркибланиши асосида муайян вазиятда маълум мақсадни ифодалаш эҳтиёжи асосида юзага келувчи фаолият жараёни ва шу жараён маҳсули эканлигини тушуниб олишлари керак. Бу тилдан фойдаланишнинг ижтимоий, шахсий – ижодий хусусиятларини, айни бир фикрни, хабарни турли ифодалар воситасида, турлича услубда баён қилиш имкониятларини идрок этиш учун ниҳоятда муҳим аҳамият касб этади.

Иккинчидан, ҳар қандай нутқ икки томоннинг: сўзловчи ва тингловчининг ёки муаллиф ва ўқувчининг ҳамкорлигини, уларнинг алоқа жараёнида мавжудлигини назарда тутати. Шундай экан, нутқнинг лисоний – услубий таркибла – нишидаги ўзига хос тил ва воситаларнинг танланиши ва қўлланилиши алоқа (коммуникация) иштирокчилари (масалан, суҳбатдошлар)нинг шахсий ва ижтимоий мавқеи ва мақомлари (ёши, касби, лавозими, билими, жинси кабилар)даги ўзига хослик орқали белгиланади. Шахсий инсоний ва ижтимоий муносабатлар нутқ идрок этиш, матн

яратиш тарзига бевосита таъсир этади. Ўқитувчи ва ўқувчи, бошлиқ ва ходим, ота ва ўғил, эркак ва аёл, танишлар ва потанишлар ўртасидаги нутқий алоқани бир хил мезон билан баҳолаб бўлмайди. Нутқ малакаси ва маҳоратини тарбиялашда бу жиҳатлар эътиборда тутилиши лозим. Кимнинг ким билан қандай муомала қилиши одоб – ахлоқ маромлари орқали ҳам тартибга солинишини ўқувчи ёки талаба тасаввурига сингдириш зарур. Нутқ одоби, муомала маданияти айни мана шу омиллар асосида тайин этилади.

Учинчидан, нутқий алоқа фаолияти ҳар доим муайян бир вазиятда юз беради. Сўзловчи (ёки муаллиф) аён алоқа шароитларида ўзларини қандай тутиш кераклигини, ўз фикрини ўша вазият тақозо этган тарзда ифодалаш зарурлигини ижтимоий тажриба, шахсий малака сифатида ҳис этади. Нутқ малакаси ва маҳоратини тарбиялаш тингловчиларда жамият аъзолари ўртасида қарор топган мана шу нутқий мулоқот тажрибалари билан боғлиқ маромий тасаввурларни ҳосил қилишни тақозо этади. Кишиларнинг бир – бирларини (улар ўртасидаги яқинлик, қадрдонлик муносабати турлича бўлиши мумкин) эркин бир вазиятда (уйда, ишхонада, кўчада) ва тантанали расмий маросимда туғилган кунлари билан табриклаш жараёнларини ҳамда бу вазиятларда ишлатиш мумкин бўлган сўз ва ифодалар, ҳатти – ҳаракатларни муқояса қилиш орқали вазиятли нутқ маромларининг турли кўринишларини аниқ ҳис этиш мумкин. Ўқувчи ва талабалардан тавсия этилган ва тавсифлаб берилган аён вазиятларда сўзлашиш (ёки матн яратиш) амалларини бажаришни талаб қилиш ҳамда нутқ ва камчиликларини таҳлил этиш яхши самара беради.

Тўртинчидан, нутқий алоқанинг бевоситалиги ва бавоситалиги омилнинг суҳбат (мулоқот) иштирокчилари ва алоқа вазияти билан боғлиқ бўлган хусусиятлари ҳақида тингловчиларга маълум тушунчалар бериш оғзаки ва ёзма (матний) мулоқот ўртасидаги муҳим жиҳатларини идрок этишга имкон беради.

Бевосита нутқ мулоқот (суҳбат) иштирокчиларининг муайян бир вазиятда ўзаро рўбару (юзма – юз) ҳолатида кечади; фикр ифодалашда лисоний (тил) ва нолисоний (паралингвистик) воситалар ўзаро уйғунликда иштирок этади; шароит унсурлари, юз – кўз ишоралари, ҳатти –

ҳаракатлар ҳам ахборот ташийти. Нутқий алоқа (оғзаки сўзлашув) бевосита эркин вазиятда юз беради. Бавосита нутқ воситали (техник воситалар: газета, радио, телевидение кабилар) мулоқот ҳисобланиб, аксарият ҳолларда муайян тайёргарлик асосида матн шаклида юзага келади. Бунда нутқ эгаси (муаллиф) ва нутқ қаратилган аудитория (тингловчи, ўқувчи, томошабин) ўртасида замон ва макон жиҳатидан узилиш юз беради; суҳбатдошнинг жавоб алоқаси бўлмайди — у индамас ва ҳудудан тарқоқ, ижтимоий жиҳатдан турфа хилдир. Демак, бавосита нутқ, моҳият эътибори билан ёзма нутқдир, маданий матний мулоқот воситасидир. Бинобарин, бундай нутқ малакаси ва маҳоратини ҳосил қилиш иншо санъатини, баён (услуг) илми қонуниятларини билишни тақозо этади. Оғзаки — сўзлашув ва ёзма — китобий услубларнинг лисоний тавсифи, маромий мезонлари, шахсий — ижодий имкониятларини ҳис этиш маданий матний мулоқот малакаси ва маҳоратини эгаллашнинг зарур шартидир.

Иншо санъати, матн ижод қилиш машғулотларида қўлёзмани адабий жиҳатдан таҳрир қилиш, матнни қайта ишлаш, мукаммаллаштириш жараёнларини, матнни қисқартиш, услубан ўзгартириб ёзиш қонуниятларини идрок этишга имкон берувчи топшириқлар ва машқлардан унумли фойдаланиш яхши натижа беради. Бу тил воситаларидан маънодош ва мувозий тарзда фойдаланиш, нутқий (матний) вариантдорлик, муқобиллик қонуниятларини ҳис этишга ҳам ёрдам беради. Ўқувчи ва талабаларни адабий таҳрир тутумлари ва тамойиллари билан таништириш, матн таҳлили (айниқса, хато ва нуқсонларни аниқлаш) ва таҳририга оид машқлар устида ишлашга одатлантириш иншо малакасини ҳосил қилишнинг зарур шароитларидандир. Бусиз матн ижод қилиш кўникмасини тарбиялаш қийин. Босма (ёзма) нутқ эътибори билан таҳририй матний мулоқот усули эканлигини, баъзи ёзма адабиётни таҳририй адабиёт деб номлангани ҳам тил таълимида адабий таҳрир муаммоларига алоҳида эътибор бериш зарурлигини таъкидлайди.

Бешинчидан, иншо малакасини ҳосил қилишда мулоқотнинг — ахборотнинг асосий вазифаси, мақсади, мазмуни ва мавзуи каби ижтимоий — лисоний ҳамда услубий — нолисоний омиллари матн қурилиши ва

таркибланишига бевосита ва бавосита таъсир этиши билан боғлиқ алоқавий (коммуникатив) қонуниятларни ҳис эта олиш ниҳоятда муҳим ўрин тутади. Матн муаллиф олдида ахборотни (мазмунни, фактни) кимга қандай шаклда ва услубда узатиш муаммоси туради. Матний мулоқотнинг мақсади, вазифаси шу асосда белгиланади. Масалан, соф илмий ахборот муайян соҳа мутахассислари, олимлари учун, айти шу ахборотнинг илмий—оммабоп шакли эса кенг ўқувчилар оммаси учун мўлжалланган бўлади. Оммавий ахборот (радио—, теленутқ, матбуот матни) оммавий аудиторияга узатилади ва оммабоплик, соддалик, андозалилик, таъсирчанлик, тушунарлилик талабларидан келиб чиқиб таркибланади. Илмий услуб эса фан ва техника соҳалари учун хизмат қилади.

Шуни айтиш керакки, табиий фанлар олимлари, мутахассисларининг аксарият қисми соф илмий услубда (ўз соҳаси доирасида) ижод қилишга моҳир, лекин илмий—оммабоп усулда ёзишга келганда қийналиб қоладилар. Чунки улар ўз соҳасидаги тушунчалар ва атамалар билан фикрлашга одатланганлар. Шу боис баъзи фанлар бўйича яратилган илмий матнлар кенг омма учун "жаргоннома" усул моҳиятини касб этиши мумкин. Бошқа тилдан ўзлаштириб олинган атамаларнинг табиий фан соҳаларида сероблиги, миллий атамашуносликнинг яхши ишланмаганлиги илмий матнларни, ҳатто айрим таълимий—маърифий адабиётларни (дарслик ва қўлланмаларни) кенг омманинг (ҳатто талабаларнинг) тушунишини қийинлаштираётганлиги сир эмас. Баъзи мутахассислар олинма (бегона) атамаларга шу даражада одатланиб қолганларки, миллий муқобил атама уларнинг назарида гайриодатий бўлиб туюлаверади. Шу ўринда буюк Алишер Навоийнинг "Муҳокаматул—луғатайн" асарида турк бекларининг осонлик учун форс тилида ёзишларидан афсусланганликларини эслаб ўтиш ўринлидир. Бундан фан—техникага оид барча ўзлаштирама атамаларни албатта ўзбекчалаштириш зарур, деган хулоса келиб чиқмайди. Гар имкони бўлган ҳолларда ўзбекча муқобил атамаларни қўлашдан қочмаслик, лоақал ўзлари яратган янгилику кашфиётларга ўзбекча ном қўйишга ҳаракат қилишлари ҳақида кетмоқда. Ахир **Ҳамрабоевит,** **Шокировит,** **Қурбонсин,** **Ўзбелон,** **Далапон,** **Ферганит,**

Туркистанус каби атамалар кашфиётнинг Ўзбекистон аминини билан бевосита даҳлдорлигидан дарак бериб туради — ку!

Бу масаланинг бир томони. Иккинчи жиҳати, илмий — оммабоп рисоаларнинг камлиги, матбуотда илмий — оммабоп жанрларнинг сустлиги билан боғлиқ. Сабаби, журналистлар илмий муаммоларни тушунишга, олимлар эса уни оммабоп қилиб ифодалашга қийналадилар. Бу ҳолни адабий тил услубларини ихтисослашиш, бошқа услубда ёзиш малакасининг етишмаслиги деб баҳолаш мумкин. Ҳар қалай олимнинг ўзига маълум ахборотни оммабоп қилиб ёзиш осонроқ кечади, лекин уларда бу кўникма етарли эмас. Олиму мутахассиснинг оммабоп ёзиш малакасига эга бўлиши илмий атамашунослик муаммоларини ижобий ҳал этиш жиҳатидан ҳам, матбуотнинг илмий — оммабоп жанрларини ривожлантириш жиҳатидан ҳам муҳим аҳамият касб этиши шубҳасиз. Шундай экан, нутқ маҳоратини, матн яратиш малакасини тарбиялаш ишига табиғий факультетларда ҳам алоҳида эътибор бериш керак бўлади.

Она тили таълими соҳасида (чет тилларни ўқитишда ҳам) тил, тизимини ўргатишнинг асосий масалаларини муайян мулоқот тури ва вазиятларидаги нутқ амаллари қоидалари, нутқий фаолият муаммолари билан қўшиб олиб бориш ўқитишни амалиётга яқинлаштиради. Бунда сўз ва грамматик воситаларни ўрганиш ва ўргатишда уларни инсонлар ва воқелик унсурлари ўртасидаги муносабатлар, улар билан боғлиқ руҳий — шуурий тасаввурлар билан боғлаб талқин этиш яхши самара беради. Бу тил таълимига социолингвистик ва психолингвистик жиҳатдан ёндашишни ҳам тақозо этади. Умумадабий ва услубий маромлар, тил маданияти, нутқ одоби тутумлари ва мезонларини социолингвистик ва психолингвистик қонуниятлар асосида шарҳлаш нутқ малакаси ва маҳорати муаммоларини идрок этишда алоҳида ўрин тутади; тингловчиларда нотиклик санъатининг психолингвистик, прагмалингвистик қонуниятларига доир тасаввурларни ҳосил қилиш тил воситаларини танлаш ва қўллаш билан боғлиқ функционал — стилистик хусусиятларни яхши идрок этишнинг муҳим омилларидан саналади.

Аюб Фуломов кўплик категорияси тарихи хусусида

Ўтган асрнинг 30–йилларидан эътиборан ўзбек тилшунослигининг назарий масалалари долзарб бўлган лингвистик муаммоларнинг ҳар бири махсус илмий тадқиқ этила бошланди. Забардаст олим ўзбек тилшунослигида ҳар бир товуш ўзгариши, сўз, гап қурилмаларининг яратилиш тарихига, шунингдек ўзга тиллардан ўзлаштирилиб қўлланаётган сўз ва қўшимчаларнинг ўринли ишлатилиши масаласига қизиқиб қарайди. Бу борада «Ўзбек тилида кўплик категорияси»¹ номли илмий рисола фикримизнинг далилидир. Илмий асар тўққиз қисмдан иборат бўлиб, асосий эътиборни отларда, қисман кишилиқ олмошида, шунингдек, феъллардаги кўплик ҳолат отларнинг сонига қараб мослашиши масаласига қаратилди. Рисоланинг яна бир бўлимида сўзларда жамлик идеяси борлиги кузатилса, бошқа яринда отлардаги кўплик маъносининг ягона грамматик белгисилар эканлиги, унинг қадимдан урхун ёзуви битикларида ҳам фаол қўлланганлиги мисоллар билан асосланган. Профессор Аюб Фуломовлар тарихига мурожаат қилар экан, баъзи тахминларга аниқлик киритиш мақсадида рус туркологларидан И.И.Мешанников, Н.П.Деренкова, П.М.Мелиоранский, А.Р.Зифельдт, К.М.Колобова, В.Наливкин, Н.С.Будзинский ва А.Н.Кононов кабилар тадқиқотларига мурожаат қилади. Профессор В.А.Богородицкий ул олмошининг кўплигида бир л товушининг борлиги икки хил тахмин, биринчиси ул асли л сиз бўлиб кўплик кўрсаткичи одатдагидек лар қўшилган бўлса иккинчи тахмин ул асли л ли бўлиб, кўрсаткичи ар ҳисобланган. Бу эса морфологик жиҳатдан қайта бўлиниш натижасида лар келиб чиққан, дейилади. Аюб Фуломов бир қатор манбаларга мурожаат қилиб кўплик лар даги р нинг қадимги кўплик кўрсаткичи з дан эканлигига ҳам ишора қилади². Устоз эски давр тилида сингармонизм қўшимчаларининг вариантларга эгаллиги, жумладан кўплики лар белгиси ҳам эски ўзбек ёзуви манбаларида икки хил лар

¹ Фуломов А.Ф. Ўзбек тилида кўплик категорияси, Тошкент. 1944 йил

² Юқоридаги илмий асар, 8-бет

( ), лар ( ) тарзида ёзилиб келганлигини таъкидлайди. Баъзи шеваларнинг р си тушиб ла, ла шаклида ҳам келиши масалан, Тошкент шеvasида сиз олмошига лар кўшилганда, Ман си(з)ла(р)никуга бораман каби з р— нинг тушиб қолиши кузатилган.³ Олим ўзбек тилига эски туркий, эски ўзбек тили давридан кириб келган арабча, форсча кўплик формалари ҳам учрашини алоҳида таъкидлайди. Тадқиқотчи «Араб, форс сўзларининг бизга кўплик билан кирганлари жуда оз, чунки одатда бир тилнинг сўзлари бошқа тилга бирлик ҳолда ўтади»⁴ дейди. Устоз араб, форс тилларидан ўтган кўплик формали сўзларни ўзбек тилига ўтишида ўша тил қонуниятининг сақланиши тарафдори бўлган. Аслида омма нутқида бир қатор арабча, форсча кўплик формали сўзларга яна лар кўшиб қўллаш одат тусига кириб қолган. Масалан, ҳол—аҳвол—аҳволлар, фақир—фуқаро—фуқаролар, валад—авлод—авлодлар (болалар), тараф—атроф—атрофлар, ҳақ—ҳуқуқ—ҳуқуқлар, халқ—халойиқ—халойиқлар, шайх—машойих—машойиқлар, нобий—анбиё—анбиёлар, шеър—ашъор—ашъорлар, толиб—талаба—талабалар, шоир—шуаро—шуаролар, кабир—ақобир—ақобирлар (улуғлар), хулқ—ахлоқ—ахлоқлар каби. Келтирилган мисолларда кўплик формаси лар суффикси ортиқчадир. Аслида анбиё нинг ўзи набилар, шуаро шоирлар, ашъор шеърлар мазмунини англатади. Аюб Ғуломов кўплик формали арабча сўзларнинг лар билан бирга қўлланишига ўта зукколик билан ёндошиб, бундай ғайриқонуний ҳолатларни бартараф этишга ҳаракат қилган. Арабча кўплик формали сўзлар ҳозир ҳам оғзаки ва ёзма нутқимизда қўлланилаётгани сир эмас. Масалан, ахборотлар, фуқаролар, атрофлар, халойиқлар, ҳавонотлар, кутубхоналар каби. Тўғри, арабча сўзларнинг баъзилари ўзбек тилида бирлик маъносида ўзлашиб ишлатилмоқда. Масалан, «кутубхона» бирлиги «китобхона», «аъзо бўлмоқ» бирлиги «узв» каби. Тадқиқотчи бирлик ва кўплик формадаги арабча сўзларни матнларда ҳар икки кўриниши баъзан атайин ишлатилиб маъно кучайтирилади ёки умумлаштирилади, деган тўғри

³ Юқоридаги илмий асар, 12-бет

⁴ Юқоридаги илмий асар 33-бет

хулосага келади. Масалан, расм-русумлар, ҳол-аҳволлар каби⁵.

Тадқиқотчи таъкидлаганидек, форсча кўпликни ифодаловчи сўзлар кам ўзлашган, унинг кўplik кўрсаткичи он қўшимчасидир. Масалан, Сипоҳон, маргон, ҳукмгорон, қасон каби. Шу ўринда олим бир нозик ҳолатга эътиборни тортади. Форсча он(лар) қўшимчасини қадимги туркий битикларида ғлон, эрон каби туркий сўзларда учраши, улардаги он қўшимчаси форсча кўпликми?, ўзак билан бирга тўлиқ бирлик формали туркий сўзларми?, деган мунозарали масала ўртага ташланади. Тадқиқотчи он қўшилган бир неча туркий, форсий сўзларни мисол тариқасида келтириб, ўша сўз ва қўшимча тарихини очишга уринади, луғатларга муурожаат қилади. Маҳмуд Кошғарий, Шайх Сулаймон ҳамда Радлов, Будагов, Вамбери, Мелиоранскийлар тузган луғатларда он аксарият ҳолларда туркий маъбаларда кўпликни англамаслиги, ўзак ва қўшимча тўлиқ бирлик маъно ифодаланиши аён бўлади. Ҳатто, форсий Амир Хусравнинг «Панж Ганж» асарида ўғлон сўзига кўplik он ўғлонон тарзида ишлатилганини мисол тариқасида келтиради. Хуллас, —он қўшимчаси форсий кўпликни ифодаланиши билан бирга баъзи ҳолларда бирлик маъносига ишлатилиши исботланган.

Хуллас, забардаст тилшунос олимнинг илмий рисоласида кўplik ва жамликни ифодаловчи сўз ва қўшимчалар тарихи, туркий, жумладан, эски ўзбек тили давридан бошлаб ҳозиргача кўplik формасининг морфологик, синтактик ва лексик ифодаланиши, улар бир неча шаклларга эгаллиги, жамликнинг эса грамматик кўрсаткичи йўқлиги каби илмий мулоҳазалар ўз даври адабий маъбалари мисолида тадқиқ этилган.

Муҳтарам устознинг ярим аср муқаддам яратилган ушбу рисоласи ҳозир ҳам ниҳоятда илмий аҳамиятга эгаллиги билан қадрлидир.

---

⁵ Юқоридаги илмий рисола, 38-бет

Нутқий ҳамкорлик муаммосига доир

Нутқий алоқа мулоқот иштирокчиларидан ўз нутқини аён вазият ва мақсадга мувофиқлай олиш малакасини талаб қилади. Нутқнинг мулоқотбоглиги, мақсадга мувофиқлиги алоқа қилиш (мулоқотни ўрнатиш ва олиб бориш) қоидаларига риоя қилишдан иборат. Жумладан, алоқа вазиятларининг барчасида мулоқотдошлар ўз шахсини таъкидлаши ва ифодалай олиш, ўзга шахс ифодасининг мазмунини қайта тиклай олиш (фаҳмлаш) ҳамда учинчи (воситачи) шахс ахборотидан, фикр – мулоҳазаларидан фойдлана олиш малакасига эга бўлиши лозим. Сўзловчи – нутқ (ахборот) — тингловчи муносабати шуни тақазо этади. Шу боис ҳам коммуникантнинг адресат билан нутқий алоқа ўрнатишига, ўқувчи (тингловчи)нинг муаллиф (сўзловчи) билан ҳамкорлик қилишига эришиш керак бўлади.

"Аттуҳфа" лу'ати муаллифи "Тилда шериклик энг яхши воситалардан ва энг олий белгилардан" дер экан, нутқий фаолиятнинг икки томонлама табиатига алоҳида урғу беради. Ҳазрат Алишер Навоий "Сўз анингдурким, талабгоридур, анингдур гуҳарким, харидоридур" деб, нутқнинг гапирувчи ва эшитувчи (о'заки мулоқот), муаллиф ва ўқувчи (ёзма мулоқот) иштирокида шерикликда юзага келувчи фаолият эканлигини ҳамда бунда адресат омилининг ниҳоятда муҳимлигини уқтиради. Талабгори, харидори бўлмаган нутқ ўзининг коммуникатив вазифасини ўтай олмайди. Демак, мулоқот ҳам амалга ошмайди.

Бу қоида филологияда "адресат фактори", "ўқувчи тимсоли" (образи) ёки "аудитория тимсоли" тушунчалари билан юритилиб келинмоқда".¹ Ушбу тушунча нутқнинг маълум шахсга ёки гуруҳга йўналтирилганлигини, адресат билан алоқа (контакт) ўрнатилганлиги, ўқувчи тимсолининг матнда акс эттирилганлигини назарда тутаяди. Нутқнинг муайян аудиторияга йўналтирилганлиги ва у билан алоқа боғланганлиги турли сатҳдаги (лисоний, паралингвистик ва

¹ О. П. Воробьева. Реализация фактора адресата в художественном тексте в аспекте лингвокультурной традиции//Филологические науки. 1992, №1. 60-6

график) хилма — хил воситалар орқали ифодаланади.² Бундай нутқий амалларни ижро этишда гапни мураккаблаштирувчи коммуникатлар алоҳида ўрин тутади.

Асосий гапни мураккаблаштирувчи талқиний — тавсифий синтагмалар (ундалма ва киришлар, киритма ва парцеллятлар) иштирокчилари (суҳбатдошлар) ўртасидаги прагматик муносабатларни ифодалаш, ахборотни шарҳлаш ва баҳолаш, қўшимча маълумот киритиш каби вазифаларда кенг қўлланади. Айни пайтда улар коммуникант (нутқ соҳиби) ва адресат (аудитория) ўртасидаги нутқий алоқани ўрнатишнинг — лисоний ҳамкорлик яратишнинг ихтисослашган махсус воситалари ва усуллари ҳам ҳисобланади. Нутқда мураккаблаштирувчи талқиний синтагмалар алоҳида — алоҳида ёки биргаликда қўлланиши мумкин. Масалан, ундалма ва кириш ёки кириш ва киритмалар нутқ (ахборот)нинг муайян адресатга ҳавола этилганлигини, тингловчи ёки ўқувчи эътиборини жалб этишга қаратилганлигини ифодалаш мумкин.

Адресат билан лисоний алоқа (контакт) ўрнатишда қуйидаги хусусиятлар кузатилади.

1. Лисоний мулоқотда мулоқотдошлар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг муҳим жиҳатлари акс этади. Бу муносабатлар коммуникатив малака ва тажрибада қарор топган муайян лисоний қолиплар, нутқий намуналар воситасида ифодаланади (Масалан, кишилик олмошлари ёки кўрсатиш олмошлари билан қўлланган ифодалар, ундалмалар ва киришлар). Мулоқотдошлар айни мана шу барқарор коммуникатлар ёрдамида бир — бирининг лисоний хулқини баҳолайди ва бир — бирини осон тушунади.

2. Мулоқотдошларнинг алоқа қилиш усули улар ўртасидаги муносабат хусусида ҳам муайян ахборотни узатади. Зеро, бу усуллар сўзлашувчилар онгида ва нутқий амалиётда тайёр лисоний қолиплар сифатида фаҳмланади.

3. Алоқа ўрнатиш муносабатларига лисоний мулоқот ифодаси — ифодаланиш усулигина эмас, гапдаги асосий мазмун (нима ҳақида гапирилаётгани) ҳам таъсир этади. Баъзан у нутқ предметига айланиб қолиши ҳам мумкин.

---

² И. Тошалев. Оммавий ахборот воситаларининг тили ва услуги. Маърузалар матни. — Т.: Университет, 2000, 61-64 б.

Нутқни адресатга ҳавола қилишнинг ундалмалар, кириш ифодалар каби умумлаштирилган ва барқарорлашган воситалари умумлашган анъанавий ижтимоий муносабатларни акс эттиради. Айни пайтда нутқ(матн)ни ташкил этиш, уюштириш вазифасини ҳам ўтайди; мулоқотнинг мунтазамлигини, тартибга солинганлигини ҳам, ўқувчи билан алоқа боғлашни ҳам таъминлайди.

У ёки бу ундалмани, мурожаатни қўллаш, аён бир ҳавола қилиш воситасини танлаш орқали адресатга алоқанинг муайян тури тавсия этилади; мулоқотдошларнинг ижтимоий мавқеи тасдиқланади. Алоқа амалини — нутқий ифодани шахсий ва ижтимоий жиҳатдан акс эттирилишини тартибга солиш воситалари ниҳоятда хилма—хил бўлиб, вақтга, вазиятга, мулоқотдошлар ёши, ижтимоий мавқеига қараб ўзгариб туради. Масалан, болагинам, укагинам каби ундалмалар алоқа амалини ижтимоий жиҳатдан мувофиқлаштиришни ҳам, нутқнинг кимга ҳавола этилганлигини ҳам ифодалайди. Ундалмалар ва кириш ифодаларнинг айрим турлари сўзловчи ва тингловчи ўртасидаги умумлашган анъанавий (қолип) муносабатларни ифодалаганда ҳавола қилишга нисбатан ижтимоий муносабатларни таъкидлаш кучлироқ бўлади. Ундалма вазифасидаги сўз сўзловчи ва тингловчи мавқеи ва мақомини ифодалаганда ижтимоий муносабатларни тасдиқлаш хусусиятини касб этади. Бу хусусият гап ичида келган ундалмаларда аниқ сезилади. Гап бошида келган ундалмалар ҳар икки вазифани бажариши мумкин. Гапнинг ўртасида ёки охирида ундалманинг қўлланиш ҳоллари олдинроқ ўрнатилган ҳамкорлик(конткат)ни сақлаб туриш учун хизмат қилади. Бунда ўқувчига ҳавола қилиш, мурожаат этиш вазифаси унча сезилмайди.

Хуллас, гапни мураккаблаштирувчи воситаларни, хусусан, ундалмалар ва киришларни соф грамматик йўналишда талқин этиш уларни нутқий ҳамжиҳатлик, шериклик яратувчи коммуникатлар тизимидан ташқарида қарашга олиб келган. Гапни мураккаблаштирувчи ифодаларни нутқий ҳамкорлик, ҳамжиҳатлик яратувчи воситалар тизимида қараш коммуникатив синтаксис муаммоларни ёритишга имкон беради.

Ўзбек тилшунослигида синтактик назариялар

Ҳозирги ўзбек тилшунослигида таҳлил усули, мақсад – вазифаси, таянч тушунчаларига кўра ўзаро фарқланувчи 3 хил синтактик йўналиш мавжуд. Булар қуйидагилар:

- 1) формал синтаксис ёки анъанавий синтаксис;
- 2) мазмуний синтаксис;
- 3) формал – функционал синтаксис.

Ўтган асрнинг 20 – йилларида фанимизда шакллана бошлаган ва 60 – 70 – йилларга келиб, асосан, мантикий ниҳоясига етган формал синтаксис А. Шахматов, А. Пешковский, Виноградовларнинг илмий – назарий қарашларига ҳамда тадқиқ усулларига суянади. Айнан ушбу таълимот тилшунослик фани тарихида XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида Европада тил ҳодисаларини тадқиқ ва таҳлил этишининг энг мақбул усулларини ишлаб чиққан энг илғор таълимот эди.

Ўтган асрнинг 40 – йилларига келиб, ушбу таълимот ўзбек тилшунослигига ҳам кириб келди. Устоз А.Фулломовнинг «Ҳозирги замон. I бўлим. Содда гап». (Т., 1948), «Ўзбек тили грамматикаси. II қисм. Синтаксис. (Т., Ўздавнашр, 1949, ҳаммуаллифликда), Ўзбек тили грамматикаси. Синтаксис. (Тошкент – Бухоро. Ўқувпедавнашр, 1950. ҳаммуаллифликда), «Содда гап» (Т., 1955), Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. (Т., 1961, 1965, 1987) каби қўлланмалар формал синтаксиснинг энг ноёб намуналаридир.

А.Фулломов юқоридаги асарларида Европа тилшунослигидаги синтактик тушунчаларни, талқину тавсифларни ўзбек тилшунослигига олиб кирди ва алмаштирди. Бошқача айтганда, Европа формал тилшунослик мактабининг таҳлил усулларида ўзбек тилининг синтактик қурилишини тадқиқ этди ва ўзига хос хусусиятларини очиб берди.

Фанимизда ўтган асрнинг 70 – 80 йилларида шакллана бошлаган кейинги иккита йўналиш системавий таҳлил усулига таянади. Системавий таҳлил усули деганда Европада XX асрнинг бошларида вужудга келган структурал (resp;

лисон ва нутқ дифференциясига асосланувчи) таҳлил методи¹ тушунилади.

Мазмуний синтаксис структурал тилшуносликнинг бир кўриниши ҳисобланиб, ўзига хос мақсад – вазифаларига, лингвистик тушунчаларига эга. Аввало бу йўналишда гапнинг мантиқий бўлаклари билан унинг мазмуний унсурлари изчил фарқланади. Яъни гап мантиқан иккита узвдан ташкил топса, мазмуний жиҳатдан бир неча узвлардан (субъект, предикат, инструменталос, адресат, локалос ва б.). ташкил топади². Мазмуний синтаксис намояндаларининг таъкидлашича, ҳар қандай гапнинг мазмуний тузилиши мураккаб, кўп қиррали характерга эга бўлиб, унда энг камида учта узв: 1) пропозитив; 2) модал; 3) коммуникатив узвлар иштирок этади³.

Мазмуний синтаксиснинг бошқа таҳлил усуллардан фарқланувчи таянч тушунчалари пропозиция, пресуппозиция, предикация, бирламчи ва иккиламчи предикация, функционал ва нофункционал бўлаклар, автосемантик ва семантикалик, шаклий – мазмуний номуносиблик, полипредикатлик кабилардир.

Формал – функционал синтаксис ўз номидан кўриниб турибдики, маълум бир вазифага хосланган лингвистик шаклларни (ёки маълум бир шаклда ифодаланиши мумкин бўлган лисоний моҳият (имкониятларни) текширади. Шу сабабдан бу таҳлил усулида шакл ва унинг вазифаси, вазифа (яъни мазмун) ва унинг шакли тушунчалари ажралмасдир⁴. Чунончи, синтактик бирликларнинг икки томонлама характерга эга эканлиги, уларда лисоний имкониятлар ва нутқий воқеаланишларнинг фарқланиши диалектиканинг умумийлик ва хусусийлик категориялари асосида очилади. Тилшуносликда узоқ вақтдан бери асосий синтактик бирликлар сифатида тан олиб келинган – сўз бирикмаси ва гапда умумийлик (яъни лисоний моҳият) нима ва хусусийлик (нутқий хусусиятлар) нима эканлигини белгилашга асосий эътибор қаратилади. Нутқий воқеаланишлар формал тилшуносликда анча жиддий, изчил ўрганилганлиги сабабли

¹ Общее языкознание. Методы лингвистических исследований. М.: Наука, 1973. - С. 170.

² Абдуллаева Д. Мазмуний субъект ва унинг ўзбек тилида ифодаланиши. Т., МДА. 2001. 5 – 6.

³ Нурмонов А. ва б. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. Т.: Фан, 1992. 31 – 6.

⁴ Қурбонова М. Ўзбек тилшунослигида формал – функционал йўналиш ва содда гап қурилишининг таъқини. Т.: ДДА. 2001.

формал – функционал тадқиқотларда у хулосалар эслатилади ва кўпроқ лисоний қонуниятларни белгилашга ҳаракат қилинади¹. Чунончи, ўзбек тили гап қурилишида ҳолнинг мавқеини белгилашда формал тилшуносликда етарлича ўрганилган ҳолнинг семантик турларини ажратиш ёки ҳолнинг морфологик ифодаланиши каби масалалар деярли четлатилиб, асосий эътибор ҳол гап лисоний қурилишида ўзига хос ўринга эгами ёки йўқми деган саволга жавоб изланади. Бу масала, албатта, гапнинг лисоний таърифи, гапнинг лисоний бўлаклари каби формал – функционал синтаксиснинг энг таянч тушунчалари орқали изоҳланади.

Шуни таъкидлаш жоизки, формал – функционал синтаксисда синтактик бирликлар ўздан қуйроқ сатҳ бирликлари орқали, чунончи гапнинг таърифи кесимдан, кесимнинг таърифи морфологик категориялардан аниқланади². Бу тамойил диалектик мантиқнинг соддадан мураккабга, систематологиянинг системанинг ўздан кичикроқ элементлар ва улар ўртасидаги муносабатлардан ташкил топиши ҳақидаги умумгносеологик тамойилга мос келади.

Юқоридагилардан кўринадики, ҳозирги ўзбек тилшунослигида юқоридаги учта йўналиш ўзига хос алоҳида йўналишдир. Бироқ бу таълимотлар бир – бирига зид ёки бир – бирдан узоқ деган эмас. Илмий тадқиқ жараёнида тадқиқотчи қайси йўналишда турганлигини, қайси таҳлил усулиги асосланишини аниқ белгилаб олиши зарур. Шундагина у муайян бир муаммони аниқ бир мақсад билан амалга ошира олади ва муайян натижа – хулосаларга кела олади. У муайян йўналиш таҳлил усулида иккинчи йўналишнинг илмий – назарий фикрларини асослаб беришга ёки инкор этишга уриниши бефойдадир; шунингдек, бу йўналишлар манбани (яъни ўзбек тилининг синтактик қурилишини) уч хил аспектда, турли томонлардан ўрганувчи, бири иккинчисини тўлдирувчи лингвистик таълимотлар бўлиб, биринчидан, ҳар қайси йўналиш бошқа бир йўналишларнинг мақсад, вазифа, таҳлил усули жиҳатидан мустақил эканлигини, иккинчидан, ҳар қайси йўналиш

¹ Неъматов Ҳ. ва б. Ўзбек тилининг структурал синтаксиси асослари. Т., 1999.

² Абузадова М. Ўзбек тилида гапнинг энг кичик қурилиш қолипи ва унинг нутқий воқеаланиши. Т., НДА, 1994.

хулосалари йиғилиб, ўзбек тили синтаксиси ҳақида мукамал билимлар силсиласини ташкил этишини англаши зарур.

М.А. Жўрабоева (ЎзМУ)
М.И. Ҳолиқова (ЎзМУ)

Лисоний маданият ривожини ва оммавий ахборот тили

Иқтисодиёт, фан ва маданиятнинг ривожини омманинг фаоллиги, онгидаги ўзгаришлар тилнинг қўлланиш жараёнларига ҳам ўзгаришлар киритади. Бир томондан, ҳозирги даврда миллий тил луғат таркибида илмий – техник, иқтисодий – тижорий атамалар миқдорининг доимий ортиб бориши юз бермоқда. Иккинчи томондан, адабий тил луғатининг қайта ислоҳ қилиниши, демократлашуви, ўзлаштирма бирикмаларни қўллашнинг маромлашиш жараёни кечмоқда. ОАВ ходимлари, зиёлилар ҳозирги тил меъёри ва кодификацияси аҳволи ҳақидаги билимларига таяниб, лисоний сиёсатни олиб боришлари лозим. Улар, аynи пайтда, реал коммуникатив эҳтиёж ва талабларни ҳам ҳисобга олишлари лозим.

Ўзбек матбуоти тили бошқа тилдан сўз ва атамаларни ўзлаштириш борасида аниқ ва тиниқ бир тамойилга амал қилмаётганлигидан далолат беради. Илгари яратилган тилшуносликка оид тасвирий – таълимий манбаларда хорижий тиллардан сўз ўзлаштириш қонуний бир ҳол, у миллий тил луғатини бойитади, имкониятини кенгайтиради, халқни фан – техника ютуқлари билан таништиради, деб уқтирилган.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, четдан сўз ўзлаштириш ҳар доим ҳам зарурий ва қонуний эҳтиёж самараси бўлмайди. Сўз ўзлаштириш тилнинг камбағаллигини ҳам, сўз (атама) ўзлаштирувчи лисоний онгидаги "кемтиклик" (шахсий лисоний масъулият ва миллий лисоний гурурнинг етишмаслиги)ни кўрсатувчи белги ҳамдир. Бир мисол: **"Агар кенгроқ маънода оладиган бўлсак, тижорат банкининг ликвидлиги – бу унинг ликвид активларини сотиш, пул маблағларини Марказий банкдан сотиб олиш ва акциялар, облигациялар, депозит ва омонат сертификатлари ҳамда**

бошқа қарз воситалари эмиссиясини амалга ошириш имкониятлари мажмуидир".

Ҳақиқатдан ҳам, халқаро миқёсда ахборот алмашинуви нафақат хабардорлик нуқтаи назаридан, балки тиллар ўртасидаги ўзаро таъсир нуқтаи назаридан ҳам эътиборга молик жараёндир. Академик Н.И.Конраднинг "Запад и Восток" (М.,1972) асарида таъкидланишича, кишиларнинг ўзаро алоқа қилишлари, ҳамкорликда фаолият юритишлари учун, улар қандай тилда гапиришларидан қатъий назар, бир – бирларини тушунишлари лозим, бундай тушуниш маданий ва маърифий яқинликни юзага келтиради. Бу ўз навбатида, тилларнинг маъновий – мазмуний жиҳатдан ҳам яқинлашувига олиб келади. Ахборот алмашинуви жарёнида янги сўзларнинг ўзлаштирилишини алоҳида қайд этиш ва ҳисоб – китобини юритиш мумкин. Аммо турли тиллар ўртасидаги маъно ва мазмун соҳасидаги таъсирни дарҳол пайқаш ва унинг аён кўринишларини қайд этиш анча мушкул иш. Бу жараён сўз маъноларининг, баёнда ўзаро бирикиш имкониятларининг ортиши каби кўзга аниқ ташланмайдиган хусусиятлар билан боғлиқ бўлади. Ўзга ахборот манбаларидан олинган хабарлар таржимаси бу жараёнда алоҳида ўрин тутади. Аммо матбуот тилида учраб турадиган бундай сўз ва ифодалар мазмунини материални тайёрлаган журналистнинг ўзи ҳам, ҳатто иқтисодиёт соҳасининг баъзи мутахассисликлари ҳам осонликча тушунтириб, изоҳлаб бера олмайди. Халқаро иқтисодий – тижорий алоқаларнинг ривожланиш тадрижи матбуотда **венчур корхоналар, консалтинг фирмалар, фьючерс биржалари, ипотека кредитлари, фискал ҳаражатлар, трансфер тўловлар, эмитетлар, клиринг, лизинг, листинг, демпинг, маркетинг, консорциум** сингари кўпчилик тушуниши қийин сўз ва ифодалар миқдори нисбатининг тобора ортиб бориши тил луғатини "байналмилаллаштириш"нинг иккинчи бир кўринишини қарор топтириш ҳавфини туғдиради. "Мулқдор", "Оила шифокори", "Спорт" рўзномалари, "Автоҳамроҳ", "Қонун ҳимоясида" каби журналларда бу хилдаги "сўз ўзлаштириш" нисбати бошқа нашрларга нисбатан анча ортиқ.

Бундай "бегона" сўзларнинг матбуотда, теле –, радиомулоқотда такрор – такрор ишлатилиши, аввало, шу

соҳа мутахассисларининг, қолаверса, журналистларнинг лисоний маданият, миллий маънавият олдидаги жавобгарлик масъулиятидан, ўз она тили ривожига муносабатидан дарак бера олмайди. Миллий атамалар миллий тафаккур тарихи ва унинг тадрижий босқичлари ёдгорликлари, илмий – таҳлилий тараққиётнинг лисоний гувоҳлари саналади; муайян соҳаларда юзага келган тушунчалар ва атамаларнинг муайян миллатга даҳлдорлигидан "сўзлаб беради". Миллий атамалар тизимини яратиш, ўзбекча муқобил топиш анча мураккаб иш. Ўзбекча муқобил излашдан кўра чет тил бирлигини айнан қўллашнинг эса унча қийинлиги йўқ. ундай ҳолларда Ҳазрат Алишер Навоийнинг "Турк улусининг хуш таъб беклари ва Мирзодалари ва соҳиби зеҳн таъблари ва озодалари андоқки, керак машғуллуқ асбобини туза олмадилар, ... ситаи зариф йигитлари осонлиққа бўла форсий алфоз била назм айтурға машғул бўлубтурлар" дея афсусланганликлари хотирга келади. Ўзбек тилининг бой имкониятларини форсий тил билан муқояса қилар эканлар, "Турк алфозида бу навъ лафз кўп топилур" деган таъкидлари ёдга тушади. Илм ва қалам аҳлининг кўпчилиги зарурат бўлмаган ҳолларда ҳам чет сўزلарни ўзлаштириш ва қўллашнинг мақсадга мувофиқ эмаслигини таъкидлаганлар. Лекин улардан баъзилари бу ҳодисани ўзбек адабий тили аҳволининг қашшоқлиги оқибати сифатида изоҳлашга ва бунга тилчилар айбдор деб кўрсатишга уринганлиги матбуот саҳифаларидаги баҳс – мунозаралардан яхши маълум. Шунини таъкидлаш керакки, ўзбек тилининг аҳволидан – қашшоқлигидан нолиш ҳақиқатга тўғри келмайди. Ниҳоятда бой ва гўзал тилимиз бор. Тил тизимининг аҳволидан, унинг маданийлик даражасидан ташвишланиш учун ижтимоий – сиёсий асос йўқ. Аммо жамият аъзоларининг тилдан фойдаланиш малакасидан, оммавий матний мулоқотнинг маданий – маромий сифатидан қониқмаслик хусусида гапириш учун етарли асослар бор. Бу муаммо тил маданиятига эмас, нутқ, матн маданиятига бевосита даҳлдор. Кишиларнинг ўз тилидан хабардорлик даражаси, матн яратишга уқувсизлигидан, умумий дудуқланишимиздан, пойма – пой гапиришимиздан ташвишланиш лозим.

Нутқий (матний) фаолиятдаги камчиликларга тилшунослар айбдор деб даъво қилиш ҳам ўринсиз. Чунки

умумий нутқий маданиятга тилчиларнинг таъсири ниҳоятда чекланган ва таъсир маромли қоидалар, тавсиялар ишлаб чиқиш воситасидагина (билвосита) амал қилади.

Умумий ижтимоий нутқ — матн маданиятига бевосита таъсир қалам аҳли фаолияти, адабиёт, матбуот, теле —, радиомулоқот намуналари асосида юзага чиқади. Бинобарин, адабий тилдан касб эҳтиёжидан келиб чиқиб фойдаланувчи мутахассислар, айниқса, адабиёт ва оммавий ахборот вакиллари миллий нутқий, матний маданият ривожига ижобий ёки салбий таъсир кўрсатишлари мумкин. Демак, қалам аҳлининг лисоний онги, лисоний билими, нутқ ирод этиш, матн ижод қилиш малакаси, маҳорати ижтимоий, маънавий, маданий аҳамият касб этади. Бу маданий лисоний жараёнда оммавий ахборий мулоқот соҳасининг пешқадамлик, ташаббускорлик қилганлиги жамоатчиликка яхши маълум. Оммавий ахборот тамойилларининг ўзгаришида журналистика назарияси ва амалиётидаги янгича нуқтаи назарларнинг қарор топишида ҳам, оммавий ахборот тили ва журналистлар ижодий услубидаги ўзгаришларнинг юзага келишида ҳам мана шу жараённинг таъсири бор.

Бугунги кун ўзбек оммавий ахбороти тилида илгари "архаизм" тамғаси билан истеъмолдан чиқарилган кўплаб сўзлар маънодош калималар сифатида бемалол ишлатилмоқда. Миллий тиллар луғатини байнал — милаллаштириш, умуммиллий луғат фондини яратиш шиори остида истеъмолга киритилган "бегона" сўз ва ифодалардан воз кечилди. Натижада, ўзбек адабий тили луғатининг, расмий ва илмий нутқ услубларининг қайта ислоҳ қилиниши, ҳудудий (шевалар), тоифавий (ижтимоий гуруҳлар) ва соҳавий (касбий) нутқ кўринишларига, сўз ўзлаштириш, миллий атамалар тизимини яратиш борасидаги ҳаракатлар тилнинг маданийлик сифатини қайта баҳолаш тамойилларини (маънавий қадриятларни баҳолаш мезонларини) ишлаб чиқишнинг ижтимоий — мафкуравий асосини яратиб берди. Бунда ўзбек оммавий ахбороти, оммавий матний мулоқот соҳаси адабий тил маданиятига сайқал берувчи, "ижодий лаборатория", янги сўзларни (лексик инновацияларни) синовдан ўтказувчи "тажриба майдони" вазифасини ўтамоқда.

**АбулҒозий Баҳодирхон ва унинг
“Шажарайи турк” асари ҳақида**

Ўтган асрлардан бошлаб ер куррасидаги турли давлатларда туркий халқларнинг тиллари, адабиёти, маданияти, тарихи ва урф – одатларини ўрганишга қизиқиш жуда каттадир. Сўзларининг лугат жиҳатдан бойлиги, услубий устунлиги, сермаънолиги, мусиқий оҳанги билан туркий тиллар жаҳон тиллари ичида алоҳида ўрин тутаяди. Шу туфайли ҳам тилшуносликдаги назарий таълимотларни туркий тиллар мисолида изоҳлаш анча кенг тус олган.

Ёзма манбалар тилини ўрганиш лексикологиянинг назарий қоидаларини асослашга материал беради. Лексика тилнинг бошқа соҳаларига нисбатан турли ички ва ташқи таъсирларни тезда ўзида ифодалайди, шунинг учун халқнинг ижтимоий – сиёсий, иқтисодий – маданий ҳаётидаги ўзгаришларнинг ўсишини белгилашда асос бўлади.

Бобурнинг “Бобурнома” асари ўзбек классик адабиёти тарихида алоҳида ўрин тутиши ва қиммати ҳаммага маълум. Абулғозий Баҳодирхоннинг “Шажарайи турк” асари ҳам XVII аср ўзбек бадиий насрининг ана шундай нодир намунасидир. Адабиётшунос олим Воҳид Зоҳидов бу асарга баҳо бериб: “Абулғозийнинг машҳур “Шажарайи турк”и худди “Бобурнома” билан эгизакка ўхшайди деса бўлади”¹, – деб ёзган эди.

Тарихий манбалардан Абулғозий Баҳодирхонни XVII асрда яшаб ижод қилганлиги маълум. Бу Абулғозийхоннинг “Шажарайи турк” асари Алишер Навоий, Бобурдан кейинги давр адабий намунаси эканлигидан далолат беради.

Абулғозий Баҳодирхон ижтимоий – сиёсий ҳамда ижодий фаолияти бугунги авлодларимизга маълум бўлган улкан шахсдир. Ишончимиз комилки, Марказий Осиёда XVI – XVII асрларда давлат ва маданиятнинг ривожланишида юз берган қарийб икки асрлик инқироздан кейинги уйғониш Абулғозий Баҳодирхон ижтимоий – сиёсий ва ижодий фаолияти билан бошланади. Амир Темур барпо этган шароитда Алишер Навоий бошлиқ буюк алломалар тарих

¹ Худойназаров Ҳ. “Шажарайи турк” ва унинг ўрганилиши. – Т., 1991, 58 – бет.

майдонига чиққанига ўхшаш маданий юксалиш Абулғозий Баҳодирхондан кейинги даврда Хоразмда ҳам кўзга ташланади. Мунис, Феруз, Комил Хоразмий, ўз даврининг Навоий каби даҳо фарзанди Оғаҳийнинг серқирра ижодий фаолияти шундай фикрга олиб келади.

Абулғозий Баҳодирхон "олий насаб ва тожу тахт соҳиби бўлган"². У қарийб йигирма (1644–1664) йил Хоразмни идора қилди, лекин тарихда ҳукмдор сифатида эмас, балки йирик олим сифатида ҳам қолди. Дарҳақиқат, Абулғозийхон кенг ва чуқур маълумотли шахс эди. "Бу фақирга, — деб ёзган эди унинг ўзи, — худойи таоло иноят қилиб кўп нимарса берган турур. Хусусан, уч ҳунар берган турур. Аввал сипоҳийгарликнинг қонуни ва йўсуниким, нечук отланмоқ, ва юрумак, ва ёвға ёсоқ ясамоқ, кўп бирлан юруганда нечук қилмоқ, оз бирлан юруганда нечук қилмоқ. Дўстга, душманга нечук сўзлашмак. Иккинчи, маснавийёт ва қасоид ва ғазалиёт ва муқаттаъот ва рубоийёт ва барча ашъорни фаҳхламаклик, арабий ва форсий ва туркий луғатларнинг маъносини билмаклик.

Учинчи, Одам аҳлидин то бу дамғача Арабистонда, Эрон ва Туронда ва Мўғулистонда ўтган подшоҳларнинг отлари ва умрларининг ва салтанатларининг кам ва зиёдин билмаклик"³.

Абулғозий Баҳодирхондан икки тарихий асар қолди. Биттаси "Шажарайи тарокима" (1658–1661 йиллар орасида ёзилган деб тахмин қилинади) деб аталиб, туркий қабилаларнинг, хусусан, туркман халқининг келиб чиқиши ҳақида қимматли маълумот беради⁴. Абулғозийхоннинг иккинчи асари "Шажарайи турк" номи билан машҳур. Асарнинг асосий қисми 1663–1664 йилларда ёзилган бўлиб, унда Хоразмнинг XVI–XVII аср биринчи ярмидаги ижтимоий–сиёсий тарихи баён этилади.

"Шажарайи турк"нинг ёзилиш сабаблари ҳақида муаллифнинг ўзи бундай дейди: "Аммо бизнинг ота–ақаларимизнинг бепарволиқи ва Хоразм халқининг бевуқувлиқи, бу икки сабабдан, бизнинг жамоатимизнинг Абдуллоҳхоннинг оталари билан бизнинг оталаримиз

² Абулғозий. "Шажарайи турк" — Т.: Чўлпон, 1991, 3–бет.

³ Абулғозий. "Шажарайи турк" — Т.: Чўлпон, 1991, 12–бет.

⁴ Кононов А.Н. Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази хана Хивинского - М.-Л., 1958,

айрилган еридин то бизга келгунча тарихларини битмай эрдилар. Бу тарихни бир кишига таклиф қилали деб фикр қилдуқ. Ҳеч муносиб киши топмадик. Зарур бўлди. Ул сабабдин ўзимиз айтдуқ”⁵.

Акад. Бўрибой Аҳмедовнинг маълумот беришича, Абулғозий Баҳодирхон ўз асарларини ёзиш жараёнида 18 та тарихий асар қўл остида турганлигини таъкидлайди. Улар орасида Рашидиддиннинг “Жоми ул – таворих”, Шарофуддун Али Яздийнинг “Муқаддимаи Зафарнома” асарлари бор эди. Булардан ташқари, муаллиф ўзи кўрган – билган воқеалар, халқ ичида тарқалган дoston ва ривоятлардан кенг фойдаланган.

“Шажарайи турк” тарихий, этнографик, ўлканинг ижтимоий – иқтисодий аҳволига оид эътиборга молик маълумотларга бой асардир. Асар тарихий йилномачилик тарзида ёзилган бўлса ҳам, унда бадий насрга хос жойлар, табиат лавҳалари, тасвири, характерли мақоллар ва маталлар мавжуд.

Абулғозийхон асарнинг 7, 8 ва 9 – бобларининг бир қисмини (1644 йилгача воқеалар тарихини) ёзиб улгурган, холос⁶.

1 – 6 – боблар ва 9 – бобнинг давоми (1644 – 1664 йиллар воқеалари) унинг ўғли Анушахоннинг топшириғи билан Маҳмуд ибн мулла Муҳаммад Урганжий деган уламо томонидан ёзилган⁷. Бу ҳақда асарда мана бундай қайд бор: “Маълум бўлсинким, Абулғозийхони жаннатмакон бу китобни тасниф қилиб ярмига етканда хаста бўлдилар, ўғилларига васият қилиб турурларким, бу китобни нотамом қўйманг, итмомиға саъй қилинг. Ул сабабдин Абдулмузаффар валмансур Анушахон ибн Абулғозийхон марҳум ва мағфурий, бу бандайи бeбизoат ва каминаи беиститоат Маҳмудий ибн мулла Муҳаммадзамон Урганжий бўлғайман, “бу китобни итмомиға еткур”, деб ҳукм қилдилар”⁸. Шундай бўлишига қарамай, асарнинг асосий ва энг қимматли қисми Абулғозий Баҳодирхоннинг қаламига мансубдир.

⁵ Абулғозий. “Шажарайи турк” – Т.: Чўлпон, 1991, 11 – бет.

⁶ Абулғозий. “Шажарайи турк” – Т.: Чўлпон, 1991, 6 – бет.

⁷ Абулғози Баҳодирхон. Шажарайи турк. Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фонди, инв. № 7668.

⁸ Худойназаров Ҳ. “Шажарайи турк” ва унинг ўрганилиши. – Т., 1991, 126 бет.

Олимлар Абулғозий Баҳодирхон "Шажарайи турк" асарининг ўрганилиш тарихига доир ўз фикрларини билдирган⁹.

"Шажарайи турк" асарининг қўлёзмаси Иоганн Страленберг (1676—1747) томонидан топилган¹⁰. Филипп Иоганн Страленберг туркология тарихига турк—руний ёзуви ёдгорликлари, урол—олтой тилларини илк бор тасниф қилганлиги, "Шажарайи турк" асари қўлёзмасини илм аҳлига таништирганлиги билан туркология тарихига кириб келган олимдир¹¹.

Страленбергнинг шаҳодат беришича¹², у ўз илмий ишларига материал йиғиш мақсадида Тобольск ва унинг чекка қишлоқларида яшовчи "бухор татарлар" ҳамда "мусулмон татарлар" билан мулоқотда бўлиб, уларнинг тилини ўрганишга киришган, уларнинг урф—одатлари ва тарихи билан қизиққан. "Мен уларнинг Ўзбек исми жуда хушфёъл охуни билан яқиндан танишдим. Бир қуни у менга бисотида сақлаб келаётган турли ҳужжатлар билан яна иккита қўлёзмани кўрсатди. Бу қўлёзманинг бири Эрон тарихига доир, иккинчиси эса Буюк Татария (туркийлар) мамлакати тарихига оид бўлиб, уни "Чингиз китоби" деб айтди. Ҳар иккала қўлёзма Туркистондан олинган. Қўлёзмалар, айниқса, иккинчиси Татария мамлакати тарихига оид воқеаларга бой бўлгани учун бошқа татар оғайним ёрдамида ўқимоқ ниятда уни охундан сўраб олдим"¹³.

Страленберг "Шажарайи турк" асарининг қўлёзмасини олади ва шаҳар чеккасида яшовчи татар биродарига ўқитиш учун олиб боради. Рус тилини яхши билувчи татар биродари қўлёзма текстини "сўзма—сўз" русчага ағдариб туради, Страленберг ёллаган икки швед зобити эса русчадан

⁹ Худойназаров Ҳ. "Шажарайи турк" ва унинг ўрганилиши. — Т., 1991, 126 бет.; Кононов А.Н. История приобретения, переводов изданий и изучения сочинения Абу-л-Гази "Родословная тюрк". //Советская тюркология. — 1971, № 1, с.3—12.

¹⁰ Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. — М., 1964, 215 с.

¹¹ Новлянская М.Г. Филипп Иоганн Страленберг. Его работы по исследованию Сибири. — М.-Л., 1966, 95 с.

¹² Кононов А.Н. История приобретения, переводов изданий и изучения сочинения Абу-л-Гази "Родословная тюрк". //Советская тюркология. — 1971, № 1, с.3-12.

¹³ Кононов А.Н. История приобретения, переводов изданий и изучения сочинения Абу-л-Гази "Родословная тюрк". //Советская тюркология. — 1971, № 1, с.3-12.

немисчага таржима қилиб боради¹⁴. Немисча таржима Страленберг истаганидек, асарнинг қўлёзма матнини ўзида тўла акс эттиролмаган эди. Сабаби, ҳалиги татар тилмоч қўлёзмада арабча, форс –тожикча ва туркийча айрим сўзларнинг туб маъносини тушуниб етмаган. Шундай бўлса –да, Страленберг ва икки швед зобити таржима нусхаларига эга бўлишади. “Қўлёзма яна бошқаларнинг қўлига ҳам бориб етади”¹⁵.

Страленберг қўлидаги немисча таржимани изоҳлар билан таъминлаб, нашр этиш ниятида бўлган. Бироқ у ўз мақсадини амалга оширишга улгурмайди.

1720 йил 25 июнда Д. Г. Мессершмидт Ф. И Страленбергдан олган қўлёзмани Тобольскдан Петербургга – Медицина факультетининг президенти ва архиатери И. Д. Блюментростга юборади. Қўлёзма шундай номланган эди (рус тилига таржимаси):

“Курьезитеты Сибири. История. Политика и хронология Абу – л – гази Баходур – хана. История, генеалогия, политика. О жизни и делах великого монгольского монарха Чингиз – хана. Написана на тюркском языке. Это подлинно книга – “Шаджара – и турки”. С альманахом и календарем сибирских татар – мусульман. Тюркская рукопись, пересланная в славный Медицинский факультет 25 июня 1720 г”¹⁶.

Унда фақат ишнинг номи кўрсатилган бўлиб, қўлёзманинг ўзи йўқ эди. Қўлёзма эса аввал Медицина факультети канцеляриясида, кейинчалик Фанлар Академиясида сақланган.

Мессершмидтнинг 1725 йилда ўзи тузган китоблари ва қўлёзмалари рўйхатида Абулғозийхон асарининг қўлёзмаси ва унинг немис тилига таржимаси тарихига бевосита алоқадор маълумотлар кўрсатилган. Афсуски, бу маълумотлар бизгача сақланмаган¹⁷.

¹⁴ Новлянская М.Г. Филипп Иоганн Страленберг. Его работы по исследованию Сибири. - М.-Л., 1966, 95 с.

¹⁵ Кононов А.Н. История приобретения, переводов изданий и изучения сочинения Абу-л-Гази “Родословная тюрк”. //Советская тюркология. - 1971, № 1, с.3-12.

¹⁶ Кононов А.Н. История приобретения, переводов изданий и изучения сочинения Абу-л-Гази “Родословная тюрк”. //Советская тюркология. - 1971, № 1, с.4.

¹⁷ Новлянская М.Г. Филипп Иоганн Страленберг. Его работы по исследованию Сибири. - М.-Л., 1966, с.33,5.

Абулғозий Баходирхоннинг "Шажарайи турк" асари биринчи бўлиб 1726 йил Голландиянинг Лейден шаҳрида француз тилида нашр қилинган. Таржимон ва изоҳлар муаллифи китобда ўз исмини яшириб, фақат Д^{xxx} шаклида яширин тахаллусида кўрсатилган бўлса ҳам, китобнинг сўз бошисида бу таржима швед зобитлари томонидан амалга оширилгани ҳақида маълумот беради: "Бу "тарих"нинг Тобольскдан келтирилган татарча қўлёзмасини зиёлилар бухоролик савдогарлардан сотиб олиб, уни рус тилига ва кейинчалик бошқа тилларга таржима қилганлар. Лекин бу нусхаларда жуда кўп хатоларга йўл қўйилган эди. Ана шу хатоларини тузатиб, "тарих"ни ўқувчилар учун тушунарли ҳолатга келтириш учун бир йилдан ортиқ вақт кетди¹⁸. Бу ишни таржимон "Ўз ёнидан таржима қилган" кишиларнинг биридан олган нусхаси асосида амалга оширади¹⁹. Кейинчалик Д^{xxx} тахаллусини шарҳлаган олимлар французча таржиманинг муаллифи ўша пайтда Тобольскда яшаган швед зобити Бентинк бўлиши керак, деган хулосага келишади²⁰. Иккинчи швед зобити, яъни таржимон П.Шёнстрем эканлиги аниқланди, у қўлёзма нусхасини кейинчалик Швециянинг Упсала шаҳридаги университет кутубхонасига топширади²¹.

"Шажарайи турк"нинг француз тилидаги вариантдан 1768 йилда машҳур олим ва адиб В. К. Тредиаковский рус тилига ўгирган. Кейинчалик (1780) асарнинг француз тилидаги нашри уни инглиз тилига таржима қилинишида хизмат қилди.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, асарнинг французча нашри бўлганлиги учун Страленберг уни немис тилига таржима қилмайди. У ўзининг "Северная и Восточная части Европы и Азии" асарининг "Кириш" қисмида Абулғозийхоннинг асарига алоҳида бўлим ажратган.

Страленберг асарини ўша вақтда туркий халқлар тарихини ўрганувчи олим В. Н. Татишев таржима қилган.

¹⁸ Новлянская М.Г. Филипп Иоганн Страленберг. Его работы по исследованию Сибири. - М.-Л., 1966, с.3-4.

¹⁹ Новлянская М.Г. Филипп Иоганн Страленберг. Его работы по исследованию Сибири. - М.-Л., 1966, с.18.

²⁰ Новлянская М.Г. Филипп Иоганн Страленберг. Его работы по исследованию Сибири. - М.-Л., 1966, с.17-18.

²¹ Кононов А.Н. История приобретения, переводов изданий и изучения сочинения Абу-л-Гази "Родословная тюрок". //Советская тюркология. - 1971. № 1, с.4.

1724 йилда В.Татишев, Петр I нинг буйруғига биноан Швецияга боради. Стокгольмда В.Т.Татишев Страленберг билан учрашади. Ана шу учрашув сабабли у 1725 йил 12 мартда Берлин гимназиясининг ректори Иоганн Фриш номига ёзган хатида В.Н.Татишевга Абулғозий матнини текшириш учун бериб юборганини маълум қилади²². Лекин бу ерда Страленберг қайси текст ҳақида гапирганлиги ҳозиргача номаълум.

1721 йилда Мессершмидт Абулғозийхон асарининг немисча вариантини кўчириб олади, 1778 йилда эса ҳар иккала нусхани Геттен университетининг кутубхонасига тақдим қилади.

"Шажарайи турк" академик Т.З.Байер томонидан 1732 йилда латин тилига таржима қилинган ва у биринчи бўлиб асарнинг тўғри – муаллифнинг ўзи берган номини – "Шажарайи турк"ни тиклайди²³.

1825 йилда Х. Д. Френ Қозонда Иброҳим Хальфин ёрдамида юқорида келтирилган Мессершмидтнинг Петербургга юборган асар қўлёзмаси асосида "Шажарайи турк"нинг чигатой матнини нашр қилади²⁴.

1871–1874 йилларда шарқшунос П.И. Демезон "Шажарайи турк"ни икки жилда ҳолида Петербургда нашр қилдирди. Нашрнинг биринчи жилдида рус лексикографи В.И. Даль²⁵нинг Оренбургдан келтирилган қўлёзмаси, иккинчи жилдида эса шу матн асосида амалга оширилган П.И. Демезоннинг французча таржимаси ўрин олган. П.И. Демезоннинг ушбу нашри "Шажарайи турк"нинг энг мукамал нусхаси ва таржимаси ҳисобланади. П.И. Демезон таржима матнини илмий нуқтаи назардан ўрганган профессор С.Иванов "Шажарайи турк" асарининг грамматикасини яратди²⁶.

Кўриниб турибдики, Абулғозийхоннинг "Шажарайи турк" асари 1800–йиллардан бошлаб Фарбий Европа ва рус

²² Новлянская М.Г. Филипп Иоганн Страленберг. Его работы по исследованию Сибири. - М.-Л., 1966, с.77.

²³ Кононов А.Н. История приобретения, переводов изданий и изучения сочинения Абу-л-Гази "Родословная тюрков". //Советская тюркология. - 1971, № 1, с.9.

²⁴ Кононов А.Н. История приобретения, переводов изданий и изучения сочинения Абу-л-Гази "Родословная тюрков". //Советская тюркология. - 1971, № 1, с.8.

²⁵ Благова Г.Ф. Характеристика грамматического строя (морфология) староузбекского литературного языка конца XV века по "Бабурнаме". Автореф. Дисс. ...канд. филол.наук. - М., 1954, 18 с.

²⁶ Иванов С.Н. Родословное древо тюрков Абу-л-гази-хана. Грамматический очерк. - Т., 1969, 203 с.

олимларининг диққатини ўзига торта бошлаган. Максим Горький 1885 йилнинг 7 августида улуғ рус ёзувчиси В. Г. Короленкога ёзган хатида: "Баҳодирхоннинг китобидан бошқа мўғуллар тарихига оид яна бирор манбани менга тавсия қилсангизчи, жуда қизиқ экан бу муғуллар", –деб "Шажарайи турк"ни ўқишни тавсия қилганлиги учун устозига миннатдорчилик билдирган эди. Шунингдек, "Шажарайи турк"нинг рус тилига таржимаси Россия олий ўқув юртлирида Шарқ тиллари тарихи ва тилини ўқитиш ишига ҳам ижобий таъсир этди. Масалан, Қозон Давлат университетининг профессори И.Н.Березин туркий тиллар тарихини ўқитишда ҳам Абулғозийхоннинг асарларига таянган, "Турк хрестоматияси" номли китоби ва дорилфунун талабларига ўқиган маърузаларида "Шажарайи турк" таянч манба бўлиб хизмат қилганлигини олимнинг ўзи очиқдан – очиқ таъкидлайди²⁷.

Ўзбек классик адабиётида Муҳаммад Ризо Огаҳий ва Муниснинг "Фирдавс ул-иқбол", Баёнийнинг "Шажарайи Хоразмшоҳий" асарлари Абулғозий бошлаган анъана таъсири остида ёзилган йирик тарихий манбалар ҳисобланади.

Кейинчалик "Шажарайи турк"нинг тарихий, бадиий, грамматик хусусиятларини ўрганишга бағишланган бир қанча тадқиқотлар яратилди ҳамда адабиётшунос, тарихчи олимларимиз ўзларининг илмий асарларида "Шажарайи турк" ҳақида қимматли фикрларини билдирганлар²⁸.

"Шажарайи турк" асарининг тил хусусиятлари ҳам олимларимиз диққатидан четда қолган эмас. Жумладан,

²⁷ Худойназаров Ҳ. "Шажарайи турк" ва унинг ўрганилиши. – Т., 1991, 7–бет.

²⁸ Худойназаров Ҳ. "Шажарайи турк" ва унинг ўрганилиши. – Т., 1991, 126 бет.; Кононов А.Н. История изучения тюркских языков в России. До октябрьский период. – Л., 1972, 272 с.; Кононов А.Н. История приобретения, переводов изданий и изучения сочинения Абу-л-Гази "Родословная тюрков". ФФСоветская тюркология. – 1971, № 1, с.3–12.; Кононов А.Н. Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази хана Хивинского – М. – Л., 1958, 193 с.; Каримов Ю. Абугази и Хивинское ханство в первой половине XVII в.: Автореф. Дисс. ... канд. Филол.наук. – Т., 1950, 14 с.; Иванов С.Н. Родословное древо тюрков Абу-л-Гази-хана. Грамматический очерк. – Т., 1969, 203 с.; Гулямов Я.Г. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. – Т., 1957, 314 с.; Бобониезов Х. Абулғозий Баҳодирхоннинг "Шажарайи турк" асари – ноёб маданий асар. – Т., 1992, 50 бет.; Бартольд В.В. История изучения Востока в Европе и в России. 7 С – II б., 1911, 282 с.; Абражеев А.И. Литературное значение "Шаджараи Туркия" Абулгази Багадурхана – Кан. Дисс., Самарканд, 1944, 122 с.; Абражеев А.И. "Родословное древо тюрков" и его автор ФФ Звезда Востока. – Т., 1946, №12, с. 68–76.

таниқли туркийшунос С.И.Иванов 1969 йилда Тошкентда нашр қилдирган "Родословное древо тюрков" номли монографияси (Иванов, 1969)да асар тилининг грамматик қурилиши ҳозирги замон тилшунослик фанининг ютуқлари ҳисобга олинган ҳолда янгича услуб асосида мукамал таҳлил қилинган. Лекин С.Иванов ўз тадқиқоти олдига "Шажарайи турк" асари морфологик тавсифини беришни эмас, балки фанимизда эндигина шаклланаётган ва оммалашаётган субстанционал (зотий, формал – функционал) морфология асосларини беришни бош мақсад қилиб қўйган ва асардан олинган мисоллар бу ишда намуна вазифасини ўтайди, холос. С.Иванов тадқиқотида "Шажарайи турк" тили морфологиясининг статистик – синхроник тавсифини топиб бўлмади ва бу иш ўз ечимини кутмоқда.

Миллий истиқлол шарофати билан миллатимиз ўз маънавий бойликларини, меросини қунт ва меҳр билан ўрганиш имкониятига эга бўлди ва, айтиб ўтганимиздек, "Шажарайи турк"нинг кирилл ёзувидаги тўлиқ матни марҳум олимимиз академик Бўрибой Аҳмедов саъйҳаракати туфайли зудлик билан нашр этилди. Бу – асарнинг фақат матнигина, холос. Унга на луғат, на кўрсаткич ва на шарҳлар берилган. Нашрнинг мақсади бу тарих, тил, маданиятимиз учун муҳим асарни мумкин қадар тезроқ истиқлол қучган ўзбек халқига оммавий равишда қайтариш эди. Асарнинг ўнлаб жиҳатларини тадқиқ қилиш энди бошланади. Шундай бўлди ҳам. Яқинда тилшунос олим Мўъминжон Турдибеков таниқли ўзбек тилшуноси проф. Эрнест Бегматов раҳбарлигида "Абулғозий Баҳодирхоннинг "Шажарайи турк" асари ономастикаси" мавзусида номзодлик тадқиқотини якунлади²⁹ ва шу билан ўзбек тилшунослигида бу "Бобурномаи соний"нинг бевосита лингвистик тадқиқини бошлаб берди. М.Турдибеков ўз ишида тадқиқот мавзуси сифатида ономастик лексикани (антропонимлар, этнонимлар, топонимлар), унинг структур хусусиятларини, алпелятив лексикага муносабати масалалари тадқиқини бежиз танламаган. Зероки, "Шажарайи турк", энг аввало,

²⁹ Турдибеков М.Т. Абулғозий Баҳодирхоннинг "Шажарайи турк" асари ономастикаси. Филол. фан. номз. диссер. , –Т. 2000.

тарихчи ва этнографлар учун катта илмий аҳамиятга эга бўлган асардир. Лекин бу асардан унинг ономастик лексикасини махсус тадқиқ этмасдан туриб фойдаланиш анча мураккаб. Шунинг учун М.Турдибеков ўз иши олдига шундай вазифани қўйди ва фанимиздаги маълум бўшлиқни тўлдирди. М.Турдибеков ўз ишига илова қилган "Шажарайи турк" тилида учрайдиган атоқли отларнинг алифбо тартибдаги кўрсаткичли луғати асарни ўрганиш ва ундан амалий фойдаланиш учун ниҳоятда зарурдир. Алифбо (кирилл имлоси) асосида тузилган бу луғат—кўрсаткич "Антропонимлар", "Этнонимлар", "Топонимлар" каби бўлимларга бўлинган ва айтиб ўтганимиздек, асарнинг бўлғуси жиддий илмий нашрлари учун қимматли материалдир. Лекин муаллиф "Кўрсаткичли луғат" деб атаган бу рўйхат фақат кўрсаткичдир ва унда сўзлар изоҳланмаган.

А.Исмоилов (ТошДШИ)

АФГНИСТОННИНГ ТЎРТИНЧИ АСОСИЙ ҚОНУНИ ВА МАМЛАКАТДА ТУРКІЙ ТИЛЛАРНИНГ ВАЗИЯТИ АҲВОЛИ

2001 йилда муваққат ҳукумат бошлиғи вазифасини бажаришга киришган Ҳамид Карзай 1964 йилда қабул қилинган Конституцияга ўзгартириш киритиш ва янги Конституция қабул қилиш учун ҳукумат комиссиясини тузди. Бу янги Конституция Афғонистондаги тўртинчи Конституциядир. Янги Конституциянинг муҳим томонларидан бири шуки, у мамлакат миллатларининг ўзаро тинч—тотув яшашлари ва тенг ҳуқуққа эга эканликларини қонунлаштирди. Конституциянинг 16—моддасида шундай ёзилган: "Мамлакатда муомалада бўлган, жумладан, пушту, дарий, ўзбек, туркман, белуж, пашай, нуристоний, помирий ва бошқа тиллар ичида пушту ва дарий тиллари расмий давлат тилидир. Минтақаларда аҳолининг кўпчилиги ўзбек, туркман, пашай, нуристоний, белуж ва ё помирий тиллардан бирида гапиришса, ўша тил пушту ва дарий тилларига илова сифатида учинчи тил даражасида расмий тил ҳисобланади ва унинг қўлланилиши қонун асосида амалга оширилади".

Афғонистон давлати ҳукумати ҳамма тилларнинг ўсиши ва ривожланиши учун таъсирчан дастурларни лойиҳалаштиради ва тадбиқ қилади. Матбуот ва рисоалар нашри мамлакатдаги ҳамма тиллар учун эркиндир. Мамлакатдаги мавжуд миллий умумистеъмолдаги идоравий ва илмий истилоҳотлар сақланиб қолади.¹

Асосий Қонуннинг бу моддаси матнини таҳлил қилиб кўрсак, шунинг гувоҳи бўламизки, аввалги Конституцияда мамлакатдаги оз сонли халқлардан фақат туркий (ўзбек ва туркман) тилларга бир оз имтиёз берилган бўлса, бу Конституцияда юқорида тилга олинган 6 тилга расмий тил мақоми берилди. Матбуот ва илмий тўпламлар муаллифлар истаган тилда нашр этилиши мумкин. Давлат мамлакатдаги ҳамма тилларнинг ривожланиши учун керакли шарт— шароитларни яратишни ўз зиммасига олади. Лекин мамлакатдаги турли тилларда мавжуд атамаларни таржима қилиш ёки унинг муқобилларини топиш билан машғул бўлмаслик, янада тўғрироғи, терминсозлик ҳолатини вужудга келтирмаслик учун бўлса керак, идораларда ва илмий муассасаларда шу пайтгача қўлланиб келинган юридик ва илмий терминларни қўллаш лозимлиги таъкидлаб ўтилган. Мамлакатда туркий тилларнинг ҳеч қачон расмий тил сифатида тан олинмаганлиги, бу тилларнинг мактабларда ўқитилмаганлиги, бадий асарларнинг нашр этилмаганлиги, натижада, уларнинг адабий тил сифатида шакланмаганлиги бундай чекланишларга олиб келгандир. Лекин чекланишлар шундай ҳам маҳаллий тилларга дарий ва пушту тилларидан ўзлашган ва ўзлашадиган терминларнинг ортиб боришига кенг йўл очиб беради. Бу масаланинг бир томони, иккинчи томони, бу таълим ва тарбия масаласидир. Афғонистон таълим вазири Юнус Қонунийнинг Ўзбекистонга қилган сафарида таъкидлашича, Афғонистонда халқ таълими тизимини шакллантириш бўйича муайян ишлар амалга оширилмоқда. Бугунги кунда Афғонистон мактабларида 4 млн.200 минг ўқувчи таълим олмоқда. Булардан қанчаси туркий тилларда сўзлашувчи ўқувчилар эканлиги ҳақида маълумот берилмайди.

---

¹ Афғонистонда Муҳаммад Зоҳир шоҳни шу ном билан атамоқдалар.

Маълумки, Афғонистонда мактаблар 12 йиллик тизимга эга. 12 –синфни битирган ўқувчиларга бакалавр дипломи берилади. Лекин 10–12 –синфлар лицейларда ўқитилади. Дарслар икки тилда –пушту ва дарий тилларида олиб борилади. Кейинги ўн йилда мамлакатда ҳукмронлик қилган Толиблар ҳаракати даврида маориф тизими анча издан чиқиб кетган эди. Ҳозирги кунда таълим тизимида кадрларнинг етишмаслиги муҳим муаммо бўлиб турибди. Бу ерда шуни айтиб ўтиш керакки, Савр инқилоби даврида мамлакатда 1–5–синф ўзбекзабон ўқувчилар учун кўпгина фанлар бўйича дарсликлар яратилганди. Лекин Толиблар ҳаракати даврида кўплаб кадрлар турли мамлакатларга тарқаб кетди. Шунинг учун туркий тиллар бўйича ҳам кадрлар тайёрлаш масаласи ўта муҳим вазифалардан бири бўлиб қолди.

Шу йил 5–6 май кунлари Мазори–Шариф шаҳрида Афғонистонда туркий тилларнинг мақоми, ўрганилиши, ўқитилиши каби масалаларга бағишланган халқаро семинар ўтказилди. “Инкешоф–е забон–е туркийе Афғонистон” (Афғонистон туркий тилининг ривожланиши) Афғонистонда туркий тилнинг тус олиши, қонунни амалга ошириш мавзусидаги семинарнинг қарори билан танишар эканмиз, у туркий тилнинг деярли ҳамма соҳаларини қамраб олган десак бўлади. Конференция қарорининг 1– моддасига Афғонистонда ҳозирги кунда муомалада бўлган туркий тиллар гуруҳига кирувчи ўзбек, туркман, қирғиз, қозоқ, уйғур, татар, афшар ва бошқа тиллар туркий тилларнинг лаҳжа (шевалари сифатида тан олинади. Бизнингча, конференция қатнашчилари мумтоз (эски) ўзбек тилининг лексик, грамматик ва фонетик хусусиятларига асосланган бўлишса керак. Қарорда ёзилишича, туркий тиллар фақат бир – биридан фонетик жиҳатдангина фарқланади. Араб алифбосидан фойдаланаётган Афғонистондаги туркийзабон халқлар классик шоирларнинг асарларини ўз тилларининг фонетик меъёрларига солиб ўқийдилар. Собиқ Иттифоқ таркибига кирувчи туркий халқлар ҳам айнан шу усуддан фойдаланиб келишган, масалан, ўзбеклар машҳур озарбойжон шоири Фузулий асарларини ўзбек тили фонетик хусусиятларига мослаб ўқиганлар. Кейинроқ бу тиллар мустақил адабий тил даражасига кўтарилиб, ўзларининг

стандарт меъёрларига биноан ривожланиб бормоқдалар. Натижада, бу тилларда гапирувчи халқларнинг тиллари бир – биридан узоқлашиб бормоқда. Қарорнинг муқаддимасида "туркий" сўзининг ёзилиши ва ўқилиши ҳақида фикр юритилган бўлиб, унда шундай дейилади: классик туркий қўлёзмаларда "туркий" сўзи араб алифбосида "турки" ва "туркий" ҳолатда ёзилиб, шу ҳолда талаффуз қилиниб келинган. Уни орфографик ва орфоэпик унификациялаш учун факат туркий шаклини сақлашга қарор қилинган.

Туркий тиллар авваллари Афғонистонда мактабларда ўқитилмаганлиги сабабли, туркийзабон халқлар яшайдиган қишлоқ, қасаба ва чет жойларда саводхонлик курслари ташкил қилиш тавсия этилади.

Семинарда туркий тил Афғонистонда биринчи бор расмий тил мақомини олганини ва бу тилни адабий тил даражасига кўтариш, ривожлантириш ва ўқитиш учун катта молиявий маблағлар, техник воситалар, ўқув қуролари билан таъминлаш ва кадрларга эҳтиёж катта эканлиги қайд этилади. Бунинг учун БМТ, шу жумладан, ЮНЕСКО, ЮНИСЕФ каби халқаро ташкилотлар, ривожланган давлатлар ва туркийзабон давлатларнинг ёрдамига умид боғланмоқда. Биз туркийзабон қардошларимизга омад тилаймиз.

В. Каримжонова (Ўз МУ)

Луғатлар яратиш – замонамиз талаби

Ҳар бир тилда ишлатиладиган сўзларнинг жами унинг луғат таркибини ташкил этади. Ҳар бир тилнинг луғат таркиби унинг бойлиги ҳисобланади. Тилнинг луғат таркибига ўша тилда қўлланадиган сўз ва терминлар, уларнинг муқобиллари ҳам киради. Булар бошқа тиллардан ўзлаштирилган сўзлар, тарихий атамалар, янги сўзлар (неологизмлар) ва бошқалардан иборат. Тилнинг луғат таркибида юз берадиган узлуксиз янгиланиш, ўзгаришлар бирданига эмас, балки маълум бир қонун – қоидалар, ҳусусан, ижтимоий тузум ўзгариши асосида ҳам содир

бўлади. Бу ҳол ўзбек тилига ҳам оиддир. Ўзбек тили луғат бойлиги қуйидаги қатламлардан иборат:

а) қадим замонлардан бошлаб, ўз луғатидаги сўзлар билан бошқа тилларнинг луғат таркибини бойитиб келган умумтуркий сўзлар;

б) бошқа тиллардан араб, форс, мўғул ва бошқа тиллардан ўзлашган сўзлар;

в) жамият ривожланиши асосида пайдо бўлган янги сўзлар, шунингдек, жамиятимиз тарихий даврларида қўлланган сўзлар.

Ўзбек тилини чуқурроқ ўрганиш учун унинг луғат таркибини билиш зарур. Хорижий тилларни ҳам бусиз ўрганиб бўлмайди. Тил ўрганишда қиёслаш усулини қўллаш жуда қўл келади, қизиқарли маълумотлар намоён бўлади. Биз айрим сўзларнинг муқобилини "Ўзбек тили изоҳли луғати" ва "Толковый словарь русского языка" билан қиёслаб, қуйдагиларни аниқладик:

1. А. Читтак. Чумчуқсимонлар туркумига мансуб кичкина, чаққон, сайроқи қуш (337 – бет.)

Б. Синица. Небольшая пёстрая птица отряда воробьиных (с. 718.)

2. А. Тимсох. Иссиқ мамлакатлардаги сув ҳавзаларида яшайдиган, териси қалқонсимон қаттиқ ва қалин, судралувчи йирик сув ҳайвони. (179 – бет.)

Б. Крокодил. Крупное водное пресмыкающееся тёплых стран (с. 308.)

3. А. Сор. Қарчиғайлар оиласига мансуб йиртқич қуш; сариксор (69 – бет.)

Б. Сариксор. Қарчиғайлар оиласига мансуб йиртқич қуш; сор. (23 – бет.)

В. Қарчиғай. Калта қайрилма тумшукли, тирноқлари узун ва ўткир, овга солинадиган йиртқич қуш. (557 – бет.)

Г. Ястреб. Хищная птица с коротким крючковатым клювом и длинными острыми когтями. (с. 919.)

4. А. Сутак 1. айнан тентакқуш

Б. Тентакқуш. Кумурсқа ва ҳашоратлар билан тирикчилик қиладиган, боши катта, ясси, тумшуғи кичикроқ тун қуши. (161 – бет.)

В. Козодой. Ночная птица с широкой плоской головой, отряд козодоев. (с. 281.)

Юқорида биз фақат тўртта сўз (читтак; тимсох; қарчиғай; тентақуш)ни қиёсладик, ва ўйлаймизки, булар ўзи ҳамда уларнинг эквивалентлари ичида энг таниши, кўп қўлланадигани тимсох ва қарчиғайдир. Бошқаларини кам учратамиз. Бадиий адабиёт ўқиган кишиларга, табиyki, бу сўзлар таниш. Миллатимиз вакиллари (хоҳ ёш ва хоҳ ёши улуг бўлсинлар), масалан, гепард десангиз дарров тушунадилар ва таърифини ҳам айта оладилар (мушуксимонлар оиласига мансуб сутэмизувчи йирик йиртқич ҳайвон). Аммо бу йиртқич (гепард) ўзбек тилида чита деб номланиши ҳаммага ҳам маълум бўлмаса керак. УТИЛ, айрим орфографик, ўзбекча – русча луғатларни олиб кўрсак, чита ва гепард сўзлари умуман йўқ. Фақат 1941 йилда нашр этилган “Ўзбекча – русча луғат”да чита – гепард (животное) деган ёзув бор. Қизиқарлиси шундаки, айрим сўзларнинг бир неча шакллари берилади, баъзида зоологик атама деб (ёки бошқа тор соҳага оид) берилади. Тор соҳага оид сўз ва атамалар учун, бизнингча, махсус луғатлар (фақатгина орфографик эмас) тузиш зарурдир. Имконият борича уяли луғатлар тузиш, бунинг учун эса луғат тузиш тамойиллари (принциплари)ни ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқ бўлади.

ЎТИЛнинг “С” ҳарфи қисмида фақат гулларни ифодаловчи сўзларни ажратиб чиқдик, булар қуйидагича: сабур; савринжон; савсан, сапсар; садо; салбия; салиб; саллагул; самбит, самбитгул; санно; сантал; сарв; саритол; сасир; сачратқи; сағиз, товсағиз; семиз ўт; сўғон. ЎТИЛнинг “С” ҳарфи ичида учраган бу 26 та сўздан айримларини биз деярли билмаймиз.

Луғатимиз бойлигини, демак, она тилимиз бойлигини намоён этиш пайти аллақачон келди. Келажагимиз бўлган ёшларнинг сўз бойлигини ошириш, фикрлаш қобилиятини ўстириш ва билимини ошириш энг аввало, турли типдаги луғатлар мавжудлиги билан боғлиқ.

Луғавий иерархияда парадигматик муносабат

Лексикологияда ажратиладиган луғавий маъно гуруҳларининг асосий белгиси уларда парадигматик муносабатнинг мавжудлиги саналади. Фердинанд де Соссюр лисоний микросистема ва, умуман, лисоний бирликлар орасидаги парадигматик муносабатларни лисоний бирликлар учун энг асосий муносабат сифатида баҳолаган¹.

Умуман олганда, парадигма(грекча *paradigma* — мисол, намуна) деганда, 1) кенг маънода — тил бирликларининг ўзаро оппозицияга қўйилгани, шу билан бирга маълум бир белгига эгалик хусусиятига кўра гуруҳ ҳосил қиладиган қаторлари; 2) шу хилдаги алоқадорликнинг модели ёки схемаси; 3) ўта тор маънода «морфологик парадигма» тушунчасининг синоними (бир сўзнинг бошқа сўзлар билан ҳосил қиладиган системаси) (тушунилади).²

Парадигматик муносабатларнинг моҳияти шундаки, бир парадигма таркибига кирадиган бирликлар, биринчидан, парадигмадаги бир бирлик эланганда шу парадигмага кирувчи бошқа аъзолар ҳам хотирланиши зарур, иккинчидан, ҳар бир конкрет нутқ шароитида ўзаро парадигматик муносабатларда турган бирликлар, яъни парадигма аъзоларидан биттаси танланиши лозим, учинчидан, бир парадигманинг аъзолари ўзаро ўхшашлик билан бирга ҳар бир аъзо иккинчисидан қайсидир бир хусусий белгиси билан фарқланиши керак, туртинчидан, парадигма аъзолари нутқда бир позицияда кела олиб, бир — бирини маълум ҳолатларда алмаштира олиши, ўрнини эгаллаши лозим.

Фақат луғавий парадигмаларга хос бўлиб, бошқа (фонологик, морфологик, синтактик) парадигмаларга хос бўлмаган хусусиятлар луғавий парадигмалар аъзоларининг бир етакчи сўз атрофида бирлашиши, луғавий парадигманинг очиқлиги, луғавий парадигманинг бошқа каттароқ парадигмалар таркибига етакчи сўзи билангина

¹ Соссюр де Ф. Труды по языкознанию. Москва.: Прогресс, 1977, 696 с.

² Лингвистический энциклопедический словарь Москва, 1990, с. 366.

кириши, луғавий парадигмадаг қуршов сўзларнинг осонликча алмашиши кабилардан иборатдир.

Тилшунослар луғавий маъно гуруҳларида системавий муносабатлар синонимик, антонимик, полисемантик, гипонимик муносабатлар билан чекланмаслигини таъкидлаб, сўзлараро бундай муносабатлар хилма – хил янги кўринишларга эга бўлишини кўрсатиш мақсадида градуонимик, партонимик, иерархонимик, функционимик муносабатларнинг мавжудлигини ҳам таъкидлаб ўтишган эди. Шунга асосланиб, биз ўзбек тилшунослигида сўзлараро маъновий муносабатнинг ҳали маҳсус тадқиқ манбаи бўлмаган бир тури – иерархик муносабатларнинг парадигматиклик хусусиятларига тўхталамиз. Таҳлил жараёнида биз тип – синф – туркум – оила – уруғ – тур иерархик қаторига таянамиз:

1. Парадигма аъзоларининг бир – бирини эслатиб туриши. Юқорида саналган лексемалар (тип – синф – туркум ва б.) маълум бир белгисига кўра бирлашадиган жонивор, ўсимлик ва бошқаларнинг умумий номини аташ билан характерланади. Тўданинг номини ифодалаш тушунчаси тип – синф – туркум – оила – уруғ – тур кабиларни ўзаро маъновий жиҳатдан боғлайди. Лекин ҳеч қачон тип, оила ёки синфни туркум билан адаштирмаймиз, шу билан бирга бу сўзларнинг маъно томонини бирини иккинчисиз тасаввур эта олмаймиз. Хусусан, тип билан синфнинг моҳияти туркум сўзининг маъноси билан қиёсланганда очилади, ушбу лексемалардан бири қўлланганда бошқалари ҳам эсланади. Демак, иерархик қатор луғавий парадигманинг биринчи талабига мос келади.

2. Парадигма аъзоларидан нутқда бирини танлаш. Муайян нутқ шароитида биз гуруҳ, тўда маъноларини ифодаловчи битта бирликни танлаймиз. Жумладан, «қарчиғайсимон оиласи», «раъногулдошлар оиласи» каби. Булардан фақат биттаси бирор ҳайвон ёки ўсимликка нисбатан қўлланиши мумкин. Чунки биз «қарчиғайсимонлар оиласи» деганда бургут, қирғий, лочин кабиларни чумчуқ, кабутар кабилардан ажратиб оламиз. Хулоса қилиш мумкинки, иерархик қатор луғавий парадигманинг иккинчи талабига ҳам жавоб беради.

3. Парадигма аъзоларининг ўхшашлик билан бирга хусусий фарқларга эга бўлиши. Юқорида кўриб ўтилганлар орасида айта оламизки, тип – синф – туркум – оила – уруғ – тур луғавий сирасида бир умумий ўхшашлик мавжуд. Шу билан бирга ҳар бир аъзо ўз хусусий маъновий фарқига ҳам эга.

Тип – синф – гуруҳ – оила – уруғ – тур қаторида ҳар бир аъзо иккинчисини инкор этади ва қолган аъзолардан ажралиб туради. Турда фақат бир ҳайвон ёки ўсимлик англашилса, уруғ лексемаси бир неча турларни ўз ичига қамраб олади, оила эса бир неча уруғлардан иборат. Шу қатордаги ҳар бир аъзо қамров доирасининг ҳажми билан бир – биридан фарқ қилади. Демак, тип – синф – туркум – оила – уруғ – тур қаторида ҳар бир сўз бошқа сўзлар билан ўхшашлик ва фарқлилик муносабатини кўрсата олади.

4. Парадигма аъзоларининг нутқда бир хил позицияда бўлиши. Буни тип – синф – туркум сўзларининг истаган бирининг нутқий ҳосилаларда бир хил мавқега эга бўлишида кўриш мумкин.

Бундан хулоса қилиб айта оламизки, тип – синф – туркум – оила – уруғ тур иерархик парадигма ҳисобланади. Юқоридаги таҳлил асосида айтиш мумкинки, сўзлараро муносабатнинг иерархик кўриниши тилшуносликда асослаб берилган парадигмага хос талабларга тўла жавоб беради ва шу асосда иерархик луғавий қаторларни луғавий парадигмаларнинг бир кўриниши сифатида ажратишга тўла – тўқис асос мавжуд.

С. А. Назарова (БухДУ)

ИЗОҲЛОВЧИЛИ БИРИКМАЛАР

Сўз бирикмаси (СБ) таркибий қисмлари орасидаги синтактик алоқа натижаси ўлароқ шаклланган маъно йккӣ ёқлама талқин этилади.

Биринчидан, бу ҳосила (яъни СБ)лар юзага чиқарган маънолар замирида мавжуд мантиқий муносабатни аниқлаш ҳисобланса, иккинчидан, тил тизимида грамматик маънонинг алоҳида тури сифатида қараладиган муайян синтактик маънога мансублигини белгилашдир. Шунга кўра, СБ лар

англатган маънолар у ёки бу мантиқий муносабат асосида ҳам, муайян синтактик маъно асосида ҳам ўрганилиши мумкин. Зеро, СБ субстанция сифатида тилнинг номинатив тизими ҳамда синтактик сатҳи оралигида туради, уларнинг ички, зиддиятли алоқадорлигини кўрсатади. Демак, масаланинг икки ёқлама талқини тил бирлигининг икки ёқлама зиддиятли табиатига боғлиқ. Шу боис шакл – вазифавий ёндашувда тил бирлигининг ички зиддиятларини диққат марказидан четда қолдирмаслик талаб қилинади.

Бинобарин, СБ номинатив тизим бирлиги сифатида ўрганилар экан, унинг синтактик сатҳга алоқадорлиги ҳисобга олиниши ва, аксинча, СБ синтактик қурилиши тадқиқ этилаётганда унинг аташ, номлаш вазифаси унутилмаслиги лозим.

СБ лари атов бирикмалари сифатида муайян тушунча ифодаланишига кўра мантиқий муносабатнинг у ёки бу турига тегишли бўлади. Чунончи, нутқимизда *мис қозон, ёғоч қошиқ, фишт девор, сопол коса, олтин соат, темир дарвоза* каби ёхуд *қўшни кампир, тилшунос олим, тикувчи қиз, қозоқ чол, синфдош йигит, аёл учувчи ёки гул дўкони, Тошкент шаҳри, куз фасли, ўзбек халқи, меҳр туйғуси, денгиз мушуги* сингари минглаб СБ лар борки, бу сирада алоҳида олинган сўз бирикмасидан англатаётган маъноси билан кескин фарқланади. Бироқ мазкур ҳосилалар орасидаги тафовут уларнинг умумий ўхшаш белгилари топилганда қисқариши мумкин.

Биринчидан, *мис қозон, ёғоч қошиқ, фишт девор, сопол коса, олтин соат* бирикмалари муайян модда – ашёдан ясалган буюм маъносига кўра бир гуруҳга, **иккинчидан,** *қўшни кампир, тилшунос олим, тикувчи қиз, қозоқ чол, синфдош йигит, аёл учувчи* СБ лари шахснинг муайян белги – хусусиятини тавсифлаш маъносига кўра иккинчи гуруҳга, **учинчидан,** *гул дўкони, Тошкент шаҳри, куз фасли, ўзбек халқи, меҳр туйғуси, денгиз мушуги* каби ҳосилалар муайян жинсга мансуб предметнинг турини англатишига кўра учинчи гуруҳга бирлаша олади. Бу уч гуруҳга хос уч хил маъно муносабати, яъни [муайян модда – ашёдан ясалган предмет], [шахснинг муайян белгисига кўра таснифи] ва [муайян жинсдаги предметнинг тури] умумлаштиришнинг

юқори босқичда мантиқан [белги – предмет] муносабати негизида бирлашади.

Демак, мазкур уч гуруҳ аъзолари [белги – предмет] муносабатининг уч маъно типини воқелаштиради ва бу типлар [белги – предмет] муносабатининг хусусийликлар мавқеига эга бўлади.

Масаланинг муҳим томони шундаки, юқорида уч гуруҳга ажратилган СБ ларида тобе бўлак (ТБ) мавқеидаги луғавий бирлик ҳоким бўлак (ҲБ) мақеидаги луғавий бирликнинг у ёки бу белгисини аниқлашга хизмат қилар экан, изоҳловчи саналади. ҲБ изоҳланаётган бундай СБ лар изоҳловчили бирикмалар саналиши, уларда [изоҳловчи – изоҳланмиш] муносабати реаллашиши барчага аёндыр. Бироқ [аниқловчи – аниқланмиш] сирасидаги [изоҳловчи – изоҳланмиш] муносабатини воқелантирувчи СБ ларнинг лисоний – синтактик қурилиши ҳақидаги тасаввуримизни аниқлаштиришга, уларнинг қурилиш қолиплари орасидаги алоқадорликларни излашга зарурат бор. Негаки, “онг [белги – предмет] умумийлиги остида бирлашган изоҳловчили бирикмаларининг синтактик қурилишида ҳам умумлашув, универсаллашув мавжудми?” деган савол туғилади. Саволга биргина мақола ҳажмида етарлича жавоб бериш мушкул бўлса ҳам, таъкидлаб ўтганмиз уч гуруҳ СБ ларининг лисоний – синтактик қурилиши лисоний босқичда алоҳида – алоҳида қолипга эгаллигини аниқлаш билан фикримизни асослаб ўтамыз. Чунончи, муайян модда – ашёддан ясалган предмет (нарса – буюм) маъноли СБ лар синтактик бирикиш тарзи билан [Ош~Ош] синтактик бирикиш тарзига эга бўлган шахснинг муайян белгисини тавсифловчи СБ лардан фарқ қилади, шунингдек, муайян жинсдаги предмет турини англатувчи СБ лар [Об.к~Оэ.к] қурилишига кўра юқоридагиларга ўхшамайди. Мазкур синтактик қурилиш турларини куйидаги лисоний – синтактик қолип (ЛСҚ)ларда ихчам ҳолда ифодалаш мумкин:

1. [Ом – а Он – б]қСБ [модда – ашёддан ясалган нарса – буюм].

2. [Ош~Ош]=СБ [тавсифий белги – шахс].

3. [Об.к~Оэ.к]=СБ [тур белгиси – жинс (предмет)].

Кўриниб турибдики, берилган уч ЛСҚ нинг чап томон, янги синтактик бирикиш усулида умумий ўхшашлик ТБ ва

ҲБ мавқеида воқеланувчи отлардагина бўлиб, тафовут бирикувчи сўзларнинг шаклий омили орқали кучайган. ЛСҚ лар изоҳловчили мавқеда от лексемалар воқеланишини яққол ифодалаб турибди. Демак, [изоҳловчи – изоҳланмиш] муносабати от лексемаларининг ўзаро бирикувиға хослиги мазкур ЛСҚ ларнинг шаклидан ҳам англашилиб туради. Табиийки, ЛСҚ ларнинг мазмуни (қолипнинг ўнг томони)да бирикиш маҳсулининг синтактик маъноси акс этади:

1. [Ом-а-Он-б]=СБ [белги – предмет].

2. [Ош-Ош]=СБ [белги – предмет]. [изоҳловчи – изоҳланмиш]

3. [Об.к-Оэ.к]=СБ [белги – предмет].

Маълум бўладики, [белги – предмет] муносабатини билдирган СБ лар умумий изоҳловчи – изоҳланмиш синтактик маъносини уч хил синтактик қурилиш ва ЛСҚ асосида юзага чиқарар экан.

С.И.Махмудова (ТДСИ)

Сўз ясалиши ва аташ амалининг ўзига хослиги

Сўз ясалиши тилнинг қўлланиш назариясига ҳам аташ – номлаш (номинация) назариясига ҳам бевосита дахлдор. Сўз ясалишини аташ, номлаш нуқтаи* назаридан таҳлил этиш масалага ономосологик йўналишда ёндашишни тақозо этади.

Сўз ясаш ва аташ (номинация) тушунчалари бир – бирига яқин ва ўзаро алоқадор бўлса ҳам, ўзига хос фарқли жиҳатларга эга. Айни пайтда атама (термин) ва аташ – номлаш тушунчалари айнан – тенг эмас. Чунончи, сўз ясалиши таҳлилида, одатда, ясалманинг қандай маъно ифодалаш (сўздан тушунчага), ономосологик таҳлилда эса муайян нарса ёки тушунчанинг қандай ифодаланганлиги (тушунчадан сўзга) назарда тутилади. Аташ амали нуқтаи назаридан ясалма сўз нарса ёки тушунчани тавсифлаш, таърифлаш шакли – ифодаси ҳисобланади. Сўз ясаш орқали аташда (атаманинг юзага келишида) муайян белги – хусусиятни тавсифлаш, таърифлаш амали ҳам ўхшатиб олиш (аналогия) амали ҳам иштирок этади. Нарсани, белги – хусусиятни таърифлаш (дефинация) аввало, нолисоний омил асосида амалга ошади. Аташ, номлаш амали янги ясалманинг

ономосологик белгиси — сўз яшашнинг мақсади ва келиб чиқиш асоси сифатида сўз яшаш маъносини юзага келтиради. Аналогия эса ясадиш андозаси ва воситасини — ясалма маъносининг ифодаланиш шаклини белгилашга хизмат қилади.

Демак, атама ясалиши нутқ (матн)да бир хил андозадаги ясалишлар қаторини кенгайтириш ёки аналогия йўли билан янги ясалма жуфтлигини яратиш усулидан фарқ қилади. Аташ, атама яратиш жараёни одатда таърифлаш, тасвирлаш, таснифлаш каби фикрлаш амалининг маҳсули ҳисобланади. Атама — ясалма маъноси таърифдан, тасвирдан, демак, синтактик тузилмалар мазмунидан келиб чиқади. Окказионал ясалишларда айна мана шу хусусият матн таркибида ифодаланган бўлади.

Англашилича, сўз ясалишини атамашунослик муаммолари нуқтаи назаридан ўрганиш янги ясалма (атама)нинг юзага келиши, ясалиш усули ва воситасинигина эмас, аввало, унинг қандай таъриф — тавсифдан келиб чиққанлигини, қўлланиш шароити ва соҳасини таҳлил этишни ҳам тақозо этади. Илм — фанга оид атамаларнинг "махсус лексика" номи билан гуруҳланиши ҳам шу асосда амалга оширилган.

Иккинчидан, ҳар қандай илмий атама муайян давр ва шароитда, маълум шахс (ёки шахслар) лисоний қобилияти асосида юзага келади. Янги сўз яшаш ижодий лисоний — нутқий фаолият амалига ҳам дахлдор.

Шундай экан, сўз ясалиши, хусусан, атама яшаш жараёни умумий (одатий, объектив) ва шахсий (ижодий, субъектив) жиҳатларига эга ҳодиса. Умумий, объектив жиҳат тилдаги сўз яшаш қоидалари ва маромларига амал қилишда, шахсий — ижодий жиҳат эса бу қоида ва маромлардан чекинмишда намоён бўлади. Сўз ясалишининг ономосологик таҳлилида ҳар икки жиҳат ҳисобга олиниши керак.

Т.Эназаров (ЎЗМУ)

Ургут топонимининг этимологик таҳлили

«Ургут» (Сам.в.т.) номи ҳақида тарих, география ва тилшуносликда мукамал таҳлил ҳалича амалга

опирилмаган. Унинг келиб чиқиши ҳақида бир неча фараз бор:

1. Бу топоним ҳақида А.Абдураҳмонов ва Ш. Маҳматмуродовлар баҳсли тўртта фикрни қайд этишган¹:

1.1. Шарқшунос олим В. Л. Ваяткин манғитлар ҳукмронлиги давридан бошлаб тарихий ҳужжатларда учрайдиган Аркат // Аркут қишлоғининг Ургут деб аталганини таъкидлайди².

1.2. Бобур "Бобурнома" сида Шовдор туманида Аркат қўрғони борлигини қайд этган³.

1.3. Тарихчи Муҳаммад Ёқуб "Гулшан ул мулк" асарида Арккант // Аркат қўрғони 1797–1798–йиллардаги зилзила туфайли вайрон бўлганини ёзган⁴. Қўрғонда яшайдиганларнинг аксарияти фожиали ҳалок бўлган. Демак, Аркат қўрғони ер билан яксон бўлган. Унинг номи кишилар ўртасида Ургут шаклида қўлланган. Ур – арабча "яланғоч", "шип–шийдам" деган маънони беради. Аслида, уни Уркат, яъни шаҳар кўркини йўқотиб, вайрон бўлди маъносида қўлланиши тўғридир. Уркатни араб ёзувида Ургут ҳам деб ўқиш мумкин⁵. Н. Г. Маллицкий Фарғонанинг Конигут тоғлари ҳақида фикр юритар экан, гүт сўзининг "офат" маъноси борлигини айтган⁶.

Бу фикрларга қўшилиб бўлмайди. Сабаби, аҳоли вайрона жойда қайта қурилиш қилмай, бошқа жойда янгидан қурилиш қилишига. Бунга қадим Тошкент ва Шаҳрисабз шаҳарларининг тарихий жойлашиши мисол бўлади. У ҳолда, ўз–ўзидан, Ургут жой номини арабча деб изоҳлаш ҳам хато саналади. Сабаби, аввалдан бу ҳудудда форс–тожиклар билан бирга, туркий халқлар истиқомат қилган ҳолда араблар муқим яшашмаган.

1.4. Ургутда қадимдан одамлар яшаганлиги аниқ. Сабаби, 1948–йилда Самарқанд университети палеонтолог

¹ Абдураҳмонов А., Маҳматмуродов Ш. Ургут 100 минг ёшда. Самарқанд, "Зарафшон", 1993, 0,5 босма тобоқдаги плакатнинг 1–устуни.

² Кўрсатилган асар. 1–устун. Муаллифлар қайси асардан фойдаланишганини кўрсатишмаган.

³ Кўрсатилган асар. 1–устун.

⁴ Кўрсатилган асар. 1–устун.

⁵ Кўрсатилган асар. 1–устун.

⁶ Кўрсатилган асар. 1–устун. Афсуски, муаллифлар қайси асардан фойдаланишганини кўрсатишмаган.

олими Д. Н. Лев туманнинг ғарбида жойлашган Омонқўтон тоғларидаги Булбулзор сойидаги ғордан бу ерда инсон ҳаёти юз минг йил аввал бошланганини аниқлаган⁷. Тарихчи олим Б. Г. Гафуров ҳам Ургутда қадимдан аҳоли яшаганлигини кўрсатиб ўтган⁸. Бу ҳам топонимнинг Ур – арабча бўлиб “яланғоч”, “шишшидам” деган маънони беради⁹, дейишнинг ноўринлигини билдиради.

2. Топонимнинг маъноли қисмларига тарихий жиҳатдан қарасак, қуйидаги тахминлар бор:

2.1. Маҳмуд Кошғарийнинг қайд қилишича, Ур ўзакли сўзлар “олдин”, “анча”, “узоқ”, “кўп вақт”, “вовилламоқ”, “эсмоқ”, “кириб кетмоқ”, “пуфламоқ” маъноларини англатади¹⁰. Демак, топонимнинг Ур қисмини бу сўзлар билан ифодалаб бўлмайди.

2.2. Топонимга асос бўлган сўзда товуш тушиши ҳодисаси рўй берган: бургут > ургут. Бу ҳолни тасдиқлашга экстралингвистик омил – ҳам сабаб, ҳам асос бўлган. Сабаби, ушбу объект тоғли ҳудудда жойлашган бўлиб, у ерда ов қилиш учун ов бургутлари боқилгани учун бургут сўзи кўп ишлатилган. Натижада, ушбу сўз объектни номлашга хизмат қилган. Шунингдек, бургутларнинг тоғли жойларда яшашини ҳам эътиборга олиш лозим. Мана шу асослардан топоним юзага келган ва бургут сўзидаги б ундоши тушиб қолган: бургут > ургут > Ургут.

2.3. Бизнингча, Аркат // Арккат ва Ургут топонимлари бир объектнинг номи эмас. Улар иккита алоҳида – алоҳида объектнинг номи бўлган. Ушбу топонимнинг шаклланишига арабча сўз асосдир дейишни ҳам ўйлаб кўриш керак. Топонимнинг фонетик тузилиши унинг арабча эмаслигини кўрсатиб турибди. Унинг биринчи маъноли қисми Ур: унли+ундош, иккинчи маъноли қисми гут: ундош+унли+ундош шаклига эга. Бу эса ўз – ўзидан топоним ҳақидаги олдинги тахминларни рад этади;

2.4. Топоним ўрду // ўрда ва кат сўзларининг бирикиб, фонетик ўзгаришларга учрашидан ҳосил бўлган:

⁷ Кўрсатилган асар. 1 – устун.

⁸ Гафуров Б.Г.Таджики.Древнейшая, древняя и средневековая история. Душанбе, “Ирфон”, 1989, 1 – том. 364 – бет.

⁹ Абдураҳмонов А., Маҳмадмуродов Ш. Ургут 100 минг ёшда. Самарқанд, “Зарафшон”, 1993, 0,5 босма тобоқдаги плакатнинг.1 – устун.

¹⁰ Древнетюркский словарь.Л.,1969, 626 – бет.

ўрду+кат > ўрдукат > урдукат > урдурут > ургут > Ургут. Урду // Урда сўзи¹¹: 1) лашкаргоҳ; хон қароргоҳи; 2) қўшин, лашкар. Шу ўринда қадимдан "ерга қўйди; қўнди; урди" маъноларида қўлланиб келинаётган урди сўзи борлигини ҳам эътиборга олиш керак¹². Бу сўз билан кат сўзи бирикканда ҳам янгидан қурилган "лашкаргоҳ", "хон қароргоҳи" маъносидаги сўз шакланган, сўнгра турли фонетик ўзгаришлар таъсирида мазкур топоним ҳосил бўлган: урди+кат > урди кат > урдикат > уркат > ургут > Ургут.

2.5. Маҳмуд Кошғарийнинг луғатида "ҳуркитди" маъносидаги "ўркутти" сўзи қўлланган¹³. Агар ушбу топонимнинг асоси табиий – географик жиҳатдан баланд тепалик ва тоғлиқдан ташкил топганлигига эътибор қаратсак, у ерга борган ҳар қандай кишини ўша ердаги баланд – баланд тепаликлар ҳамда тоғ чўчитиши, яъни ҳуркитиши мумкин. Демак, жой номи ҳуркитди маъносидаги "ўркутти" сўзининг фонетик ўзгаришларидан шакланган дейиш мумкин бўлади. Бунда сўз таркибидаги ў > у¹⁴, к > г¹⁵ фонетик ўзгаришлари рўй берган ва -ти қўшимчаси тушиб қолган: ўркутти > уркутти > уркут > ургут. Ҳосил бўлган сўздан топонимлашув ҳодисаси туфайли топоним шакланган: ургут > Ургут.

Бизнингча, А. Абдураҳмонов ва Ш. Маҳматмуродовлар – нинг юқорида қайд этилган фикрларида топоним ишонарли таҳлил қилинмаган. Аммо кейин кўрсатилган тўртта таҳминдан биринчи, иккинчи ҳамда учинчи таҳминлар халқ таъбирлари саналса, тўртинчи ва бешинчи таҳминлар анча ишонарли, аниқроғи, ҳақиқатга яқинроқ. Булардан кўриниб турибдики, топонимнинг этимони "ҳуркитмоқ" маъносидаги ўркутти сўзи саналади. Вақт ўтиши билан ўргутти сўзида товуш ортиши (ҳ) ва товуш алмашилиши (ў > у, г > к) ҳодисалари рўй берган: ўргутти > ҳўргутти > ҳургутти > ҳуркитти. Бундай фонетик ўзгаришлар маълум бир даврда рўй берган. Шу сабабли, топоним ҳақидаги халқ этимологияси илмий этимология далиллари билан рад

¹¹ Далабоев Ҳ. Тарихий Ҳарбий терминлар луғати. Т., 2003. – Б.202.

¹² Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Т., Фан, 1960. 1 – жилд. – Б.177.

¹³ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Т., Фан, 1960, 1 – жилд. 263 – бет.

¹⁴ Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. М., "Наука", 1986. с.17.

¹⁵ Юқоридаги асар. 33 – 34 – бетлар.

қилинади. Ш.Раҳматуллаевнинг қайд этишича, қадимги туркий тилдаги сўзлар тарихий тараққиёт давомида сўз таркибидаги товушлардан бир, икки ва ҳатто, олтитаси ўзгариши табиий экан¹⁶ Ушбу ҳолат ҳам топонимнинг этимологик талқинини беришга имкон беради. Ургут топонимининг номланишини жойнинг табиий муҳити ва табиий—географик жойлашувидан келиб чиққан ҳолда баландлигидан ва улуғворлигидан кишиларни хуркитадиган тоғли ҳудуд, яъни баландлиги ҳамда улуғворлиги билан ўйлатиб қўядиган жой номи дейиш ўринли. Демак, топонимнинг этимологик таҳлилида фонетик ва тарихий тадрижийлик тамойиллари, шунингдек, диахрон ва қиёсий усуллардан унумли фойдаланиш зарур. Юқоридагилардан кўриниб турибдики, топонимларнинг таснифий, тавсифий, изоҳли таҳлилларидан фарқ қилган ҳолда, уларнинг этимологик таҳлили анча баҳслидир.

Холмонова З.(ЎзМУ)

Лексема семантикасида матннинг ўрни

Таниқли тилшунос олим, профессор Айюб Гуломов сўзнинг «гап ичида, фикр ифодалаш процессида ҳақиқий ҳаётга эга бўлиши» ни таъкидлаган эдилар¹. Устознинг синтаксисга оид кузатишларида лексема синтактик муносабатларда воқеланадиган тил бирлиги сифатида қаралган.

Сўз (лексема ёки лекс) воқелик, нарса— ҳодисаларни тушунча орқали ақс эттирувчи лисоний birlik. Сўз турли адабиётларда турлича таърифланган. «Сўзнинг таърифи ва таснифига бағишланган илмий— назарий манбаларни ўрганиш уни қандайдир «нормал», «динамик» (ҳаракатдаги) birlikлар— сўз бирикмаси ва гапдан фарқланувчи статик (турғун, ўзгармас) birlik сифатида талқин қилиш устувор эканлигини кўрсатди². Сўз термини **лексема**, **семантема**, **семема**, **сема** тушунчалари ифодасида батафсил ёритилган.

¹⁶ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили луғатининг туркий қатлами. Т., " Университет", 2001, 80— 189— бетлар.

¹ Гудомов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. — Т., 1987, 10— бет.

² Абдиев М. Соҳа лексикасининг систем таҳлил муаммолари. — Т., А. Қодирий номли халқ мероси нашриёти. — Т., 2004, 5— бет.

Тадқиқотчи М. Абдиев сўзнинг моҳияти ҳақидаги, Л. В. Сахарний, В. Г. Гак, Ю. С. Маслов, Л. А. Новиков, У.Турсунов, Ж. Мухторов, Ш. Раҳматуллаев, Ҳ. Неъматов, Р. Расулов фикрларини таҳлилга тортади ва «умумлисоний лексик система, том маънода, сўзлар лексемалар мажмуасидан иборат, деган фикрни эътироф этади¹. **Умумлисоний лексик система** термини ўзбек тилшунослигида анъанавий тарзда қўлланиб келаётган «ўзбек тили лексикаси», «ўзбек адабий тили лексикаси», «ўзбек тили луғат бойлиги», «ўзбек тили луғат таркиби», «тилнинг луғат таркиби», «умумхалқ ўзбек тили лексикаси», «ўзбек тилининг луғат фондидаги сўзлар» каби қатор терминлар моҳиятини ифода этади. Умумлисоний лексик система (**УЛС**) термини лексемалар мавжудлигинигина эмас, балки тизим сифатида яхлит, бир бутунликка эга эканлигини ҳам англатади, Демак, сўз УЛС ва унинг таркибий қисмлари масалаларини ёритиш учун асосий манба балади². Буғунги кунда замонавий қараш сифатида эътироф этилаётган систем лексикологиянинг асосий тамойилларидан бири – лексемаларнинг яхлит бир бутунликка эгаллиги, тизим сифатида воқеланиши Айюб Фуломов кузатишларида ҳам ўз ифодасини топган. Олим таъкидлаганларидек, сўз (лексема) гап ичида, матнда бутун имкониятлари билан намоён бўлади. Бунини «Бобурнома»дан олинган қуйидаги мисоллар орқали кузатиш мумкин: **жорий** – оқар. Бир тегирмон суйи бу боғнинг ўртасидин ва боғнинг ичидаги пушталарнинг устидан ҳамиша **жорий**дур. (190)³ **Жорий** Навоий асарларида «оқувчи, оқиб турган; айланиб юрган; юриб турган, кечган, юрган» каби маъноларда қўлланган.⁴ **Жорий** лексемаси «Бобурнома»да **оқар** сифатдоши билан синонимик муносабат ҳосил қилган: Ҳундустондаким, **оқар** сув ҳаргиз бўлмас, чашма худ не тиллар. (398) **Жорий** воқеа – ҳодиса, жараённинг муайян (айни) вақтда рўй бераётгани, содир бўлаётганини ифода этади. Ҳозирда қўлланаётган **жорий** лексемаси шу маънода «жорий йил», «жорий қилмоқ» бирликлари таркибида ишлатилади.

¹ Абдиев М. Кўрсатилган манба, 11 – бет.

² Абдиев М. Кўрсатилган манба. –Т., 2004, 11 – бет.

³ Мисоллар асарнинг 1960 йилдаги нашридан олинди.

⁴ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 1 том. –Т., 1983, 593 – бет.

Жой – ўрун – ер лексемалари асар тилида макон, воқелик ўрни ёки нарса – ҳодисанинг бирор қисмини ифодалашига кўра синонимик қатор ҳосил қилган: Эл ва улусининг роҳ ва расми ўзгача; ҳайрате бўлди, филвоқиъ жойи ҳайратгур. (205) Тор ғор ва мухотара ер учун айтмадим. (205) Мазкур жумлаларда ер лексемаси «макон» семасини ифодалашига кўра жой лексемасига синоним тушунчани ифодалаган қуйидаги жумлада ер «мансаб», «таҳт» семалари билан ўрун лексемасига синоним бўлиб келган: Султон Ҳусайн мирзодек Темурбек ўрунига ўлтурғон улуғ подшоҳ йиғноқ қилиб.. (221) Подшоҳининг насб ва азли хотири тиласа, ҳар кимниким бировнинг ерига ўлтурғузди, ул ерга тобиъ ва мутиъ навкар ва чокар тамом бу кишининг бўлур... (341) Макон тушунчасини ифодалаган ер жуфт ҳолида келиб, таъкид, кучайтириш учун хизмат қилган: Урушқа таъйин бўлғонларни ерлик – ерига турғузиб, машварат қилмоққа отамнинг гўрхонасига келиб тушуб..(168)

Кўринадики, матн лексема семаларини тулиқ акс эттирувчи лингвистик имконият сифатида аҳамиятлидир. Лексема семалари синтактик муносабат орқали реаллашади. Синтактик муносабат, тил бирликларининг ўзаро мута – носиблиги, лексеманинг синтактик тизимдаги ўрни, ва ўз навбатида, лексема семалари ифодасида синтактик тузилмаларнинг муҳимлиги анъанавий тилшуносликнинг баъзи қарашларида ўз ифодасини тошган. Жумладан, Айюб Гуломов лексеманинг тил бирлиги сифатида белгиловчи аҳамиятини ёритиб, семантик имкониятларининг матнда тўлиқ намоён бўлишини таъкидлаган ҳамда тил бирликларининг яхлит тизим кўринишида воқеланишини эътироф этган.

Д. Лутфуллаева (ТВДПИ)

Гапнинг семантик қурилиш узвлари

Гапнинг мазмуний тузилишида уни ташкил этувчи таркибий қисмларнинг лисоний белги – хусусияти, семантик – синтактик имконияти ҳамда нутқий вазият ва сўзловчиларнинг коммуникатив нияти каби омиллар муҳим аҳамият касб этади. Хусусан, йўқликни билдирувчи гапларнинг семантик қурилишида предмет номи (ПН), ўрин

номи (ЎН), замон номи (ЗН) ва йўқликни ифодаловчи кесим шаклидан (ЙКШ) иборат лисоний унсурлар муҳим ўрин тутлади. Гапнинг мазкур семантик қурилиш унсурлари йўқликни билдирувчи гапларнинг синтактик тузилишини белгилайди ҳамда уларнинг семантик – синтактик қолиплари (ССҚ) таркибий қисмлари сифатида юзага чиқади.

Йўқликни билдирувчи гапларнинг шаклланишида ЙКШ лисоний унсурининг қўлланиши зарурийлик касб этади. Гапнинг ЙКШ лисоний унсури йўқликни ифодаловчи тил бирлигининг предикативлик кўрсаткичларини қабул қилишидан ҳосил бўлади. Масалан, "Аммо қуввати йўқ эди" (С.Аҳмад. "Жимжитлик") гапида ЙКШ кесим вазифасида қўлланган *йўқ эди* сўз шакли орқали ифодаланган.

Йўқликни билдирувчи гапларда ПНни билдирувчи лисоний унсурнинг қўлланиши ҳам аҳамиятли. Чунки бундай гапларда айнан ниманинг йўқлигини аниқлаш эҳтиёжи туғилади. ПН мана шу эҳтиёжга аниқлик киритади. ПН лисоний унсури от, олмош, ҳаракат номи, отлашган сўзлар билан ифодаланади ва нутқда қуйидаги тушунчаларни англатади:

1. Аниқ нарса – предмет тушунчаси. Масалан: Сув йўқ эди. (Чўлпон. "Кеча ва кундуз")

2. Шахс тушунчаси. Масалан: Дадамда сира инсоф йўқ – да. (Ойбек. "Қутлуғ қон")

3. Мавҳум предмет тушунчаси. Масалан: Биринчи кўрган кунимдан бери оромим йўқ.. (Ў. Ҳошимов. "Икки эшик ораси")

4. Предмет тасавуридаги белги тушунчаси. Масалан: Бозорда ҳам яхшиси йўқ. (Сўзл.)

5. Предмет тасавуридаги ҳаракат тушунчаси. Масалан: Ашула айтишлар, қизиқчилик қилиб ҳаммани қулдиришлар йўқ. (Ф.Мусажонов. "Бир қултум булоқ суви")

6. Предмет тасавуридаги миқдор тушунчаси. Масалан: Болаларнинг ярми йўқ. ("Ёшлик")

7. Предмет тасавуридаги ўрин – жой тушунчаси. Масалан: Яқин ўртада бостирма йўқ. ("Ангрен ҳақиқати")

Йўқликни билдирувчи гапларда воқеликнинг муайян макон ва замонда мавжуд бўлмаган предмети ҳақида хабар берилгани учун гап ЗН ва ЎНни билдирувчи лисоний унсурлар билан ҳам кенгаяди.

Ўрни билдирувчи лисоний унсур предметнинг муайян маконда йўқлигига ишора қилади. Профессор А.Нурмонов ҳам гапнинг макон тушунчасини англаувчи бундай бўлагини ўрин номи деб атайди¹.

Йўқликни билдирувчи гапларнинг ЎН номи унсури жўналиш, ўрин – пайт, чиқиш келишигидаги, гоҳида бош келишиқдаги отлар ҳамда ўрин равишлари билан ифодаланади. Тилшунос О. Тожиевнинг фикрича, аниқ от билан ифодаланган предикатлар аниқ ўринни, равиш билан ифодаланган предикатлар чегараланган ўринни англатади². Йўқликни билдирувчи гапларда ҳам от билан ифодаланган ЎН аниқ ўрин – жойни, равиш билан ифодаланган ЎН эса чегараланган ўрин – жойга ишора қилади.

Йўқликни билдирувчи гапларнинг ЎН унсури нутқда макон тушунчаси доирасида бирлашувчи ўрин – жой, предмет, белги, ҳаракат каби тушунчаларни англатади.

1. Аниқ ўрин – жой тушунчаси. Масалан: Қишлоқда ҳам йўқ, шаҳарда ҳам йўқ. (Ойбек. "Қутлуғ қон")

2. Чегараланган ўрин – жой тушунчаси. Масалан: Тўғри, бу ерда бир кун тиним йўқ. (Ойбек. "Қутлуғ қон")

3. Чегараланмаган ўрин – жой тушунчаси. Масалан: Товуқдай аҳмоқ жонивор оламда йўқ. (Ф.Ғулом. "Менинг ўғригина болам")

4. Ўрин тасавуридаги аниқ нарса – предмет тушунчаси. Масалан: У кишининг сўзлари китобда ҳам йўқ... (Ойбек. "Қутлуғ қон")

5. Ўрин тасавуридаги мавҳум предмет тушунчаси. Масалан: Унга (дардга) сира нажот йўқ. (Э.Воҳидов. "Руҳлар исёни")

6. Ўрин тасавуридаги шахс тушунчаси. Масалан: Қизда уйқу йўқ. (Ойбек. "Қутлуғ қон")

7. Ўрин тасавуридаги ҳаракат тушунчаси. Масалан: Чидамоққа йўқдир имкон. (Э.Воҳидов. "Руҳлар исёни")

¹Нурмонов А., ва бошқалар. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. – Тошкент: Фан, 1992. – Б. 66.

² Тожиев О. Ўзбек тилида от предикатли гапларнинг мазмуний ва синтактик тузилиши //Филол. фан. ном... дисс. автореф. – Тошкент, 1995. – Б.20–21.

Мисоллардан англашиладики, ЎН, асосан, ўрин – пайт келишигидаги сўзлар орқали ифодаланади. Айрим ҳолатларда ўрин семасининг бош келишиқдаги отдан англашилиши ҳам кузатилади. Масалан: Ҳовли кимсасиз.. (Ў.Ҳошимов. "Икки эшик ораси")

Берилган гапда ЎН бош келишиқ шаклидаги ҳовли сўзи билан ифодаланган. Кимсасиз сўзи эса бир вақтда ҳам ПНни билдиради, ҳам ЙКШ ҳисобланади. Умуман, – сиз, бе–, но– аффиксли ясалмаларга хос хусусият шундаки, улар асосдан англашилган нарса–предметнинг йўқлигини билдирганда бир вақтда ПН унсури ва йўқликни ифодаловчини англади.

Сир эмаски, борлиқдаги ҳар қандай нарса–предмет муайян замонда мавжуд бўлган макондан ўрин эгаллайди. Шу сабабли нарса–предметларнинг мавжуд ёки йўқ эканлиги замон тушунчаси билан ҳам боғланади.

Йўқликни билдирувчи гапларнинг ЗН унсури, асосан, ўрин – пайт, чиқиш келишигидаги бирикмали отлар, сонлар ҳамда пайт равишлари орқали ифодаланади ва вақтнинг бирор бўлагини ёки чегараланмаган вақтни кўрсатади. ЗНни билдирувчи лисоний унсур қуйидаги тушунчаларни англади:

1. Аниқ вақт тушунчаси. Масалан: Масалан: Бир ҳафтадан бери уйқу йўқ. (Ў.Ҳошимов. "Икки эшик ораси")
2. Ноаниқ вақт тушунчаси. Масалан: Бирон кун енгилланиш йўқ. (Ойбек. "Қутлуғ қон")
3. Чегараланган вақт тушунчаси. Масалан: Аммо ҳозир ёнимда сариқ чақам йўқ. (Ойбек. "Қутлуғ қон")
4. Чегараланмаган вақт тушунчаси. Масалан: – Бу ерларда ҳамма вақт чивин йўқ бўлади. (Сўзл.)
5. Вақт тасавуридаги ҳаракат тушунчаси. Масалан: – Ман бу ерда яшаганимда у киши йўқ эди.. (Ойбек. "Қутлуғ қон")

Кўринадики, йўқликни билдирувчи гапларда махсус қўлланган ЗН унсури кесим замонига ойдинлик киритади. Таркибида махсус ЗН унсури қўлланмаган ҳолатларда эса предметнинг ҳозирги замонда йўқлигини билдирувчи гаплар шаклланади. Масалан: Тошкентда бодом йўқ – ку... (Ў.Ҳошимов. "Икки эшик ораси")

Гап таркибида ЗН унсури қўлланиб, у мантиқий урғу билан ажратилганда, муайян замондаги йўқлик билан бирга мантиқан ўзга замондаги мавжудликка ҳам ишора қилинади. Масалан, "Фақат бу гулларнинг эгаси йўқ энди" (Ў.Ҳошимов."Икки эшик ораси") гапидан мантиқан "Олдинлари бу гулларнинг эгаси бор эди" ахбороти англашилади.

Йўқликни билдирувчи гапларнинг ПН, ЎН, ЗН ва ЙКШдан иборат лисоний унсурлари гап қурилишида аниқ тартибда жойлашмайди. Уларнинг гаптаги ўринлашув тартиби нутқ вазияти, сўзловчининг коммуникатив нияти, услубий қўлланиш каби турли – туман нолисоний омиллар асосида ўзгариб туради.

ПН, ЎН, ЗН ҳамда ЙКШдан иборат лисоний унсурларнинг ўринлашув тартиби турли синтактик тузилишдаги йўқликни билдирувчи гапларнинг ҳосил бўлишига йўл очади. Бироқ бу лисоний унсурларнинг гап таркибида турли ўринларда келиши гапнинг синтактик тузилишини ўзгартирса – да, семантик қурилишига путур етказмайди.

Т. Собитова (ЎЗМУ)

Ғ.Фулом қўллаган уч неологизм ҳақида

Ғ.Фуломнинг ўзбек адабиётида тутган ўрни, ижодининг аҳамияти ҳақида кўп ва ҳўб ёзилган. Биз бу ўринда шоир шеърлятида яратилган айрим неологизмлари ҳақида тўхталиб ўтмоқчимиз. Шоирнинг ижодкорлиги унинг ижод маҳсули бўлган асарларидагина эмас, у қўллаган сўзларда ҳам ўзини кўрсатиб туради. Чунки шоир ижод қилар экан, тилнинг ўзида мавжуд сўзларнинг ўзи билан қаноатланиб қолмайди, қаламга олган мавзу доирасида иш кўриш жараёнида янги сўзлар ҳам ижод қилади.

Масалан, Ғ.Фуломнинг *микронпараст* сўзини индивидуал ясаиш сифатида қайд этиш лозим.

Изоҳли луғат микрон сўзига шундай изоҳ беради:

«Метрнинг миллиондан бир улуши», « – параст (тожикча – парастидан, яъни «таъзим қилмоқ», «чўқинмоқ») – бу афикс отларга қўшилиб, ўзақдан англашилган тушунчага (предмет,

ҳодисага) жуда берилган, одатланган, чўқинадиган, топинадиган каби маъноларда характер — хусусият билдирувчи (шахсга хос) сифатлар ясайди»¹⁾

«Ўзбек тили грамматикаси» да қайд этилган мисолларнинг кўпчилиги салбий маъно оттенкасига эга. Фафур Фулом ясаган сўз эса ижобий маънога эга: «Ижодкор инженерлар, *микронпараст* ишчилар». «Микроннинг метрнинг миллиондан бир улуши аниқлигида ишловчи ишчилар» маъносини юзага келтиради. Шоир илм фан орқали халқимиз эришган ютуқларнинг салмоғини айни ясалма орқали бўрттиришга эришган.

МГУ чироғи ҳамиша равшан
Қалби *атомсифат* ўғил — қизлардан.

Атом «химиявий элементларни ядро ва электрондан иборат энг кичик заррачаси»ни билдиради. Атомнинг жуда катта энергия манбаи эканлиги ҳаммага маълум. *Сифат* сўзининг сифат сўз туркумига мансуб сўз яшаш хусусиятига «Ўзбек тили грамматикаси»да тўхталиб ўтилмаган. Изоҳли луғат бу сўзнинг учинчи маъносини қуйидагича изоҳлаган: «Қўшма сўз таркибида «ўхшаш», «симон» каби маъноларни билдиради, масалан, «девсифат», «одам сифат», «улуф сифат».» Фафур Фулом атомнинг жуда катта энергия манбаи эканлиги маъноси билан *сифат* сўзининг «ўхшаш» маъносига таянган ҳолда қалби атомдай энергияга эга бўлган ўғил — қизлар — талабаларнинг илм олишдаги ғайратларини характерлайди.

Пилла толаларининг
Тилла ип узунлиги
Жуда йироқ — йироқни
Тўшади атлас билан.
Замон болаларининг
Идрокда тузгунлиги
Порлатди шабчароғин
Атомча нафас билан.

¹⁾ Ўзбек тили грамматикаси. I — том, Т., 1975. 285 — 286 — бет

Муаллиф шеърдан келтирилган кейинги парчадаги — ча қўшимчанинг «дек», — «дай» маъноси асосида *атомча* сўзи ясалган. Ғ.Ғулом бу сўзни эпитет сифатида ишлатган ва ёшларнинг ғайрат — шижоатидан мамнунлигини ифодалаган.

Юқорида келтирилган учала сўз ҳам «Ўзбек тилининг изоҳли луғати» да қайт этилган эмас. Демак, уларни биз индивидуал неологизм сифатида қайд этсак бўлади.

Биз катта талант эгаси бўлган Ғафур Ғуломнинг уч поэтик неологизими ҳақида сўз юритдик, холос. Унинг ижодида бундай сўзларни кўп учратиш мумкин, улар шоирнинг ғоявий — эстетик мақсадига мос вазифаларда қўлланган.

Д. Шодиева (ЎЗМУ)

МУҲАММАД ЮСУФНИНГ АНТИТЕЗАДАН ҒОЙДАЛАНИШИГА ДОИР АЙРИМ ҚАЙДЛАР

Муҳаммад Юсуф ўз шеърларида ер — осмон антонимларини жуда кўп қўллайди. Шу билан бирга, шоир ўзбек тилининг синонимик имкониятлари кенглигидан унумли ғойдаланиб, ер, осмон сўзларининг синонимик қаторларининг одатда антоним ҳисобланган ер — осмон жуфтлигининг бошқа маъноларини ҳам санъаткорона қўллайди¹.

1. Яшайшман шарпадек

Сезилмай, гоҳ сезилиб.

Гоҳи кўкка интилиб,

Гоҳи ерга эгилиб.. ("Бешинчи ўғил")

2. Ўзбекни ер танир,

Осмон танийди. ("Ўзбек")

3. Менга еринг суюк,

Осмонинг суюк. ("Изҳори дил")

4. Руҳим кўкда.

Тупроқда танам. ("Шеърят")

5. Менга боқиб мийиғида кулган дунё,

Мени тупроқ. ўзни осмон билган дунё. ("Дунё")

6. Ер сеники, сеники само.

¹ Шерий парчалар Муҳаммад Юсуфнинг 2000 — йил "Шарқ" нашриёт — матбаа концерни бош таҳририятида нашр этилган "Сайланма" сидан келтирилмоқда.

Сенинг учун йўқ ҳеч бир муаммо ("Байрамдир...")

7. Энди осмон йироқ,

Энди ер юмшоқ. ("Лолақизгалдоқ")

"Ер" маъносининг тупроқ сўзи орқали берилиши ўзбек тилида анъанавий ҳисобланади². Шунинг учун юқорида келтирилган "кўк – тупроқ", "тупроқ – осмон", "осмон – ер", "ер – кўк", "ер – осмон", "ер – само" антонимлари ҳам шу анъанавийликни давом эттиргани ҳолда ўзига хосликлари билан ажралиб туради. Булар ҳақидаги фикр – мулоҳазаларимиз қуйидагилардан иборат:

– биринчи парчада кўкка интилмоқ бирикмаси "олға кетмоқ", "юқориламоқ", "илгариламоқ" маъносида, ерга эгилиб бирикмаси эса "ҳаракатдан тўхтамоқ", "тушкунликка тушмоқ" маъносида ишлатилган, бу ўринда ер, кўк сўзлари иштирокида бирикмалар ҳосил қилиниб, антитеза юзага келтирилган;

– иккинчи парчада ер ва осмон сўзлари орқали бутун дунё маъноси мужассамлантирилган, яъни "ўзбекни бутун дунё танийди", бу ўринда ер ва осмон сўзлари антитеза ҳосил қилмаган деб ҳисоблаш мумкин;

– учинчи парчада ер ва осмон сўзлари яхлит тушунча – "барча жой" ифодаланган, "яъни Ватаннинг барча жойи шоир учун суюк";

– тўртинчи парчада кўк сўзи арши аълога синоним сифатида танланган, тупроқ эса "ер ости" маъносини ифодалашга хизмат қиляпти;

– бешинчи парчада осмон ва тупроқ сўзлари ёрдамида ҳосил қилинган осмон билмоқ бирикмаси "ўзини баланд олмоқ", тупроқ билмоқ бирикмаси эса шоир "мен"ининг менсимаслик маъноларида қўлланган;

– олтинчи парчада эса ер ва само сўзлари орқали ҳамма имкониятга, мол – дунё, давлатга эгалик назарда тутилмоқда, яъни "қўл узатса ҳамма жойга етади" маъноси ифодаланмоқда.

– охириги келтирилган шеърий парча хусусида эса қуйидаги фикрларни билдиришни лозим топдик:

---

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I жилд, Москва, "Рус тили", 1981, 225 – бет.

7.1. Шоир томонидан "Осмон узоқ, ер қаттиқ" мақоли моҳирона ўзгартирилиб, узоқ сўзи ўрнида унга маънодош бўлган йироқ ҳамда қаттиқ сўзи ўрнига унинг антоними юмшоқ танланган;

7.2. Мақол боғловчисиз боғланган кўшма гапдан ташкил топган бўлиб, иккала гапдаги эга антитеза ҳосил қилган (яъни осмон — ер), иккинчи содда гапнинг кесими ҳисобланган қаттиқ сўзи ўрнига юмшоқнинг танланиши сабабини қуйидагича изоҳлаш мумкин: А.Шомақсудов ва Ш.Шораҳмедовларнинг қайд этишича, "Осмон узоқ, ер қаттиқ" мақоли "ҳаддан ташқари оғир аҳволга, ноиложлик ҳолатига тушиб қолган кишилар томонидан: "Жуда оғир аҳволга тушиб қолдим. Лекин иложим қанча: осмон узоқ, ер қаттиқ (яъни, ўлай десам, ўлолмайман — жон ширинлик қилади, тириклайин эса ерга киролмайман)", деган маънода айтилади"³. Агар келтирилган мисралар "Лолақизғалдоқ" шеърдан олинганлиги ҳамда бу шеър Шавкат Раҳмон хотирасига бағишланиб, шоир умрининг сўнгги дамларидаги кечинмалари ифодаланаётганини эътиборга олсак, у жон таслим қилиш олдидан ер юмшоқ бўлганлигининг сабаби англашилади:

Жисм ўз улфати

Жондан тонмоқда.

Бечора жон энди

Қаерга борсин.

Энди осмон йироқ,

Энди ер юмшоқ. ("Лолақизғалдоқ")

7.3. Бу мақол мумтоз адабиётимиз намуналарида ҳам шу маъносини сақлаган ҳолда учрайди:

Ердин деса қазиб чиқарай, ер эрур қаттиқ,

Кўк конидан десаки олай, кўк йироқ эрур.

(Алишер Навоий)

³ Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш. Маънолар маҳзани. Т "Ўзбекистон миллий энциклопедияси", Давлат илмий нашриёти, 2001, 260–261– бетлар

Ерга кирсам кошки чун етмас ул ойга илик,
Мушкул аҳволе тушубтур: "Ер қотиқ—у, кўк
йироқ".

(Лутфий)⁴

Мақолнинг ўзгартирилган варианты Муҳаммад Юсуф шеърдаги қаҳрамоннинг руҳий ҳолатини тасвирлашда қўл келган.

Келтирилган мисоллардан кўриниб турибдики, шоир ўзбек тилининг синонимик имкониятларидан унумли фойдалангани ҳолда (ер—тупроқ ва кўк—осмон—само маънодошлар қаторига эътибор беринг), ер—осмон сўзларининг маъноларидаги қаршилантириш ва бошқа наздик маъновий жиҳатларни ҳам илғай олган.

Муҳаммад Юсуфнинг бир неча шеърларида сутканинг еруғ ва қоронғи қисмини ифодаловчи кеча ва кундузнинг турли пайтлари ҳам қаршилантириш билан бирга, ўзига хос қўлланиши билан ўқувчи ёдида қолади:

1. Мен эса

Ошигинг сеинг

Энг ғариб.

Тундан сўз

Қарз олиб,

Тонгга тутгувчи. ("Биз бахтли бўламиз")

2. Тунда тўйдан топиб, кўз уриштириб

Кундуз торкўчада танимай қолар. ("Бу қиз...")

3. Сен саратонда ҳам яшнаган баҳор,

Сен зимистонда ҳам чақнаган наҳор. ("Қари қиз")

4. Тонгим кулгу эди,

Шомим хавотир. ("Тугруқхонада")

5. Тонгинг баҳор эди,

Оқшоминг куздир. ("Ҳаёт бу...")

Келтирилган мисолларда тун—тонг, зимистон—наҳор, тун—кундуз, тонг—шом, тонг—оқшом сўзлари орқали антитеза ҳосил қилинган. Бунда қуйидаги ҳолатларга диққат қилиш мумкин: "ўзбек тили антонимларининг изоҳли луғати" датун—кун, тун—кундуз (174—бет), тонг—кеч, тонг—кечқурун, тонг—оқшом, тонг—шом (173—бет), кеч,

⁴ Шомаҳсудов Ш., Шораҳмедов Ш. Кўрсатилган асар, 261—бет.

кечкурун, оқшом, шом синонимик қаторлари билан эрталаб, эрта билан, тонг (114—бет) синонимик қатори антонимлар сифатида танланган⁵. Юқоридаги шеърларда ҳам шоир синонимиядан унумли фойдаланганлигини таъкидлаб, қуйидаги мулоҳазаларни келтирмоқчимиз:

1 — парчадаги тун — тонг антонимларидан ҳосил бўлган антитеза ҳақида: тун "сутканинг кун ботишдан кун чиққунгача, оқшомдан тонг отгунгача бўлган қисми" (ЎТИЛ, II, 223), тонг "кун чиқиш пайти, субҳидам, саҳар, азон" (ЎТИЛ, II, 202) пайти эканлигини назарда тутсак, бу ерда шоир ушбу икки сўз иштирокида антитезага эмас, кетма — кетликка кўпроқ эътибор бераётганлигини илғаш мумкин, яъни "бедор ўтган тундан сўнг отаётган тонг" қисман антитеза ҳосил қилиши мумкин. Бу ерда тун ва тонгнинг рамзий маъно (яъни "қоронғилик" ва "ёруғлик" маъноси)да қўлланиши ҳам мумкинлигини эътиборга олсак, у ҳолда тўлиқ қаршилантериш ҳосил бўлади.

2 — парчадаги тун — кундуз (сутканинг қуёш чиққандан қуёш ботгунча бўлган қисми ЎТИЛ, I, 406) антоним жуфтлигида ҳам тун ҳам, кундуз ҳам ўз маъносида қўлланмай, кеча — кундуз эртага антонимларидан ҳосил бўлувчи қаршилантеришга маънодош сифатида келтирилмоқда. Шу ўринда тўй (яъни кўпчилик жам бўлган жой), торқўча (одам кам бўлган ёки ҳеч ким йўқ жой) сўзлари ҳам рамзий маънода қўлланиб, шартли антитезани юзага келтирган.

3 — парчадаги зимистон сўзига эътибор берилса, у сутканинг бирор даврини ифодаловчи сўз эмас, лекин у наҳор (1. Кундуз, кундуз кун; 2. Тонг ёришган пайт, эрта тонг — ЎТИЛ, I, 500) сўзи билан шартли қаршилантериш ҳосил қилган деб ҳисоблаш мумкин. Чунки бу ерда зимистон "зулмат, қоронғилик" маъносида, наҳор эса "ёруғлик" маъносида рамзий қўлланиб антитеза ҳосил қилган.

4 — ва 5 — парчалардаги антитеза синтактик қаршилантериш, яъни биринчи мисрадаги эга ва кесимга антоним танлаш билан ҳосил қилинган: тонг — шом,

⁵ Раҳматуллаев Ш., Маматов Н., Шукуров Н. Ўзбек тили антонимларининг изоҳли лугати. Т.: "Ўқитувчи", 1980.

кулгу — хавотир (шартли антонимия); тонг — оқшом, баҳор — куз.

Юқоридаги фикрларга асосланиб, қуйидагиларни қайд этиш мумкин: тилимиздаги ҳар бир сўзнинг ўзига яраша жилоси бор. Ана шу жилони илғай олган шоирнинг том маънода сўз сеҳри сингдирилган сатрлари ўзбек китобхонининг кўнгил мулкига айланди.

З.Қ.Наримонова (ЎЗМУ)

ТАРЖИМАДА ЎЛЧОВ БИРЛИКЛАРИНИНГ БЕРИЛИШИ

Таржима деганда маълум бир асарни бошқа тилда қайта яратилиши тушунилади. Шу маънода таржима халқлар, миллатлараро алоқа воситаси ҳисобланади. Таржима ҳозирги жамиятимизнинг жуда кўп: расмий хабарлар ва газета материаллари таржимаси каби жараёнларда юзага келмоқда.¹ сиёсий — публицистик адабиёт таржимаси, илмий — техникавий адабиёт таржимаси, бадий адабиёт таржимаси. Бу соҳаларнинг ҳар бири ўзига хос услуб ва талабларга эга. Булар орасида бадий таржима ўз талаблари, шартлари, хусусиятлари билан ажралиб туради.

Бадий таржима — бадий ижод соҳасидир. Чунки таржиманинг бўлак соҳаларидан фарқли ўлароқ, бадий таржиманинг ўз хусусиятлари мавжуд. Бу хусусиятлар бадий адабиётнинг табиатидан келиб чиқади. Чунончи, агар фанда асосий нарса далил, таҳлил, схема бўлса, бадий асарда образ, тасвир ва ҳикоя қилинаётган воқеанинг таъсирчанлиги муҳим аҳамият касб этади. Худди шу омиллар бадий таржима учун ҳам муқаррар заруриятдир.

Бадий асардаги ўлчов бирликлари таржимасининг ўзига хос томонлари, мураккабликлари, чигалликлари мавжуд бўлиб, баъзан у ёки бу ўлчов бирлигининг нотўғри берилиши асл нусха матнига жиддий пугур етказиши билан бирга, унга боғлиқ воқеалар ривожини ҳаддан зиёд бўрттириб ёки аксинча, кулгили ҳолга келтириб қўйиши мумкин. Айниқса, бадий асарларда учрайдиган ўлчов бирликларини таржима қилишда таржимон унинг нозик

¹ Иккинчи мақола. 1 — мақола (қаранг): Илмий тўплам, ЎЗМУ, «Университет», Т., 2003 й.

жиҳатларини илғай олиши керак бўлади. Чунки бундай ўлчов бирликлари мазкур халқ ёки муайян халқлар тарихий тараққиётининг маҳсули бўлиб, унинг тарихий – миллий хусусиятларини ўзида мужассамлаштириш билан характерлидир. Жумладан, Қўшма Штатларнинг, Буюк Британиянинг турли ҳудудларида қадимдан қўлланиб келинган ва ҳозир ҳам қўлланиладиган *pound (фунт), gallon (галлон), pint (пинта), quart (кварта)* ва ҳоказолар каби оғирлик ўлчов бирликлари ҳамда *foot (фут), yard (ярд), mile (миль)* сингари узунлик, масофа ўлчов бирликлари мавжуд бўлиб, уларнинг таржималарда эквивалент ёки функционал ўхшашларини топиш таржимондан инглиз забон халқларнинг тарихи, турмуш тарзининг маиший томонлари билан боғлиқ манбалардан хабардор бўлишини талаб этади.

Жек Лондоннинг "Ҳаётга муҳаббат" ва "Мексикалик" ҳикояларида баъзи ўлчов бирликлари учрайдиган ҳоллар бор. Қуйида буларни кўриб чиқамиз.

"Ҳаётга муҳаббат" ҳикоясидан:

He knew that it weighed fifteen pounds — as much as all the rest of the pack — and it worried him. (p.20)

Ўзбекчада: Лекин оғирлиги ўн беш қадоқ бўлиб, бошқа юкнинг оғирлигидан қолишмасди, — уни мана шу ташвишга соларди(10 – бет).

Русчада: Мешочек был невелик, он мог поместиться между лагоями, но весил пятнадцать фунтов — столько же, сколько все остальное, — и это его тревожило (стр.176).

"Мексикалик" ҳикоясидан:

"It means five pounds", Roberts complained to Rivera(p.100).

Ўзбекчада: — Бу беш қадоқ ошиқча гемакдир, — деб норозилик билдирди Робертс, Риверага қараб (52 – бет).

Русчада: Это, значит, лишних пять фунтов, — недовольно заметил Робертс Ривере (стр.466).

Таржимонлар pound ўлчов бирлигини ҳар хил беришган. Русчада таржимон Н.Ман уни фунт деб тўғридан – тўғри таржима қилган ва бу асл нусхага мос тушган. Ўзбекчада эса таржимон Ф.Абдуллаев pound ўлчов бирлигининг функционал ўхшаш варианты бўлган қадоқ ўлчов бирлигини берган. Бу билан таржимон ўзбек китобхонига тушунарли бўлишини ўйлаб, айнан шу вариантни қўллаган деб

ўйлаймиз. “Умуман олганда бир ўлчов бирлигини бошқаси билан алмаштиришда оҳангни, тарихий ҳақиқатни, миллий колоритни бузиб қўймаслик учун эҳтиёт бўлиш керак”¹, — деб уқтиради таниқли болгар олимлари Сергей Влахов ва Сидер Флоринлар.

Олимларнинг фикрига қўшилган ҳолда аслият оҳангини йўқотмай, уни русчадагидек **фунт** деб бериб, тагида унга изоҳ сифатида унинг **pound** — инг. оғирлик ўлчов бирлиги қ453,6г.га тенг, ўзбекча қадоқ ўлчов бирлигига функционал жиҳатдан ўхшашлигини уқтириб кетилса, мақсадга мувофиқ бўлар эди. Таржимонлар бадий асарлар таржимасида бирор бир халқнинг ўлчов бирликларини ўгиришда уларнинг асардаги қўлланилган ўрнига қараб қуйидаги усуллардан фойдаланганлар:

1. Ўз тилларидаги мавжуд эквиваленти орқали.
2. Функционал ўхшаш варианты билан.
3. Транслитерация йўли билан.
4. Холис — образлилик йўли билан.

Бироқ аслиятдаги бирор бир халқнинг ўлчов бирликларини ўз тилларига ўгириш таржимонлар учун мураккаб жумбоқлардан бири саналади. Ёзувчи асар гоҳидан, руҳиятидан келиб чиққан ҳолда ўлчов бирликларидан фойдаланган экан, буни таржимада арзимас, майда — чуйда деб ҳисоблаш асарда тасвирланаётган воқеалар мазмунига путур етказиши билан бирга китобхоннинг ишончини йўқотади. Шунинг учун ҳам ўз тили воситалари ёрдамида шаклан ва мазмунан таржима нусхасини қайта яратар экан, унинг бадий ҳамда эстетик қимматини мужассам этишда қўлланилган ҳар бир детални икир — чикиригача синчиклаб ўрганиш таржимондан катта масъулият талаб этади. Зеро, “таржимада фақат умумий муқобиллик (адекватлик)ка эмас, балки деталларнинг аниқлигига ҳам жиддий эътибор бериш лозим”² деган фикр барча таржимонлар учун эътиборли меъёрлардан бири бўлиб қолса, таржима нусхалари асл нусхага муқобиллашади.

¹ Влахов С., Флорин С. Непереводимые в переводе. М., 1980, с 159.

² Саломов Ф., Комилов Н., Саломов З., Жыраев К., Отажонов Н. Таржимон маҳорати. Тошкент, 1979, 125 — бет.

ДИАЛЕКТАЛ НУТҚ ИНТОНАЦИЯСИ

Диалектал нутқ интонацияси ўзига хосдир. Оғзаки нутқнинг бошқа турлари каби диалектал нутқ учун интонация коммуникациянинг асосий воситаларидан бири бўлиб, гапнинг грамматик жиҳатдан шаклланишида катта аҳамият касб этади. Интонациянинг бу хусусияти, айниқса, сўроқ гапларда, вокатив гапларда, боғловчисиз боғланган қўшма гапларда яққол кўринади. Ёзма нутқда сўзловчининг субъектив муносабатлари ҳамда тахмин, ишонч, гумон маънолари турли лексик воситалар (кириш сўзлар, юкламалар) орқали ифодаланса, оғзаки нутқда улар интонация орқали англашилади. Нутқнинг эмоционаллиги, экспрессив бўёқлари ҳам турли лексик воситаларсиз, интонациянинг ўзи орқали намоён бўлади. "Кундалик нутқимизда шундай ҳис—ҳаяжон, ундов, хитоб каби маъноларни англагувчи ифодалар — гаплар мавжудки, улардаги интонация, айниқса, турли хил тембрлар хусусиятларни ҳар қанча сўзлар орқали ифодаламайлик, барибир, интонация ифодалаган маънони, функцияни бажара олмайди".¹

Диалектал нутқ интонацияси гапнинг актуал бўлакларга бўлинишида муҳим аҳамиятга эга бўлиб, бўлакларнинг коммуникатив функциясини белгилашда асосий ҳамда ягона ифода воситаси ҳисобланади. Актуал бўлиниш доим гапнинг синтактик бўлиниш ва иерархал синтактик бўлинишнинг бузилиши билан бўлмайди. Уларда тартиб ўзгармаслиги ҳам мумкин. Бу ҳолда интонация асосий восита бўлади. Масалан, эга ва унга қарашли бўлган бўлаклар асосий муҳим маънони, кесим таркиби эса тингловчи учун маълум бўлган нарса—ҳодиса ҳақида маълумот бериш функциясида келган гапларга хос маънони англайди. Асосий, муҳим қисм интонация жиҳатидан алоҳида хусусиятга эга бўлади: талаффуз—фразавий урғу шу қисмда бўлади. Ўзбек тилида логик урғу бошқа кўпгина тиллардаги каби фикрий жиҳатдан аҳамиятли бўлган унсурни ажратиш учун хизмат этади. Бу ажратиш,

¹ Пешковский А. М. Интонация и грамматика. В. кн.: Избранные труды. М., 1959, с. 177.

умуман, ўша унсурнинг кучли айтилиши билан боғлиқдир. Бу кучайиш сўнгги бўғинда ўзининг энг юксак туқтасига етади. Бу ҳаво оқимининг кучайиши эмас, балки умумий тон — оҳангнинг кўтарилишидир. "Адабий тилда фикрий жиҳатдан ортиқ куч олувчи бўлак кесимнинг ёнига келтирилади ва логик урғу олади. Кесимнинг ўзи мазмунан биринчи ўринда бўлганда логик урғуни тартиб ўзгартмай, унинг ўзи олади"¹ Лекин диалектал нутқда экспрессия кучли бўлган гапларда, яъни конструкция бўлаклари инверсияга учраганда, логик урғу тушган бўлак синтактик компонентлар тартибини бузган ҳолда оддига силжийди. Бунда энг кучли урғу гап бошида, кучсиз урғу гап охирида бўлади.

Масалан: *Пешонаси Нуригдин қурип кетгурри шундо шўракан.* Норматив ҳолати: *Нуригдин қуриб кетгурнинг пешонаси шундай шўр экан.* (Тошк.) Бу гапда аниқловчи — аниқланмиш бирикмаси эмоционалликни ошириш, аниқланмишдан англашилган маънони таъкидлаш мақсадида инверсияга учраган, натижада, логик урғу ҳам аниқланмиш билан бирга оддига ўтган. Бу билан гапнинг иерархал синтактик бўлиниши бузилган.

Демак, бўлаklarнинг ахборот мундарижасига кўра ўрин алмашиш кучли ва кучсиз урғуларнинг ҳам ўрин алмашишига олиб келади. Шунингдек, талаффузнинг автоматизми ҳам, ритми — оҳангдорлиги ҳам бузилади. Бу эса гап интонацион структурасининг ўзгаришига олиб келади. Экспрессив бўёқларга эга бўлган гаплар интонацияси юқори тон билан бошланиб, пасаяувчи тон билан тугайди. Нейтрал гапларда эса, аксинча, паст тон билан бошланиб, юқори тон билан тугайди. Бу фикрни қуйидаги гапларнинг экспериментал таҳлилни қиёслаш орқали тасдиқлашимиз мумкин. *Мани иккита қизимми умри узоқ бўлса бўлди* гапи оддий — нормал тартибга эга бўлиб, аҳамиятли бўлак интонацион восита орқали ифодаланган. Бу бўлак эга (*умри*) логик урғу олган ҳолда бошқа бўлаklarга нисбатан энг юқори тонда (320 гц). Гапнинг интонацион структураси ҳам ҳеч қандай ўзгаришга учрамай, экспрессив бўёққа эга бўлган гапларга нисбатан юқори тон билан тугаган. Бу ҳолни қуйидаги мисол таҳлилида ҳам кўришимиз мумкин: *Ундан*

¹ Ғуломов А. Ўзбек тилида урғу. Тошкент, 1955., 29 — бет.

бошқа мани ҳеч қайғу—ташвишим йоғ. Бу гапда мани ҳеч қайғу—ташвишим бирикмасидаги коммуникатив жиҳатдан асосий маъно ифодаловчи қисм — ҳеч сузи энг юқори тон — 330 гц.га кўтарилган. Унлининг узунлиги эса 780 мсек. гача етган. Бунга сабаб, биринчидан, ифодадаги эмоционаллик кучлилиги бўлса, иккинчидан, бу жумлада инверсиянинг йўқлигидир.

Булардан кўринадики, тил ўз ички қонуниятларига биноан, иерархал синтактик қурилишнинг бузилишидан қочади, уни сақлаб қолишга ҳаракат қилади. Агар гап тартибини ўзгартиришга зарурият ва эҳтиёж бўлмаса, бу тартибни сақлашга ҳаракат қилади.

Лекин коммуникацияда гап бўлаклари аналогик ҳолатда бўлса, яъни кесим таркибидаги тобе бўлак янги, муҳим маълумотни ифодаласа, у ҳолда шу қисмнинг ўрни ўзгаради ва кесимдан ажратилган ҳолда гап бошига келтирилади. *Мани ушта боламминан ким боқади, мани қаматип қойса* (Норматив ҳолда: *Ким мени учта болам билан боқади?*) Бу гапда маънони кўчайтириш учун олдинга ўтган бош гап интонацияси эргаш гап интонациясига нисбатан ёрқин. Шуниси характерлики, энг асосий информацияни ташиган қисмда (*мани ушта болам минан*) овоз баланд чўққига чиққан — 370гц. Бу ўринда интонация орқали эмоция эҳтиёжига тўла жавоб берилган (*мани ушта болам минан ким боқади?*)

Йомаса оч, ман чиқий олдига жумласида ўрин ҳоли (*олдига*) гап охирида келган. Шунинг учун жумладаги энг паст тон шу сўзда. Эътибор берилган, асосий информацияни ташувчи қисм (*ман чиқий*) баланд тонга (340гц) гина эмас, вақт нуқтаи назардан ҳам биринчи ўринга ўтади. Асосий информацияни ташувчи қисмдаги унли (*и*) 220 мсек. бўлса, қўшимча қисмдаги унли (*и*) 130 мсек.га эга.

Экспериментал тажрибалардан кўринадики, гап бўлақларининг информацион юки шу бўлакнинг тон баландлигига, товуш интенсивлигига ва ундаги урғу тушган унлининг узайишига тўғри пропорционалдир: а) асосий информацияни ташувчи бўлак юқори тонга, юқори интенсивликка, қўшимча маънони ифодаловчи бўлак паст тонга, паст интенсивликка эга бўлади. Интонацион ифодалилик овознинг кўтарилиши, унлининг узайиши

билангина эмас, балки асосий тоннинг кескин ўзгариши билан ҳам ифодаланади. Бунда асосий ахборотни ташувчи бўлақдаги ургули бўгин овоз кўтарилиши нуқтаи назардан бир неча кульминацион нуқтага эга бўлади.

Демак, тартиб ва интонация актуал бўлинишнинг икки формал томони бўлиб, улар бир—бири билан ўзаро зич боғлиқ. Шунинг учун уларни алоҳида ҳолда ўрганиб бўлмайди. Бу боғлиқлик бирикмадаги маълум сўз тартиби билан алоҳида интонацион восита орқали актуал бўлинишни ифодалашда ўз аксини топади ёки компенсация принципи орқали ифодаланади. Яъни сўз тартиби актуал бўлинишни ифодаламаган вақтда интонация асосий восита ҳисобланади.

З.Юнусова (ЎЗМУ)

Алишер Навоий асарлари тилида юлдуз лексемасининг гипонимик ва синонимик қуршовлари

Алишер Навоий асарлари тилида кенг истеъмолда бўлган самовий ёритгичлар луғавий микросистемаси бирликларининг ҳар бир узви ривожланган хусусий қуршовга эга. Юлдуз « кичик ёритгич » маъносида қуёш ва ой сўзлари билан аталадиган катта ёритгичлардан бошқаларининг умумий номидир.

Алишер Навоийнинг

Оразин ёпқач кўзумдин сочилур ҳар лаҳза ёш,

Бўйлаким пайдо бўлур юлдуз, ниҳон бўлғач қуёш

машҳур байтида **юлдуз** сўзи орқали, бир жиҳатдан, ошиқнинг кўз ёшлари ташбеҳ қилинса, иккинчи томондан, қуёш ботгач кўринадиган кичик тунги ёритгичларнинг барча тури аталмоқда. Шундай қўлланишни унинг «Наводируш шабоб»ида ҳам учратамиз:

Бас эттим ашқфишонлиғ чу зоҳир эттинг юз,

Нечунки меҳр кўрингач, ниҳон бўлур юлдуз.

Навоий асарлари тилида **юлдуз** лексемаси ўз гипонимик қаторига эга бўлиб, унинг уч гипоними бор. Булар — **собит**, **сайёра** ва **шиҳоб** сўзларидир.

Собит лексемаси билан турғун, бир—бирига нисбатан ўрнини ўзгартрмайдиган юлдузлар номланса, **сайёра** сўзи билан сайёҳ планеталар, самода кезиб юрувчи юлдузлар ва

бошқа ёритгичлар аталади, **шиҳоб** сўзи эса учар юлдузга нисбатан қўлланилади. Бундан ташқари, Навоий тилида баъзан **зузаноб//зузаноба** сўзлари ҳам учрайдики, улар юлдузларнинг тўртинчи тури — кометалар (қуйруқли юлдузлар)га нисбатан қўлланади:

Қаҳри ўти чекса чу дуду ғазаб,
Ҳар шаририни юз йил ўлиб **зузаноб**. («Ҳайратул аброр»)

Ул сарв эмас эрди **зузанобанг**,
Наҳсиятидин жаҳон харобанг. («Лайли ва Мажнун»)

Демак, Навоий даври ва ундан кейинги даврларда **юлдуз** лексемасининг гипероними **юлдуз**, гепонимлари **собит**, **сайёра**, **шиҳоб**, **зузаноб//зузаноба** сўзларидир.

Собит сўзининг қўнлик шакли ҳам қайд қилинади:

Яна бирда сабт айладинг **собитот**,
Анга сайр, аммо буларга сабот. («Садди Искандарий»)

Собит лексемаси XV аср ва ундан кейинги асрлар тилида жуда катта ономастик қуршовга эга бўлган. Бу ономастик қуршовининг икки кўриниши бор :

- 1) юлдуз буржлари номлари;
- 2) алоҳида юлдузларнинг номи.

Юлдуз буржлари номлари Навоий асарлари ва, умуман, эски ўзбек тилида тўлиқ арабийлашган: **ҳамал**, **савр**, **жавзо**, **саратон**, **асад**, **сунбула**, **мезон**, **ақраб**, **қавс**, **жад**, **далъ**, **ҳут**.

Санаб ўтилган бурж номларини Навоий от, хусусан, ҳайвон турлари маъносида қўллаб, бадий санъатлар, сўз ўйинлари яратади. Масалан:

*Ҳамалдек қўзи юз мингдин зиёда,
Уй анда савр янглиғ пога—пога.*

«Фарҳод ва Ширин»дан келтирилган юқоридаги байт Навоийнинг юлдуз буржларининг эски туркий номларини яхши билганлигидан далолат беради. Тахмин этиш мумкинки, ўша даврда исломий мафкура қатъий ва мустабиблашгач, ислом таъсиридан узоқроқ бўлган эски туркий атамаларни (жумладан, астронимларни) қўллаш ноқулай бўлган. Юқорида санаб ўтилган 12 бурж номларидан

юксак санъаткорлик билан фойдаланиш маҳоратини Алишер Навоий ўзининг форсий тилда ёзилган «Руҳ—ул—қудс» қасидасида намойиш қиладилар. Бу қасиданинг 94—106—байтлари ўн икки бурж тавсифига бағишланган. Унда Алишер Навоий бурж номларининг турдош от сифатидаги маъноларидан тасвир учун моҳирона фойдаланган, қатор сўз ўйинлари ишлатиб, бурж номларига нутқий синонимлар яратган. Чунончи, чарогоҳ — «ўтлоқ», маргзор — «серўт жой», мақарри шер — «Арслоннинг ўрни», кафа — «Тарози», каждум — «Чаён», камонхона — «Ўқ—ёй уйи», бузи кўхий — «Тоғ эчкиси».

Алишер Навоий қасидасининг бу қисми сўзнинг ономастик ва аппелятив лексика сифатидаги маъноларидан юксак санъат билан фойдаланишнинг нодир намунасидир.

Турғун юлдузлар (**собит, савобит**) ономастик қуршовининг иккинчи тури алоҳида юлдузлар ёки юлдузлар туркумланининг номларидир. Булар эски ўзбек тилида жуда кўп ва ранг—баранг. Улардан кўпчилиги арабча номлардир: **Дуби Акбар, Дуби Асфор, Саъди Акбар, Ҳулкар, Суҳайл, Парвин, Суҳо.**

Бундай юлдуз номлари Навоий асарларида васф этилаётган ёрнинг зийнат ва безовчи воситаларини, баъзан катта масофаларни ифодалашда (ташбеҳ усулида) фойдаланилади:

Қамарнинг икки ёнида Суҳайлу Зуҳра киби

Кўрунди ики қулоғинда гурру гавҳар шўх.

(«Бағойиул васат»)

Қаро тун гар нишон айлаб Суҳони

Фалакча новакига ул нишони. («Фарҳод ва Ширин»)

Юлдуз (собит, савобит) эски ўзбек тилида гипонимик ва ономастик қуршовдан ташқари жуда катта синонимик қуршовга ҳам эгадир. Мумтозларимиз асарларида бу сирада **найир** лексемасидан ташқари **анжум, нужум, ситора, ахтар, кавокиб, кавкаб...** каби сўзлар кенг қўлланилади. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, синонимик қуршов лексемалари билан етакчи сўз (доминанта) орасида, ҳозирги тилимизда бўлганидек, коннотатив маънолардаги кескин фарқлар эски ўзбек тилида ёрқин сезилмайди.

Лекин бу даврда – бадий адабиётда назмий йўналиш хукмронлиги даврида – бундай синонимик қаторлар ўзига хос вазифа ўтаган. Улар поэтик нутқда вазн ва қофия талабларини қондириш каби муҳим поэтик – бадий вазифани бажарган. **Юлдуз** синонимик қаторининг информатив (денотатив) қўлланилиш хусусиятлари, асосан, етакчи лексема вазифа ва маънолари билан айнандир.

Бу синонимик қуршов сўзларининг қўлланилишини кўриб ўтамиз.

1. **Анжум** – сўзи. Бу сўз арабча бўлиб, «юлдуз» маъноли **нужум** сўзининг синиқ кўплик шаклидир. **Юлдуз** сўзининг синонимик қуршов сўзи сифатида у бу сўзнинг бирлик шаклидан кўра фаолроқ.

*Кеча ойдин тобидин равшан эди,
Чарх анжум вардидин гулшан эди. («Лисонут тайр»)*

*Қутқарай деб чарх жавридан мени, саргаштани
Анжумий пайкон ила жисмимни гардун қилди—ло.
(«Фаройибус сиғар»)*

Кейинги байтда **анжум** кўп, чексиз, ўткир (учи ингичка) нарсалар, ўқлар маъноси билан келган.

*Муҳаммадким, русул анжумдир, ул ой
Қаю ой, балки меҳри оламорой. («Фавойидул кибар»)*

Бу байтда **анжум** сўзи «безак», «қуршов» маъноларида келган.

*Мотам ашки гурри чун туфроғингга сочилғуси,
Гавҳари анжум фалакдин бошингга сочилди, тут.
(«Фаройибус сиғар»)*

Бу байтда мумтоз адабиётимизда кенг тарқалган ташбеҳ – кўз ёшини «**анжум**» юлдузга қиёслаш намунасини кўрамыз.

Турк сўзи Алишер Навоий асарларида жуда кўп ҳолатларда куч – қудратни бўрттириш, муболаға қилиш мақсадида қўлланилганлиги сабабли **турки анжум**

бирикмаси баъзан «қуёш» «ЭНГ КУЧЛИ ЁРИТГИЧ» маъносида ҳам келади:

*Турки анжум шомӣ ҳажримни ёритмас, гўё
Новаки оҳимдин ўлмиш тавсани гардун сақат.
(«Бағойиул васат»)*

Анжум («юлдуз») сўзининг «кўн, сон – саноқсиз катта мажмуа» маъноси ҳақида юқорида айтиб ўтган эдик. Шу маъно билан **анжум** сўзи **сипоҳ** билан бирикиб, кўпинча подшоҳлар эпитети бўлиб келади: шоҳи **анжумсипоҳ** «қўшини юлдузлардек кўп подшоҳ».

Мумтоз адабиётимизда **анжум** сўзи «дур, гавҳар, қимматбаҳо тош» маъносида ҳам кенг қўлланилади:

Баҳрида анжумдин ўлмиш зебу фар,

Ҳар кеча дур янглиғ ўлмиш жилвагар. («Лисонут тайр»)

Ахтар сўзи. Этимологик жиҳатидан форсий бўлган бу сўз ҳам **юлдузнинг** синонимик қуршови сифатида кенг қўлланилади.

Гулшане йўлуқти гуллари сипеҳр

ахтаридин дурахшандароқ. («Муҳокаматул луғатайн»)

Келиб салтанат баҳридин гури пок

Шараф авжидин ахтари тобноқ. («Сағду Искандарий»)

Бу мисолларда **ахтар** сўзи «юлдуз» маъноси билан келган. **Ахтар** сўзининг қўлланилишидаги хусусиятларидан яна бири унинг «толе, тақдир, иқбол» маънолари билан кўпроқ боғланишидир. Шунинг учун у «камтолеълик», «бадбахтлик», «хўрланганлик» маъноларида **ахтари қора, қора ахтар(ли), ахтари шум, шум ахтарли** каби бирикмаларни, бу тушунчаларнинг зиди сифатида (яъни «иқболи баланд», «хуштоъле», «бахтли» маъноларида) **саодат ахтари, ахтари саъд, ахтари бахт, ахтари фархунда, ахтари ёруғ** каби ўнлаб турғун бирикмаларни беради:

Ул қуёшдин бошқаким, отқай қабақ, ваҳ, кўрмадук

Ахтари саъдеки, ҳар дам зоҳир этгай бир шиҳоб.

(«Фаройибус сиғар»)

Кечақим, тушга киргай ул саодат ахтари,

Бермағил, ёраб менга ул уйқудин бедорлиғ.

(«Фаройибус сиғар»)

Бу неча иш бўлса муяссар сенга
Давлат или ёруғай ахтар сенга. («Ҳайратул аброр»)

Мунажжим ахтари бахтимни кўйки, оҳимдин
Бу кун эрур не нужуму не осмон пайдо:
(«Навводируш шабоб»)

Кавкаб//кавокиб юлдуз синонимик қаторидаги қўлланилиши жуда кенг бўлган сўзлардир. Араб тилидан ўзлашган бу сўз маъно жиҳатидан **юлдуз** сўзига мосдир, «собит» ва «сайёра»ларни атаб келади. Араб тилида ҳам собит юлдузлар «**кавкабус–собит**», сайёралар – «**кавкабус сайёр**» деб аталади. Эски ўзбек тилида ҳам бу сўз шундай қўлланилади:

1. **Кавкаб//кавокиб** – «самовий кичик ёритгич» маъносида:

Яна бир қилиб фикри ахтарлараст
Кавокибга қилди ани барбаст. («Сағди Искандарий»)

2. **Кавкаб//кавокиб** – «ёш, кўз ёшининг сонсиз томчилари» маъносида:

Кулмадинг то кўзларимни **кавкабафшон** қилмадинг,
Тўкмадинг қонимни то бағрим тўла қон қилмадинг.
(«Фаройибус сиғар»)

3. **Кавкаб** – «безак, безатувчи восита» маъносида:

Юзига тер қатрасин кўр, эй сипехр,
Ойу уза шундоқ кўрунмас **кавкабинг**.
(«Фаройибус сиғар»)

4. **Кавкаб** – «шароб тўла ёрқин қадаҳ, базмни безатувчи восита» маъносида:

Базмаро хуштур қадаҳ **кавкаб** вале эрмас тамом,
Мутриби хуш лаҳжайие хуршидсиймо бўлмаса.
(«Фавойидул кибар»)

Ситора лексемаси ҳам **юлдуз** синонимик қуршовидан жой олади, лекин бу форсий сўз. Алишер Навоий асарларида жуда кам қўлланилади:

Қилғонни жаҳонга оҳу ашким
Чарх айламасу **ситора** қилмас. («Фавойидул кибар»)

Юлдуз лексемасининг юқорида кўриб ўтилган гипонимларидан ташқари **сайёра** гипоними ҳам бор. Бу лексема билан самода ўрни барқарор бўлмаган, сайр қилиб юрувчи, кезувчи юлдузлар — планеталар аталади. **Сайёра** ёки унинг XV асрдаги синоними **кавкаби сайёр**, **кавкаби овора**, астронимлар, хусусан, **Аторуд** (Меркурий), **Зухра** (Венера), **Миррих** (Марс) ва **Муштарий** (Юпитер) каби ёрқин, равшан сайёралар Навоийнинг сеvimли ўхшатиш манбаларидандир:

*Оразинг атрофида гулдур кўрунган, эй пари,
Ё қамар даврида саф тортиб турар сайёралар.
(«Бағойиул васат»)*

*Чарх изинг гардига қилди кавкаби сайёра харж,
Жавҳар олмоқға ғаний қилғон киби динор харж.
(«Ғаройибус сиғар»)*

Юқорида келтирилган тавсифдан кўриниб турибдики, эски ўзбек тилида лексеманинг шакл ва структура ва тарихий келиб чиқиш ҳар хил бўлган маънодошларга эга бўлиши шеърятда (умуман, бадий тилда) муҳим тасвирий восита вазифасини ўтаган.

С.Махсумова (Ўз ДЖТУ)

Катталаштириш ва фахрланиш оттенкаларини ҳосил қилувчи аффиксларинг коннотатив маъноси (Э.Воҳидов шеърлари асосида)

Ўзбек тилида катталаштириш, улуглаш, кучайтириш маъно оттенкаларини ҳосил қилувчи шакллар мавжуд. Буларга — **вор**, — **қон**, — **дон**, — **фон**, — **он** каби ва эгалик аффикслари киради.

Юқорида санаб ўтилган аффикслардан — **он** архаик аффикс бўлса ҳам, баъзан шеърый асарларда учраб туради. —он аффикси ҳақида икки хил қараш мавжуд. "Айрим тилшунослар уни форс — тожик тилидаги —он каби кўплик аффикси сифатида талқин қилсалар, айрим олимлар

кичрайтириш — эркалатиш билдирувчи морфема (А.Фуломов) сифатида изоҳлайдилар".¹

Масалан, ўғлон сўзи ёш кишиларга нисбатан ишлатилади. Бунда ёш одам улуғланади, унга катта киши туси берилади ва шу орқали эркалатилади.

Қуйидаги мисолларга диққат қилинг:

Ҳаётга қайтди — ю ўғлон саломат,

Отани хасталик тўшакка элтиди.

Ўғлон, оқил ҳам мард бўлгин

Мардлик — элга садоқат.

Шунингдек, — кон аффикси ҳам соф катталаштириш маъносини бериб коннотатив маъно ифодалайди: Лекин бу тор ҳовлидан бир кун ўғар бўлди каттакон кўча.

— дон аффикси ҳам коннотация учун хизмат қилади. Бу аффикс — ли аффиксининг синоними бўлиб, ҳар иккаласи бир хил маъноли сўз ясайди. Лекин, — дон аффикси билан ясалган сўзлар ўзининг коннотатив маъносига эга эканлиги билан ажралиб туради. Чунки унда орттириш, кучайтириш оттенкаси бор. Масалан:

Шахматни шеър билан қиёс айладим,

Билимдон ўқувчим, қилма эътироз.

Қиёсланг:

билимли ўқувчи // билимдон ўқувчи.

— вор аффиксида ҳам қўшимча маъно борлигини кузатиш мумкин. Бундай аффикс билан қўлланган сўзлар тантанаворлик оттенкасига эга бўлади. Қиёсланг: мардона — мужественно, мардонавор — мужественный; улуғ — великий, улуғвор — величественный, грандиозный.

Улғайдим, кенгайди уфқи ҳаётнинг

Дунё кўрки очди улуғвор юзин.

Бир кун мардонавор қўймоқда қадам,

Қайноқ ҳаёт завқи олдинда ҳали.

Эгалик аффиксларини қўллашда бирлик шаклини кўплик учун ва, аксинча, кўплик шаклини бирлик учун ишлатиш орқали эмоционал — экспрессивлик ифодаланади:

¹Қаранг: А.Шомақсудов, И.Расулов ва б. Ўзбек тили стилистикаси. Т., 1983, 108 — бет.

Қулмуҳаммад ака! Нима харид қиласиз? Янгамизга тилла сирга олинг!

Аслида янгамга бўлиши керак эди, бирлик ўрнида кўплик ишлатилиши орқали маъно кучайтирилган.

Маълумки, ўзбек тилида ҳурмат маъносида II, III шахс бирликдаги аффикслар кўплик шаклида ишлатилади: Ундай эмас. Ҳали сизга айтай дедим — у, юрагингиз гап бўлмасин деб индамадим.

Яна етиб келдингизми? Мен қаерда бўлсам, ўша ерда сиз ҳамини ҳозир нозир.

Бу мисралардаги юрагингиз, келдингизми сўзлари кўпликда қўлланган бўлиб, аслида бир кишига мурожаат қилинган.

Эгалик аффиксининг I шахс бирлик шакли сифатлаш ва метафора тарзида қўлланган сўзларга қўшилиб, доим ижобий муносабатни англатади. Қуйидаги мисолларга диққат қилинг:

Сен ҳам унутмассан,

Юрагим, кўзим

Шириним, ҳақ сўзларнинг бари,

Эл зори бор буving зорида.

Бу аффикс ўзига қарашли бўлмаган шахсларга нисбатан ҳам қўланиб, экспрессивлик ифодалайди: Отам, бу ерга ўтиринг

Э, укам, пулингизга тилло тугул,

Жез ҳам ололмайсиз.

Бу гапларда сўзловчи ўзига қарашли бўлмаган бегона шахсларга укам, отам деб мурожаат қилипти. Аксинча, бу аффикс тушиб қолса ҳам, коннотатив маъно юзага келади:

Чайқалишда, қалай, кўнгил айнимадими?

Бу ерда аслида кўнглингиз бўлиши керак эди.

Шеъринг ёки насрий?

Йўқ, дадаси, кўйинг чақирманг

Юринг, кетдик, жон дадаси, сафаримизнинг

Охирида кўргиликка учраб қолмайлик.

Бу гапда дадаси сўзида III шахс эгалик аффиксининг бирлиги I шахснинг бирлиги ўрнида ишлатилган. Тошкент шеvasида бундай сўзларда баъзан фонетик ўзгариш ҳам рўй беради: оповси, аковси тарзида.

Баъзан эгалик аффикси тушиб қолади, бунда ҳам экспрессивлик юзага чиқади, фахрланиш маъноси

бўрттирилади. Бизнинг рота олов сели ичида қолиб, Бу ерда ёв ҳужумини қайтарар эди.

Аслида бизнинг ротамиз бўлиши керак эди. Аксинча, бу аффикс тушиб қолса, менсимаслик, камситиш маъносини беради.

Кўзим хира, дармонсизман, ташландиқ зотман Хотин бошқа эрга теккан, ўғил уйланган.

Мен эркак ўрнида туришим керак, Ё хотин измига юришим керак.

Бу гапларда аслида хотиним, ўғлим бўлиши керак эди. Феълнинг шахс — сон шакларини ўз маъносидан бошқа маънода қўллаш билан ҳам экспрессивлик ифодаланади: Жалол ака, янга, қани бу ерга туринг, Абадият учун битта кадр қиламиз.

Нозаниним, сарвқоматим, оёғингизга Бутун бошли Европани поёндоз қилдик.

Бу гапларда ҳаракатни бажарувчи — бир киши. Шунинг учун кадр қиламан, поёндоз қилдим тарзида қўлланиши керак эди, кўпликда — миз аффикси қўлланиши билан маъно кучайган.

Ўзидан катта одамга, жаҳли чиққанда сенсираб гапириш яъни кўплик эмас, бирлик шаклини қўллашда ҳам маъно кучаяди:

Ўлдир, юртга шармандалик билан қайтмайман Кўзларимни ўйиб, майли сўйиб кет мени, Бегона юрт мозорига қўйиб кет мени.

Замон шакларининг бир — бири ўрнига қўлланиши натижасида ҳам экспрессивлик вужудга келади: Бир ўғлингиз — Ижроқўмда муовин, бири — эрта бир кун фан доктори бўлиб турибди.

Бу гапта бўлиб турибди ўтган замон ҳикоя феъли — иб қўшимчасини олган. Аслида бу гаптаги феъл келаси замон мақсад феъли маъносидан келган бўлса — да, у бу мисрада ўтган замон ҳикоя феъли шаклида қўлланиши натижасида коннотатив маъно ҳосил қилган.

Юқоридаги таҳлиллардан кўринадики, ўзбек тилидаги катталаштириш ва фахрланиш оттенкасини юзага келтирувчи аффикслар сўзга коннотатив маъно ҳам беради, бу эса бадий нутқнинг эмоционал, экспрессив жиҳатини оширишда муҳим ўрин тутаяди.

Ўзбек ва қозоқ тилларидаги чиқиш келишикли қурилмалар семантикаси

Туркий тилларда, жумладан, ўзбек ва қозоқ тилларида ҳам сўз шаклларининг синтактик алоқасини таъминловчи грамматик воситалардан бири келишиклар ҳисобланади. Бироқ келишикларнинг вазифаси фақат шу билан чегараланмайди. Келишиклар сўз шакллари таркибида келиб, муайян пресуппозициянинг шаклланишига ва бунинг оқибатида гапнинг мазмуний тузилишини мураккаблаштиришга ҳам сабабчи бўлади. Бу лисоний ҳодиса кўп ҳолларда нутқда тил бирликларини тежаш ва улар орқали юзага чиқувчи мазмуний муносабатларни лингвистик пресуппозиция ёрдамида яширин ифода этиш натижасида содир бўлади.

Лингвистик пресуппозиция синтактик структурада моддий қиёфасига эга бўлмаган ахборотни шу қурилмадаги муайян тил воситаси орқали яширин ифодалашга йўл очади.¹ Бу ҳолат чиқиш келишикли сўз шакллари иштирокида тузилган айрим гапларда ҳам кузатилади. Бу жараён қуйидагича амалга оширилади.

Тежаш тамойили асосида синтактик структурада моддий шакланмаган ёки таркибий қисми тушириб қолдирилган гап унсурларининг мазмунини тиклаш, унга ишора қилиш вазифаси чиқиш келишикли сўз шакли зиммасига юклатилади. Натижада чиқиш келишикли сўз шакли синтактик структурада акс этмаган ахборотнинг яширин ифодаси — пресуппозицияга ишора қилиш

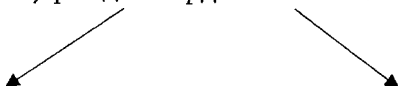
¹Қаранг. Арупонова Н.Д. Понятие пресуппозиции в лингвистике // Изв. АН СССР. Серия лит. и яз. -1973. Т.32. Вып. №1. -С. 85. Кифер Ф. О пресуппозициях // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 8. -М., 1978. -С. 367; Нурмонов А. Гапнинг пресуппозиция аспекти // А.Нурмонов ва бошқалар. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. -Тошкент: Фан, 1992. -Б.115; Маҳмудов Н. Пресуппозиция ва гап //Ўзбек тили ва адабиёти. -1986. -№6.; Нурмонов А. Қўмакчилик конструкциялар пресуппозицияси// Ўзбек тили ва адабиёти. -1986. -№6; Раҳимов У. Ўзбек тилида юкламалар пресуппозицияси //Филол.фан..ном.. дис..автореф. -Самарқанд, 1994. -Б. 11 - 14; ва бошқалар.

имконига эга бўлади. Буни ўзбек ва қozoқ тилларидан олинган қуйидаги мисоллар таҳлилида ҳам кузатиш мумкин:

1. Ундай қариндошлардан етти ёт бегона яхши. (Ойбек. "Қутлуғ қон")

Ушбу гапда чиқиш келишигидаги отли бирикма "Ундай қариндошлар яхши эмас" пресуппозициясининг ифодаланишига йўл очади. Мазкур пресуппозиция инкор характерида бўлиб, гапнинг умумий предикати характериға зид. Қиёсланг:

Ундай қариндошлардан етти ёт бегона яхши.

Ундай қариндошлар яхши эмас.

Етти ёт бегона яхши.

2. Тиз шогип жасағаннан тик турип олген жақси. (Мақол)

Қozoқ тилида қўланувчи ушбу гапда ҳам —нан келишликли сўз шаклининг пресуппозицияға ишораси асосида содда синтактик шакл орқали мураккаб мазмун ифодаланган. Қиёсланг:

Тиз шогип жасағаннан тик турип олген жақси. (Мақол)

Тиз шогип жасаган жақси емас. Тик турип олген жақси.

Берилган мисоллар таҳлилидан англашиладики, чиқиш келишликли сўз шаклининг пресуппозицияға ишораси асосида гапда зидлик муносабати шакланади. Бу зиддият нафақат муайян ахборотлар ўртасидаги, балки семантик ва синтактик структура ўртасидаги муносабатни ҳам акс эттиради. Бунда содда синтактик шаклнинг ўзаро зидланувчи бирдан ортиқ ахборотни юзаға чиқариши унинг мазмунан мураккаб эканлигини кўрсатади.

Айрим ҳолларда чиқиш келишиги ўзаро қиёсланувчи предметлар орасида қўланиб, қиёслаш муносабатини юзаға

чиқаради. Масалан, "Қиз онасидан баланд" (Сўзл.) гапида қиз ва она ўзаро қиёсланувчи узвлар бўлиб, қиёс чиқиш келишиги орқали шакланган. Шу сабабли чиқиш келишикли морфологик шакл орқали "Онаси баланд" пресуппозицияси ифодаланади. Бундай ҳолатда ҳам содда синтактик шакл чиқиш келишикли морфологик сўз шаклининг пресуппозицияси ҳисобига мазмунан мураккаблашади. Натижада гапда шакл ва мазмун номувофиқлиги юз беради. Бу номувофиқлик нутқда тил воситаларини тежаш тамойили асосида юзага чиқади.

"Қиз онасидан баланд" гапи алоҳида қўллана олувчи икки содда гапнинг ("Қиз баланд" ва "Онаси баланд") бир содда синтактик шаклда ифода этилишидир. Ўзаро қиёсланувчи узвларнинг бир умумий белгига (баланд эканлик) эга эканлиги икки субъектга оид тасдиқ ахборотни бир содда синтактик шакл орқали баён этиш имконини туғдиради.

Тилшунос Н.Маҳмудов ҳам ўзбек тилида чиқиш келишикли тизимлар орқали қиёслаш муносабатининг ифодаланиши ҳақида ахборот беради. Олим қиёс муносабатининг иштирокчиларини ажратади. Булар: қиёс эталони (у чиқиш келишигидаги сўз шакли билан ифодаланади), қиёс субъекти (у бош келишиқдаги сўз шакли билан ифодаланади) ва қиёс асоси (у оддий даражадаги сифат билан ифодаланади)¹

Англашиладики, чиқиш келишикли морфологик сўз шакллари ўзаро зидланувчи ҳамда қиёс узвлари ўртасида қўлланиб, зидланиш ва қиёслаш муносабатини шакллантиради.

Айтилганлардан шундай хулоса қилиш мумкинки, ўзбек ва қозоқ тиларида чиқиш келишиги кўп вазифали бўлиб, унинг барча имкониятлари нутқда юзага чиқади. Чиқиш келишигининг грамматик вазифаси ва бу вазифа орқали намоён бўлувчи ранг – баранг функционал имкониятлари унинг гапнинг ҳам синтактик, ҳам семантик қурилишида алоҳида ўрин тутишини кўрсатади.

¹ Н.Маҳмудов. Соф қиёсий содда гаплар. // Н.Маҳмудов, А.Нурмонов. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. –Тошкент: Ўқитувчи, 1995, – Б.147.

Проф. А. Фуломов сўзнинг фонологик ва морфонологик структуралари ҳақида

Ўзбек тилшунослигида сўз ва унинг структурасига энг мукамал изоҳ машҳур олим проф.А.Фуломовга тегишлидир. Мана ўша қисқача чуқур изоҳ: «Сўз тилнинг мустақилликка эга бўлган, айрим маъно, эмоцияларни билдирадиган, фонетик ва грамматик жиҳатдан шакланган тугалликка эга бўлган бирлигидир¹».

Проф.А.Фуломов фикрича, сўзнинг структураси, унинг фонетик ва фонологик, морфонологик, семантик, морфологик ва лексик структуралари билан ўзаро боғлиқ бўлиб, «...сўз маъноси бутун бир система бўлиб, у қўшимча маъноларни ҳам, эмоционал – стилистик оттенкаларни ҳам ўз ичига олади. Бу ҳодиса сўзнинг маъно структураси дейилади». Бу ўринда сўзнинг тил тизими ва структурасидаги ўрни алоҳида таъкидланган.

Проф.А.Фуломов тилнинг фонетик структурасига кенг изоҳ беради ва унинг компонентларини қуйидагича кўрсатиб беради: фонемалари, уларнинг сўздаги ўрни ва бирикиш қонунлари, силлабик структура(бўгин тузилиш қоидалари), акцентологик структура, бу компонентларнинг ўзаро муносабати(масалан, урғу ўрнининг ўзгариши, одатда шу комплексдаги товушларга таъсир қилади: урғусиз урғунинг редукцияга учраши каби), сўзнинг фонетик системадаги тарихий ва ҳозирги ўзгаришлар ҳам киради.

Проф.А.Фуломов кўрсатишича, ўзбек тилидаги сўзларнинг асосий қисми бир ва икки бўғирдан иборат. Бир бўғинли сўзларнинг анчагинаси кўп маъноли бўлиб, бу тилда полисемия ва омонимия билан боғлиқ кетади. Бир бўғинли сўзларнинг товуш структураси, яъни уларнинг тузилишида товушларнинг турли ўринларда, хусусан, сўз боши, охири ва ўртасида қўлланиши, турли бўғинларда бўлиши ва товуш бирикмаларининг сўз ва бўғин ўртаси ва охирида қўлланиши аниқ изоҳланган. Масалан: 1–k, r–t, l–q; сонор билан жарангсиз ундошнинг бирикиб кела олиши ўзбек тилида кўп

¹ Фуломов А. Сўз ясалиши. Кириш. Ўзбек тили грамматикаси. I том. Морфология. Т., Фан, 1975, 16 бет.

учрайди. Бундай товуш бирикмалари жаҳон тиларида энг кўп тарқалган фонологик универсалиялардан ҳисобланади.

Сўз урғусининг ўзбек тилидаги барча хусусиятларини чуқур ўрганган проф.А.Ғуломов «Урғу ҳам шу комплексдаги товушларнинг уюшишига ёрдам қилиб, сўзга фонетик яхлитлик беради» — деб ёзган эди. Шунингдек урғу ҳозирги ўзбек тилида .... «кўпинча боғлиқ бўлиши (сўзнинг охириги бўғинига тушиши)», эркин урғунинг ҳам кўринишларга эга эканлиги, бошқа тиллардан кирган сўзларда ва сўзга урғу олмайдиган элементлар (урғусиз аффикслар ва юкламалар) қўшилганда, урғунинг охириги бўғинига тушмаслиги биринчи марта А.Ғуломов томонидан кўрсатиб ўтилган. Айниқса, унинг ўзбек тилида сўз урғусининг фонологик функция бажариши ҳақидаги ғоялари қимматлидир¹.

Проф. А.Ғуломов ўзбек тилида сўзларнинг морфонологик структураси ҳақида биринчи ғояларни айтган эди. Унинг фикрича, морфонология морфема ва сўзларнинг фонологик жиҳатдан шаклланишидаги қонуниятларини белгилайди: уларнинг фонетик қиёфаси, морфемаларнинг қўшилишида, сўз таркибида учрайдиган фонетик вариантларнинг, ҳар — хилликларнинг пайдо бўлишидаги қонуниятлар, морфемаларнинг чегарасидаги ва қўшилаётган морфемалар ичидаги ва уларнинг бирикувида рўй берадиган ҳодисаларни илмий тадқиқ қилади. Мазкур фикр морфонологиянинг асосчиси Н.С.Турубецкойнинг ғоя ва тамойилларига жуда яқиндир. Проф.А.Ғуломов юқоридаги изоҳини кўплаб мисоллар билан тасдиқлайди ва улар ҳозирги кунда ҳам ўз қимматини сақлаб келмоқда. Проф. А.Ғуломов сўзларнинг фонологик ва морфонологик структураларини адабий тил нормалари билан боғлаган эди².

Унинг бу соҳадаги таклифлари ўзбек тилшунослигида чуқур ўрганилмоқда.

¹ Ғуломов А. Ўзбек тилида урғу.Т.,1947.

² Ғуломов А.Адабий тил нормалари // Нутқ маданиятига оид масалалар.1 — республика тилшунослик конференцияси материаллари.Т.,Фан,1973,55 — 65 бетлар.

СОЦИАЛЬНЫЕ ОТНОШЕНИЯ И ЯЗЫКОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЯПОНСКОГО ЯЗЫКА, ПРИМЕНЯЕМЫЕ В РЕЧЕВОМ ЭТИКЕТЕ ЯПОНСКОГО ОБЩЕСТВА

Основной особенностью японского языка является наличие различных форм вежливой речи, стилей. Под понятием вежливая речь подразумевается использование определенной лексики, основанной на различных отношениях между собеседниками, а также между говорящим и слушателем. Целью такого разделения в использовании слов является ясное выражение формальностей, отношений между людьми.

В целом, вежливая речь в японском языке делится на 3 вида: *сонкейго*, *кендзегои* *тейнейго*. *Сонкейго* используется, когда говорящий испытывает желание возвысить собеседника, слушателя, выразив этим самым уважение и почтение.

Используя *кендзего*, говорящий принижая себя, косвенно возвышает собеседника или слушателя.

В отличие от этих двух стилей, *тейнейго* позволяет смягчать любые высказывания, вежливо оказывая собеседнику уважение. К тому же, посредством *тейнейго* говорящий показывает свое беспокойство, хлопоты по отношению к собеседнику, подбирая изысканные формы выражения. Такой прием часто называют *бикаго* —украшение, либо идеализация языка.

Интересен вопрос с кем же обычно используют вежливую речь японцы?

Это могут быть неблизкие люди (кого вы не очень хорошо знаете, кто не принадлежит к вашему кругу общения), старшие по должности, лица уважаемые люди и т.д. Однако если вы в близких отношениях с вышеперечисленными лицами, то вежливая речь не используется.

Далее следует вопрос в каких же ситуациях употребляют вежливую речь?

Не только когда объект разговора высокопоставленное лицо , но и на собраниях, заседаниях научного общества при публичном выступлении с докладом, при написании писем и т.д.

Уместным будет отметить, что взаимоотношения в Японии обставлены многочисленными условностями и традиционными предписаниями. В большей степени это относится к непосредственным контактам. В целом, примерно одна десятая существа дела лежит на поверхности и может быть подвержена

словарному анализу, большая часть — в подтексте, что создает ощущение расплывчивости речи. В Японии все приветствия сопровождаются поклоном, и это наглядное проявление неписанных правил, дающих понять, кто выше по социальному статусу. Знание этих правил является крайне обязательным для изучающих язык и общающихся на нем.

В речевом общении японец при обращении выражает свою социальную позицию.

1. Старший по возрасту является вышестоящим для младшего. Японский язык кодифицирует такие различия даже в семье. Братьев и сестер называют не по именам, а по возрасту. (Например *ниисан*-обращение к старшему брату)

2. Учитель всегда вышестоящее лицо, независимо от его возраста или иных обстоятельств. Если однажды ученик, ставший премьер-министром, вдруг встретит своего бывшего учителя, он будет кланяться ему также низко как в школьные годы.

3. Мужчина - вышестоящее лицо по отношению к женщине, отец — в сравнении с матерью. Женщина может быть и более влиятельна в семье, но социально она стоит ниже.

4. В больнице пациент проявляет уважение к врачу, родители школьников — к преподавателю, в самолете стюардесса — к пассажирам и т.д.

5. В условиях фирмы отношения по должности строго регламентированы.

6. Гость воспринимается хозяевами как вышестоящее лицо. Это правило соблюдается и персоналом гостиницы.

7. В школах, клубах или организациях, где ранги зафиксированы, человек низшего ранга низко кланяется коллеге, имеющему более высокий ранг.

Помимо социальных отношений по рангам существуют и другие взаимоотношения между людьми, основанные на моральных, этических, родственных и прочих критериях.

1. *Отсей канкей* "отношения, связанные с благодеяниями, любезностью, милостью". Это означает, что человек должен быть особо вежливым по отношению к тем, кому обязан чем-то, кто сделал ему доброе дело, оказал милость.

2. *Сэнко канкей* "отношения между сэнпайми (старший) и кохайми (младший)". Например: отношения сэнпай-кохай распространяются на возраст, окончание учебного заведения, служебные отношения (старый служащий и вновь поступивший служащий), членство в какой-то организации, клубе и т.д.

3. Рига́й канке́й "отношения взаимной заинтересованности". Это отношения людей, чаще всего складывающиеся на деловой основе, например в сфере обслуживания. Сюда входят и различного рода партнерские отношения, а также отношения на паритетных началах. Эти отношения отличаются высокой степенью вежливости. Например, в самолете национальной компании стюардесса, как правило спросит вас : "Кофе? Чай?" Стюардесса японской авиакомпании спросит иначе Кохи-ни насаимаска, котя-ни насаимаска. Нихонтя-мо гоэаимасга. – Соизволите кофе или чай ? Кстати, есть и японский чай. Стюардесса произносит эти предложения в самом высоком стиле вежливости. Однако следует отметить, что по сравнению с двумя предыдущими типами отношений, эти отношения можно характеризовать как формально вежливые.

4. Дзегэ канке́й т.е. "отношения между вышестоящими и нижестоящими "Японцы всегда стремятся знать кто собеседник. Поэтому по правилам японского этикета при деловых отношениях полагается обмениваться визитными карточками, где четко обозначен общественный статус того или иного лица. Без этого японец затрудняется в общении.

5. Синсо канке́й, т.е. "близкие и отдаленные отношения", точнее "простые и формальные отношения". Примером этих отношений могут служить отношения со школьным товарищем, которого знаешь с детства. В этом случае мало кто думает о вежливости. Отношения же с соседями по подъезду формальные. Общение, как правило, ограничено приветствиями и поклонами. В этом типе общения присутствует вежливость. Зная эти особенности употребления вежливых форм, в частности ситуации, в которых они употребляются, можно понять сущность взаимоотношений японцев с собеседником. Уместно будет отметить, что исследуемые социальные отношения общества довольно близки социальным отношениям нашего народа. Вместе с тем в японском языке вежливая речь имеет три вида, в узбекском языке эта речь также имеет свои особенности выражения, к примеру, посредством аффикса – лар, слов и особых форм, исследование которых в сравнительном плане дало бы ценный материал для создания материалов (брошюр, учебников и т.д.), необходимых уже сейчас и для будущего поколения. Особенно интересным было бы и изучение, а также сопоставления обрядов японского и узбекского народов. Ознакомление с социальными отношениями и особенностями японского языка, ещё раз показало, что узбекские языковеды должны уделить внимание изучению стилей родного языка – интересному довольноному вопросу.

-чи аффиксининг семантик хусусиятлари

Қадимги туркий тилда от ясовчи аффикслардан энг сермахсули **-чи** аффикси бўлганлигини кўп тилшунослар қайд этади. Бизга қадар етиб келган ёзма ёдгорликларда қатор от ясовчи аффикслар орқали ясалган сўзларни учратиш мумкин.

Жумладан, **-чи** қўшимчаси орқали ясалган бадизчи (наққош), йоғчи азани бошқарувчи киши (овчи), кабилар буни тасдиқлайди.

Эски ўзбек тили даврида бу қўшимчанинг фаолият доираси янада кенгайган. Навоий шахс отларини ўзга тиллардан эски ўзбек тилига киритиш жараёнида уларни қайта ишлайди, «туркийлаштиради». Масалан, созанда сўзи Навоий тилида чолғучи тарзида ишлатилса, хонанда сўзи айтқувчи тарзида ишлатилади, яъни сўзлар туркий ясалмалар билан алмаштирилади.

А. Навоий ўзининг тилшунослик илмига оид асарларида ҳам **-чи** аффиксининг семантик структурасига оид қимматли фикрларини айтади. Хусусан, «Муҳокаматул луғатайн» асарида **-чи** аффиксининг маъно хусусиятлари ҳақида шундай ёзилади; «Яна бир адолар борки, баъзи алфознинг сўнгида **-ч**, и ки, **-чи** лафзидур орттирурлар, ё мансабнинг, ё ҳунарнинг, ё пешанинг изҳори учун, форсийда йўқтур, балки алар ҳам туркча айтурлар».² Худди ўша ўринда Навоий эски ўзбек тилида **-чи** аффикси орқали ясалган отларни келтиради, **-чи** аффиксининг айрим маъноларини санаб ўтади³.

«Бобурнома» асарида бу аффикс орқали ясалган жуда кўп отлар учрайди, хусусан, қовунчи, ёйчи, туғчи, қурчи кабилар қўлланади.⁴

ХІХ асрнинг ІІ ярми ва ХХ аср бошларида янги сиёсий – иқтисодий шароит туфайли ўзбек тили луғат

1. М. Қошғарий. Девони луғатит турк. Тошкент. 1963.

2. А. Навоий. Муҳокаматул – луғатайн., Танланган асралари. ІІІ том Т : 1948. 187 – бет.

3. Ўша жойда: 187 – бет.

⁴ З.М. Бобур. «Бобурнома», 1989 й.

таркибига жуда кўп русча байналминал сўзлар кириб келди. Уларнинг катта қисми шахс отларидан иборат эди.

Айниқса, ўтган асрнинг ўрталари ва охирида бу қўшимчанинг фаолият доираси беқиёс даражада кенгайиб кетди. Ишлаб чиқаришда, саноатда, қишлоқ хўжалигида, фан тармоқларида, янги техника воситаларининг жорий қилиниши орқали уларни бошқарувчи шахсларни номлаш эҳтиёжи туғилди. Шу боис тилимизга бетўхтов кириб келаётган янги сўзларни ярим калька усулида тайёр қолипда янги сўзга айлантириш анъанавий тус олди.

Бу аффикс орқали ясалган сўзларни маъно хусусиятларига кўра қўйидагиларга гуруҳлаш мумкин:

1. Яшаш асосидан англашилган маъно билан боғлиқ касб – ҳунар билан шуғулланувчи шахс оти ясайди; бичиқчи, кончи, тарихчи, темирчи, қандолатчи каби. Буларнинг ҳар бири яна ўзига хос маъно қиррасига эга. Масалан; тарихчи ясалмаси «тарих ёзувчи», «тарих ўқитувчи» каби маъноларни аниқлайди.

2. Яшаш асосидан англашилган турли меҳнат қуроли отларидан шахс отлари ясайди: кетмончи, тракторчи, комбайнчи, моторчи, (тузатувчи, юргизувчи, бошқарувчи).

3. Яшаш асосидан англашилган музика асбобларини чаладиган шахсларни англади; барабанчи, гитарачи, дуторчи, карнайчи, рубобчи, скрипкачи, сурнайчи... (Бунда иш асбобларни ясовчи шахсни ҳам билдириб келади).

4. Асосдан англашилган маъно билан боғлиқ ҳолда шахснинг жой, бирор муассаса, ташкилот ёки коллектив билан фаолиятига кўра шахс оти ясайди; кутубхоначи, аптекачи, буфетчи, нашриётчи кабилар.

5. Шахс фаолиятининг характери ёки бирор ишга қизиқишини англади; аскиячи, аълочи, масалчи, маслаҳатчи, расмиятчи, сиёсатчи, танқидчи, ташаббусчи, қасосчи кабилар.

6. Шахсни асосдан англашилган бирор ижтимоий – сиёсий йўналиш ёки оқим, жамоат ташкилотларига, санъат ва жамоат ташкилотларига, санъат ва жамоат арбобига муносабатига кўра шахс маъносини билдиради; диномачи, ихтирочи, маорифчи, спартакчи, дарвинчи кабилар.

7. Асосдан англашилган маъно билан боғлиқ ҳолда шахснинг характеридаги салбий хусусиятларни ифодалайди;

авантюрачи, алдамчи, босқинчи, бузгунчи, бўҳтончи, жиноятчи, туҳматчи, фитначи, чақимчи, гийбатчи каби.

8. Асосдан англашилган маъно билан боғлиқ бўлган соҳада ишловчи шахсни англатади; адабиётчи, фольклорчи, дostonчи, эртакчи, фельетончи каби.

9. Асосдан англашилган маънога боғлиқ ҳолда ҳарбий соҳадаги шахсни англатади: автоматчи, гвардиячи, денгизчи, десантчи, жангчи, танкчи, тўпчи, чегарачи каби.

10. Асосдан англашилган предметни сотувчи шахсни англатади: билетчи, газетачи каби.

Булардан кўринадики, XX асрнинг 50–80– йилларида ўзбек тилида четдан қабул қилинган сўзларнинг катта қисми —чи аффикси орқали ярим калька усулида ҳам ясалган. Умуман олганда —чи аффикси универсал шахс оти ясовчи бўлиб, унинг семантик доираси беҳад кенгайиб кетди. Шунинг билан бир қаторда алоҳида таъкидлаш лозимки, бу аффикснинг универсаллиги маълум сўзларнинг фаолият доирасини торайтиришга ҳам олиб келди. Хусусан, ўтган асрнинг 90–йилларида янги сиёсий–иқтисодий шароит туфайли ўзбек тилида байналминал сўзларнинг янги оқими кириб кела бошлаганлиги кузатилади. Бунда бир томондан эскирган қатламга ўтган арабча, форсча, сўзларнинг фаол луғавий қатламга қайтганлиги кузатилса, иккинчи томондан янги шакл ва маънодаги сўзларнинг замонавий техника асбоблари ва уларга алоқадор соҳа эгаларининг номлари билан бирга кириб кела бошлаганлигини қайд қилиш лозим.

Ўзбек тилида XX асрда савдо–сотиқ соҳасида хизмат қиладиган одамлар савдогар, аттор, магазинчи, дўкондор, чайқовчи, олиб сотар, (кейинги иккитаси халқ тилида кенг қўлланилган) каби шахс отлари билан номланган, ҳозирги даврга келиб буларнинг ҳаммаси арабча тижорат (савдо–сотиқ) сўзидан ясалган «тижоратчи» сўзига айланди. Банкир, кассир, бухгалтер кабилар ўрнида хазиначи, ҳисобчи шахс отлари истеъмолга киритилди.

Тил луғавий тараққиётининг турли давларида —чи аффикси ўзининг сермахсуллиги жиҳатидан ажралиб турганлиги диққатга сазовор. Ҳамза ўтган аср бошларида меҳнатқаш, хизматқаш, қарол сўзлари ўрнида уларнинг меҳнатчи, хизматчи, захматчи шакллари қўллаган. 20–

йиллардаги пудратчи, 90 – йилларга келиб «арендатор» маъносида яна тилнинг фаол луғавий қатламига ўтди.

Хулоса:

1. –чи аффикси туркий тилларда тарихан сермахсул шахс оти ясовчи қўшимча сифатида тил луғат таркибининг бойишида муҳим роль ўйнаб келган.

2. Навоий алоҳида таъкидлаб ўтганидек –чи аффикси орқали ясалган сўзлар бир даврда бошқа тилларга ҳам ўтган.

3. XX аср бошларида –чи аффикси ўзбек тилида турли тиллардан тайёр ҳолда кириб келган шахс отларининг янги морфем таркиби ясалишида ҳам муҳим роль ўйнайди.

4. Ўтган асрда –чи аффиксининг шахс оти ясовчиси сифатидаги маъно доираси беқиёс доирада кенгайган. Тил луғат таркибининг ярим калька орқали тўлдирган қисмидаги шахс отларининг деярли ҳаммаси –чи аффикси орқали ясалган.

Умуман олганда, –чи аффикси шахс оти ясовчи қўшимча сифатида ўзбек тилининг барча давр ва ҳолатларида сермахсуллиги ҳамда маъно кўламининг, қўлланилишининг кенглиги билан ажралиб туради.

Б. Ёров (ЎЗРИИВ Академияси)

МАҚСАДИМИЗ–ЗОҲИРИЙ ЭМАС, ИДРОКИЙ БИЛИМ ОЛИШ

Ҳар бир таълим тизими ўзига хос. Буни бизнинг олим ва тадрисчиларимиз, айниқса, республикамиз мустақилликка эришгач аниқ сездилар. Агар мустақилликгача таълимимиз, унинг тизимидаги барча босқичларида фақат марказ кўрсатмаси билан иш олиб борилган бўлса, энди ўз миллий таълимимизга эга бўлиш насиб этди. Бу тарихий воқеа мамлакатимиз ҳаётида ўз ўрнини топди, қонунлаштирилди – таълим тўғрисида қонун эълон қилинди. Таълим тизимини тўғри йўлга қўйиш учун ҳукуратимиз ҳамма фанлар бўйича Давлат таълим стандартларини 1999 йил 16 августда тасдиқлади. Бу эса мутахассисларга янги қўлланма ва дарсликлар яратишга имконият берди. Умумий ўрта таълимнинг Давлат таълим стандартини ишлаб чиқиш принциплари белгиланган. Улар ичида “–дават таълим

стандартининг давлат ва жамият талабларига, шахс эҳтёжига мослиги"; " – ўқув дастурлари мазмунининг жамият ижтимоий – иқтисодий тарққиёти ҳамда фан – техника ривожланиши билан боғлиқлиги"; " – умумий ўрта таълимнинг бошқа таълим турлари ва босқичлари билан узлуксизлиги ва таълим мазмунининг узвийлиги" ва бошқа талаблар бор. Биринчи ва иккинчи бандларда қайд этилган принциплар она тили таълимига тадбиқ этилган. Бу ҳаракат таниқли тилшунос олим профессор Ҳ. Ғ. Неъматов номи ва меҳнати билан бевосита боғлиқ. У киши ўзининг йиллар давомидаги машаққатли меҳнати билан бу ишни бошлаб бердилар. Она тили грамматикаси асослари қайта кўриб чиқилди ва тилимиз моҳиятидан келиб чиқиб, таълим бериш лозимлиги масаласи қўйилди. Масаланинг қўйилиши ва А. Фитратдан бошлаб кейинги йилларда ижод этган олимлар илмий фаолияти асос қилиб олинган. Систем йўналишдаги бу назарияда илғор ғоялардан олинган фикрлар бор. Шунинг учун уни тушуниш осон ва, энг асосийси, у ўқувчи тафаккурини ўстиради.

Ўрта таълим тизимига оид ДТСларининг қабул қилиниши, у асосида дарсликларнинг яратилиши – республикаимиз ҳаётида қувончли ҳол. Аммо бу соҳада муаллифлар жар солмадилар, мукофотлар кутмадилар, чунки ушбу ишни улар ўзларининг бурчлари деб билдилар. Яратилган дарсликларни олиб кўрсангиз, улардаги ҳар бир машқ, вазифа, топшириқ, матн, умуман, материалнинг ҳаммаси жуда ўйланиб жойлаштирилган. Ҳаммасида бир мақсад – ҳар томонлама комил инсонни тарбиялаш мақсади турибди. Дарсликдаги мавзулар она тилимиз хусусиятларини янада чуқурроқ кўрсатади ва уларда тилшунослар олға сураётган янгича фикрлар содда шаклларда баён этилган. Она тили дарсликлари жамиятимиз ва фанимиз ижтимоий – иқтисодий тараққиёти билан узвий боғлиқ тарзда тузилганлиги яққол кўзга ташланади. Биз шогирдларга устозимиз томонидан ҳар доим уқдирилиб келинган фанда бош мақсад зоҳирий эмас, идрокий билимлар дастуруламал бўлиши зарурдир.

Тил билган – жаҳон билур

Тил тарихий, серқирра ҳодисадир. У ҳар бир касб эгаси учун, ҳар бир инсон учун ақлий, маънавий ва маданий аҳамият касб этади. Тил, хусусан, чет тили ҳам ва уни ўрганиш ҳам – табиий эҳтиёж туфайли юзага келган ижтимоий ҳодиса. Чет тилини ўрганиш турли қабила ва халқлар ўртасида алоқа қилиш зарурияти асосида вужудга келган. Қабилалар, ҳар хил халқлар асосида ташкил топган давлатларнинг пайдо бўлиши чет тилига ёки уни билишга ҳарбий ва сиёсий тус касб этган. Давлатлар ўртасида савдо – сотиқ, тижорат ишларининг ривожланиши туфайли чет тилига бўлган эҳтиёж ҳам тобора ортиб борди. Шунингдек, чет тили диннинг пайдо бўлиши ва унинг ғояларини турли халқ орасида тушунтириш ва тарғиб этишда ҳам воситачилик ролини ўйнади.

Кўпчилик мамлакатлар – Қадимги Арабистон, Греция, Ассирия ва Қадимги Римнинг иқтисодий, маданий тараққиётида чет тилларни ўрганишга катта эътибор берилар эди.

Ўрта асрларда аввал грек, сўнг лотин тили хорижий тил сифатида ўқитилган бўлса, қарийиб 15 аср давомида дунёнинг аксарият мамлакатларида лотин тили ўқитилди, ҳозир ҳам айрим мамлакатларда ўқитилмоқда.

XIX асрга келиб психология фанида олиб борилган илмий тадқиқотлар шуни кўрсатдики, чет тилини ўрганиш инсон камолатига ижобий таъсир қилади, унинг дунёқарашини, фикрлаш қобилиятини, нутқини ривожлантиради. «Одам нечта тилни билса, у шунча марта инсондир», «Тил билган – жаҳон билур» каби ҳикматли сўзлар халқимиз томонидан бекорга битилмаган. Дунёда жуда кўп тилларни билган одамлар ҳам бор.

XX асрга келиб чет тилига эҳтиёж кучайди. БМТнинг 180 дан ортиқ мамлакатлари мактабларида хорижий тил мажбурий предмет сифатида ўқитилмоқда. Масалан, Белгия мактабларида 1 – синфдан биринчи, 6 – синфдан иккинчи ва 7 – синфдан бошлаб учинчи ва тўртинчи хорижий тил ўргатилади. «Озод Европа ҳудуди»ни ташкил этувчи 15 та

мамлакат мактабларда 2 тадан хорижий тилни ўргатиш Уставга киритилган.

XXI асрда илм—фан тараққиётидаги ахборот шу даражада кўпки, уни ҳатто кундалик эҳтиёж даражасида эгаллаш ҳам битта тилни билиш орқали амалга ошиши ниҳоятда қийин. Расмий маълумотларга қараганда фақат Ўзбекистон Республикаси ҳудудида оммавий коммуникациянинг 493 та канали фаоллик кўрсатмоқда, 1997 йилдан эса Ўзбекистон оммавий ахборот воситалари жаҳон «Интернети» га ўзининг «Uzbekistan on Line» каналига эга бўлди.

Ҳар хил ижтимоий тузум шароитида яшаётган кўп миллатли давлатларнинг ҳар бирида тил сиёсати масаласи ўзига хос тарзда ҳал қилинади. Ўзбекистон мустақилликка эришганида халқимиз учун, давлатимиз учун чет тилларини билишга бўлган эҳтиёж кун сайин ошиб бормоқда.

Мамлакатимизда қабул қилинган «Таълим тўғрисида қонун», «Кадрлар тайёрлашнинг миллий дастури», «Мактабларнинг турли типларида чет тили ўқитиш концепцияси» каби ҳужжатлар маориф соҳасини, хусусан, чет тили таълимини тубдан янгилашни тақоза этади. Шу ижтимоий эҳтиёжни қондириш мақсадида ҳукуватимиз томонидан бир қанча тадбирлар амалга оширилди: 1) «чет тили» ўқув предметига ажратилган соат миқдори кўпайтирилди; 2) чет тилларни ўқитишга хорижий мамлакатлардан мутахассис—ўқитувчилар жалб қилинмоқда; 3) ўқув дастурлари, дарслик, қўлланмалар чоп этилмоқда; 4) чет тили таълимининг долзарб масалаларига бағишланган анжуманлар, семинарлар ўтказилмоқда. Аммо таълим воситалари юқори даражада бўлса ҳам, ўқитувчи ўрнини боса олмайди. Ўқитувчи ўз билими, тажрибаси билан ҳеч бўлмаса, бир поғона устун туриши лозим. Ҳосилалар моҳиятини ўқитувчи чуқур билиши зарурлиги табиийдир. Тил ҳақидаги фан, жумладан, она тилимиз—ўзбек тили ўз хусусиятларига эга. Бир неча тил грамматикаларини билган инсонгина бунини тезда тушуниши ва ўхшаш ёки ноўхшаш томонларини англаши мумкин. Бу ҳол эса фандаги бўлаётган ўзгаришларни кўришга имконият яратади. Фандаги ўзгаришлар билан тинимсиз ишлаётган ўқитувчи, яъни ўз малакасини узлуксиз равишда ошираётган муаллимгина

талабаларга, ўқувчиларга чуқур ва замонавий билим бера олади. Республика ва туман малака ошириш муассаса раҳбарлари илмга янгиликлар бераётган олимларни ўқитувчилар билан мулоқотга чақиришлари зарур, мустақилликгача бўлган ҳаётни қумсаб яшаётган олимларни эмас! Фанда эришилган янгиликлар асосида дастурлар тузиш, дарсликлар яратиш, таълим тизимини юқори поғонага кўтаришга ёрдам беради. Ўзбек тили ва унга ҳатто қардош (бир оилага мансуб эмаслиги) бўлмаган тил хусусиятларининг тарғиб этилиши, мактаб ўқувчилари – ю талабаларга ўқитилиши табиий ҳол бўлиб қолган эди. Масалан, рус тили грамматикасига оид бирор категорияни олсангиз, унинг ўхшаш вариантыни ўзбек тили грамматикасида ҳам кўрасиз. Агар француз олими И.А.Бодуэн де Куртенэ ўз вақтида бир тил категорияларини бошқа тилга олиб ўтишни ғайри илимийлик деб қайт этган бўлса,¹ Ҳ.Ғ.Неъматов ва шогирдлари бу ҳолни ўзбек тилшунослиги ривожига асос, таянч нуқта деб билдилар². Биз умумлаштириш – уюшиш муносабатларини ўрганар эканмиз, кўпинча, қизиқарли фактларга дуч келдик. Юқорида қайд этиб ўтилган ўхшашлик бу муносабатлар ўз тизимига олган умумлаштирувчи ва уюшиқ бўлақлар категориясида ҳам мавжуд ҳамда бу ҳол қатор ўзбек олимлари асарларида кўрсатилган. Шунинг учун биз бу категорияларнинг ўхшаш – ноўхшаш томонлари ҳақида фикр юритишни лозим топмай, уни инглиз тили материалларида ўрганилганлик даражасини кўриб чиқдик. Инглиз тилида бу муносабат – умумлаштириш – уюшиш муносабати ўзига хос хусусиятга эга. Хусусан, ўзаро тобеланган отли гуруҳлар – another long look да икки синтактик даража мавжуд: энг юқорисида етакчи бўлақ (Look), тобеланишнинг биринчи даражасида – ҳамма тобе (another, long) бўлақлар жойлашган бўлади. Ҳажмига қараб энг кичиги уч бўлақли гуруҳ ҳисобланади. От сўз туркумининг муносабатга киришиш имкониятлари ниҳоятда кенг, тобе бўлақлар гуруҳи ифодаланиш усуллари ҳам жуда кўп. Тобе бўлақлар асос бўлакнинг ҳар икки томонида ёки бир томонида жойлашиши

¹ Бодуэн де Куртенэ. Избранные труды по языкознанию. М.: АН СССР, 1963, 68с.

² Сайфуллаева Р.Р. Ҳозирги ўзбек тилида қўшма гапларнинг формал – функционал талқини. Тошкент, 1994.

мумкин. Уларни бир томонлама кенгаювчи ва икки томонлама кенгаювчи конструкцияларга бўлиш мумкин.

Минимал моделни кенгайтириш учун асос моделга Adj қўшилиши лозим: (1^a Det+Adj¹+ Adj²+N-those brown acquisitive eyes. (Еуг., 137)³.

Таҳлил қилинган материалда 1807 гуруҳ (препозитив кенгайишдаги гуруҳ)да 1626 та уч бўлакли, 169 – тўрт бўлакли ва 12 та беш бўлакли моделлар учради. Постпозитив кенгайишдаги гуруҳларда уч бўлаклар 52, тўрт бўлаклиси – битта эди, жами 53 гуруҳ ўрганилган эди.

Инглиз тилида қисман уюшиқ бўлаклар деб аталувчи категория мавжуд. Бундай бўлаклар ўз вазифасига кўра ҳар хил, лекин ўзаро бирикиш усули билан боғланган ва бошқа улар учун умумий бўлган элемент билан бириккан бўлади. Қисман уюшиқ бўлаклар бирикмалар инглиз тилида чуқур ўрганилмаган, уларни ҳозирча икки гуруҳга бўлиб ўрганиш мумкин:

- 1) предикатив бўлак ва феъл – кесим қисмларидан иборат бирикмалар. Уларни умумлаштириб келувчи элемент ве феълдир; Мисол: She wondered if she were dreaming or the victim of some devil's trior (Murd., 277).
- 2) Кесим (от – кесим ёки феъл кесим) бир қисми ва ўрин ҳолидан иборат бирикмалар. Мисол: Sobek and Ipx would be with the cattec or possibly seeing to the comrnins. (Chr., 68).

Фактик материал таҳлили шуни кўрсатадики, уюшиқ бўлаклар масаласи инглиз ва рус тиларида, демак, ўзбек тилида ҳам моҳиятан бир хил ҳал қилинган. Биз умумлаштириш – уюшиш муносабатлари масаласи бу тилларда қандай ҳал қилинганини кўриб чиқишни мақсад қилиб қўйдик. Ва инглиз тилида юқорида қайд этилган масалалар чуқур таҳлил қилинмагани, умумлаштирувчи бўлак(бизни тасаввуримиздаги ҳосила) ҳақида алоҳида илмий тадқиқодлар учрамагани учун бу муаммони алоҳида ва қиёсий тарзда ўрганиш зарурлигини мақсадга мувофиқ деб билдик.

³ еу. еуrunc. The Quiet American. М., 1959.

ЛУҒАТ БОЙЛИГИ–ҲАЁТИМИЗ КЎЗГУСИ

Ҳар бир тилнинг қурилиш материали – луғат, таркиби – ҳаётимизнинг ҳамма соҳаларида юз берадиган ўзгаришларни ўзида акс эттиради. Она тилимиз ўз ички тараққиёт қонунлари асосида ўсди, ривожлана борди. Ҳар бир тилнинг луғат таркиби жамият аётидаги ўзгаришлар асосида, бошқа тиллардан ўзлаштирилган сўзлар асосида бойиб боради. Агар 20 – йилларда илмий – техник ва сиёсий атамалар, сўзлар билан бойиган бўлса, Ватанимиз мустақилликка эришгач, компьютер, янги технология, ҳарбий, сиёсий, иқтисодий, маънавий – маърифий атама ва сўзлар билан бойиди.

Аниқки, хорижий ва қардош тилларда орфографик, изоҳли ва бошқа турли луғатлар кўплаб нашр эттирилган. Она тилимиз бойлигини акс эттирувчи турли типдаги луғатлар нашр этилмаган ва асосан орфографик ҳамда изоҳли луғатларга урғу берилган. Фан соҳаларига оид луғатлар ҳам анча кам чоп этилган.

Ўзбек тили луғат бойлиги 1981 йилда Москвада “Рус тили” нашриётида чоп этилган изоҳли луғатда ўз аксини топган бўлиб, икки жилддан иборат ва 60.000 сўз ва иборани ўз ичига олагандир. Ушбу луғатни нашрга тайёрлаган жамоа жуда катта иш қилган ва бу китоб луғатлар (ўзбек тилига оид) ичида энг йирик ва мукаммали деб айтиш мумкин. Китоблар (дарслик, қўлланма ва мақолалар), телевизордаги кўрсатувлар, компьютерлар бизга ҳозир ниҳоятда кўп информация олишга имкониятлар яратган. Масалан, ҳайвонот олами ҳақидаги кўрсатувлар билимимизни оширади, фикрлаш қобилиятини кенгайтиради. “Ҳайвонот олами” да, “Завтрак с Дискавери”, “Обед с Дискавери”, “Дикая природа...” каби кўрсатувлар ҳаётимизнинг турли, биз билмаган нуқталари ҳақида қизиқарли маълумотлар беради. Худди шунингдек, ҳар бир инсон айниқса илмга интилувчи талаба ҳам луғатлар ёрдамида зарур билимга эга бўла олади. Мисол тариқасида ҳаққув сўзи ва унинг эквивалентлари ҳаққуш, қарқара сўзларини бадиий адабий ёки бошқа манбаларда учратганда, албатта, уларга бўлган қизиқиш луғатларга мурожат этишга ундайди. ЎТИЛда уларнинг қуйидагича изоҳи берилган:

I 1. Қарқара — Бўйни, тумшуги узун ботқоқ қуши; кўтонларнинг бир тури. (558—б.)

2. Ҳаққув айнан ҳаққуш (694—б.)

3. Ҳаққуш — узун оёқли қушлар туркумининг қарқаралар оиласига кирувчи парранда. (694—б.)

Бу сўзларнинг таржимаси, яъни бу паррандалар номи рус тилининг изоҳли лугати ("Толковый словарь русского языка") да¹ қуйидагича берилган ва тавсифи келтирилган:

Цапля — Большая болотная птица отряда голенастых с длинными шей и клювом (871—с.)

II Мумтоз адабиётимизнинг ноёб дурдоналарини ўқиганимизда "ҳудҳуд" сўзига дуч келамиз. ЎТИЛда "ҳудҳуд" сўзи изоҳини "Попишак" сўздан кўриш лозимлиги қайд этилган ва мисол келтирилган.

1. Ҳудҳуд [ф—т] зил Попишак.

2. Попишак — Олачипор патли, елпигичсимон тожли, қайрилма тумшукли хашаротхўр қуш; сассиқлопишак (598—б.)

Бу қуш рус тилида удод деб номланади.

Удод — Птица с пёстрым оперением, с длинным изогнутым клювом и веерообразным хохолком (827-б.)

III ЎзТИЛда ҳарвона сўзи берилган ва эскирган сўз деб белгиланган. Ўзбек тили жуда бой тилки, унинг лугатидаги сўзларнинг кўпчилиги оддин ҳам, ҳозир ҳам ишлатилган ишлатилмоқда.

1. Ҳарвона [ф—т] эск. Лк, туянинг урғочиси. 687—б.

2. Туя — Бир ёки икки ўркачли, йирик сутэмизувчи иш ҳайвони.

Икки (айри) ўркачли туя. Нор туя...Туя қарвон. (240—б.)

3. Верблюд. Животное парнокопытное млекопитающее с одним или двумя жировыми горбами. Одногорбый верблюд. Двугорбый верблюд. Караван верблюдов. (74—с.)

IV Ҳакка айнан. Зағизғон. (679—б.)

1. Зағизғон. Қарғасимонлар оиласига мансуб, ола—була қанотли, думи узун қуш; ҳакка. (302—б.)

2. Сорока. Птица сам. Ворновых с белыми перьями в крыльях. (749-с.)

¹ Ожегов С. И. и Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка, 4-е издание, дополненное. Москва, 2001

V Ҳўкиз. Икки ёшдан ошиб қўшга ярайдиган ҳолга келган бичилган эркак қора мол. (715—б.)

1. Бўк. Крупное жвачное парнокопытное животное сем. Полорогих. (65—с.)

2. Вол. Сельскохозяйственное животное —кастрированный бык. (94-с.)

VI. Ҳайвон сўзи маъноси ЎТИЛда анча кенг берилган:

а) ҳаракат қилиш ва сезиш қобилиятига эга бўлган ҳар бир тирик мавжудот; жонивор. Умуртқали ҳайвон, сутэмизувчи ҳайвонлар. Судралувчи ҳайвонлар. Ваҳший ҳайвонлар. Уй ҳайвонлари;

б) инсондан бошқа ҳар бир жонивор. Ўргатилган ҳайвонлар...;

в) Кўчма сўқ. Қўпол, маданиятсиз, шафқатсиз, қабиҳ киши ҳақида. (675—б.)

2. Животное. 1. Живой организм, существо, обладающее способностью двигаться и питающиеся, в отличие от растений, готовыми органическими соединениями... Позвоночные, беспозвоночные животные.

2. Такое живое существо, впротивочеловеку. Домашние, сельскохозяйственные, промысловые, дикие животные. Хищные животные.

3. Перен. О грубом, неразвитом и неумном человеке. (194-с.)

Ўзбек тилшунослиги кафедрасининг топшириги билан ЎТИЛда Ҳ ҳарфи билан берилган сўзлар ҳайвонот оламига мансуб сўзларни ажратиб олдиқ. Ҳ ҳарфи бўлимида 989 та сўз мавжуд бўлиб, шулардан атиги 6 таси ҳайвонот оламига мансуб экан. Бу сўзларнинг айримлари ҳақида жуда қисқа маълумот берилгани учун уларни рус тили луғатларида берилган эквивалентлари билан танишишни лозим топдиқ. Бу танишиш ҳар бир инсонни ҳайратга солади, чунки биз таҳлил қилган 6 та сўз тавсифида ҳам қанчалик ўхшашлик бор! Бу таҳлил ЎТИЛнинг 1981 йил ва "Толковый словарь русского языка" луғатининг 2001—йилги нашрлари асосида бажарилган ва бу изоҳларнинг бир—бирига анча ўхшашлиги кўриниб турибди. Назаримизда, ҳар бир тушунчани атовчи сўзга, унинг маъноси ва, айниқса, изоҳига жиддий ёндашиш зарур. Луғат билан ишлаш инсон фаолиятида енгиллик туғдиради, билмаган ҳосила—ю ҳодисалар билан

таништиради. Бизнингча, ҳар бир тилни луғатсиз ўрганиб бўлмайди. Луғат ҳозирги кунда — тараққиёт, информация кучли бўлган вақтда — ниҳоятда зарурдир. Шу сабабларга кўра, луғатлар яратишга ёшларнинг ғайратию, олимлар билимини қўшиб ҳаракат қилиш керак.

Д. Лутфуллаева (ТВДПИ)

Ўзбек тилида йўқликни билдирувчи содда гап қолиплари

Барча гап турлари каби йўқликни билдирувчи гаплар ҳам ўзига хос қурилиш қолипига эга. Йўқликни билдирувчи гапларнинг қурилиш қолипини гапнинг хусусий — семантик белгиси ҳамда умумий синтактик белгисини акс эттириши жиҳатидан семантик—синтактик қолип (ССҚ) тарзида баҳолаш мумкин.

Йўқликни билдирувчи гапларнинг нутқда воқеланувчи ССҚини содда гапларнинг энг кичик қурилиш қолипи асосида ҳосил қилиш мумкин. Ҳозирги кунда ўзбек тилшунослигида содда гапнинг энг кичик қурилиш қолипи [W_{Pm}] (ўзбекча муқобили — АК_к) рамзи билан ифода этилмоқда¹. Йўқликни билдирувчи гапларнинг тилда мавжуд ССҚлари ҳам [W_{Pm}] қурилиш асосига эга. Бироқ ўзбек тилидаги барча содда гапларнинг қурилиш асоси сифатида талқин этилаётган [W_{Pm}] лисоний қолипи гапнинг аниқ мазмуний турларини, жумладан, йўқликни билдирувчи гапларни фарқлашга имкон бермаслиги аниқ.

Йўқликни билдирувчи гапларнинг кишилар онгида мужассамлашган энг ихчам ССҚини [ЙКШ] рамзи билан ифода этиш мумкин. [ЙКШ] рамзий ифодаси йўқликни билдирувчи кесим шаклини англатади. Бунда [Й] — йўқликни ифодаловчи лисоний бирлик бўлиб, формал—функционал тадқиқотларда қайд этилаётган [W] — атов бирлигига, [КШ] (кесимлик шакли) эса [P_m] —

¹Нурмонов А. Гап ҳақидаги синтактик назариялар. —Тошкент. 1988. —Б.31—32; Сайфуллаева Р., Абузалова М. Гапнинг энг кичик қурилиш қолиплари ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. —1991, №4. —Б.42—46; Ҳ.Неъматов, Р.Сайфуллаева, М.Қурбонова. Ўзбек тили структурал синтаксиси асослари. — Тошкент: Университет. 1999. —Б. 23.

предикативлик категориясига мувофиқ келади. [ЙКШ] рамзий ифодасида [Й] – йўқликни ифодаловчи лисоний бирликнинг қўлланиши гапнинг мазкур мазмуний тури учун зарурий бўлиб, унинг нутқда қандай тил воситалари орқали воқеланиши ССҚнинг синтактик шакли учун аҳамиятсиз. Бироқ йўқликни ифодаловчи лисоний бирликнинг қандай нутқ вазиятида, қандай семантик – синтактик қуршовда қўлланиши ССҚнинг мазмуний тузилиши учун аҳамиятли.

Демак, йўқликни билдирувчи гапларнинг тилда мавжуд энг ихчам ССҚи икки таркибий қисмдан: йўқликни ифодаловчи атов бирлиги ва унга қўшилган кесимлик шаклининг йиғиндисидан ташкил топади. Бу икки қисм йиғиндисидан содда синтактик шакл ([ЙКШ]) юзага келади.

[ЙКШ] ССҚи лисоний бутунлик бўлиб, у йўқликни акс эттирувчи синтактик шакл ва бу шакл орқали воқеланувчи мазмун бирлигидан иборат. [ЙКШ] ССҚининг шакли уни ташкил этувчи таркибий қисмлар билан белгиланса, мазмуни нутқда қандай ҳукми намоиш қилиши асосида аниқланади. Бу жиҳатдан қараганда, йўқликни билдирувчи кесим шаклидан иборат ССҚ ([ЙКШ]) нутқда йўқлик ҳақидаги ҳукмнинг воқеланишини кўрсатади. [ЙКШ] ССҚининг нутқда воқеланишини қуйидаги рамзий ифодада акс эттириш мумкин: [ЙКШ] қ [ЙҲ]. Бу лисоний ҳодиса қуйидаги нутқий ҳосилада ҳам кузатилади: – Болаларингиз борми? – Йўқ. (Х.Тўхтабоев. "Қасоскорнинг олтин боши")

"Йўқ" гапи нутқда [ЙКШ] ССҚи орқали воқеланган. Бу ССҚ йўқликни ифодаловчи сўз (йўқ) ҳамда нол шакли кесимлик категорияси йиғиндисидан иборат.

[ЙКШ] ССҚи таркибий қисми [Й] нутқда турли лисоний бирликлар орқали воқеланади. Йўқликни ифодаловчи лисоний бирлик (Й) йўқ лексемаси билан ифодаланганда, ССҚва у орқали воқеланган гап энг ихчам кўринишга эга бўлади. Демак, ўзбеклар нутқида кенг қўлланувчи "Йўқ" содда гапи [ЙКШ] ССҚ асосида воқеланади ва ҳар қандай йўқликни умумий тарзда акс эттиради.

Шунингдек, йўқлик оҳанг ёрдамида ҳосил қилинган ҳолатларда ҳам гап энг содда кўринишга эга бўлади. Масалан, йўқликни шакллантирувчи махсус оҳанг ёрдамида

тузилган "Бор?!", "Бор эмиш – а?!", "Мавжуд эмиш!", "Бор – а бор!" гаплари йўқлик ҳақидаги хабарни ифодалайди. Бундай турдаги гаплар нутқда [Й_{оҳ}МКШ] ССҚи (йўқлик оҳанги Қ мавжудликни ифодаловчи кесим шакли) орқали воқеланса – да, "Йўқ" гапи билан бир мазмуний парадигмага бирлашади:

[ЙКШ] ССҚининг [КШ] таркибий қисми предикативликни шакллантирувчи лисоний унсурлар (шахс – сон, тасдиқ – инкор, майл, замон шакллари) билан ифодаланади. Шуниси характерлики, бу унсурлар нутқда ҳар доим ҳам моддий қиёфасига эга бўлавермайди.

[ЙКШ] ССҚи кўпинча предмет номини (ПН) билдирувчи лисоний унсур билан кенгаяди. Чунки бундай гапларда айнан ниманинг йўқлигини аниқлаштириш талаб этилади. ПН мана шу талабни қондиришга ёрдам беради.

Йўқликни билдирувчи гапларнинг ПН билан кенгайган ССҚи [ПНЙКШ] кўринишига эга бўлади. Бу ССҚ орқали нутқда муайян предметнинг йўқ эканлигини англатувчи турли – туман содда гаплар воқеланади. Масалан:

1 – Мурда йўқ. (Ф.Фулом. "Шум бола")

2. Хат – саводим йўқ. (Х.Тўхтабоев. "Сариқ девни миниб")

Айрим ҳолларда [ЙКШ] ССҚининг [ПН] рамзи билан кенгайиши зарурийлик касб этади. Хусусан, ССҚ таркибий қисми – [Й] йўқолмоқ, йўқотмоқ, йўқ бўлмоқ, йўқ қилмоқ каби йўқликни яширин ифодаловчи лексемалар билан ифодаланганда [ЙКШ] ПНни билдирувчи рамзий ифода билан кенгаяди. Бунга сабаб шуки, йўқолмоқ, йўқотмоқ, йўқ бўлмоқ, йўқ қилмоқ лексемаларининг йўқликни ифодалаш иштининг имконият бўлиб, бу имконият ПНли унсур қуршовида муайян нутқий шарт – шароитлар асосида юзага чиқади. Шу сабабли бу лексемалар тил босқичида фақат [ПНЙКШ] ССҚи таркибида иштирок эта олади. Масалан, "Иштаҳам йўқолган" гапи яширин йўқликни билдирувчи содда гап бўлиб, нутқда [ПНЙКШ] ССҚи орқали воқеланади.

Кўринадики, [ПНЙКШ] ССҚи орқали воқеланган нутқий ҳосилада йўқликнинг яширин ифодаланиши қолип учун аҳамиятсиз. Демак, йўқлик ҳақидаги ҳукмнинг бевосита ифодаловчилар орқали очиқ ифодаланиши ёки бавосита ифодаловчилар ёрдамида яширин ифодаланиши фақат

нутққа хос бўлиб, [ПНЙКШ] ССҚининг синтактик белгиси ҳисобланмайди.

Йўқликни билдирувчи гапларда воқеликнинг муайян макон ва замонда мавжуд бўлмаган предмети ҳақида хабар берилгани учун гапнинг ССҚи замон номи (ЗН) ва ўрин номини (ЎН) билдирувчи лисоний унсурлар билан ҳам кенгайди.

Йўқликни билдирувчи гапларнинг ПН, ЗН, ЎН унсурлари билан кенгайиши натижасида унинг максимал ССҚлари шаклланади. Масалан:

1. Ўрин номи билан кенгайган ССҚ: [ЎНПНЙКШ]. Масалан: Бу ерда тинчлик йўқ. (Ф.Фуллом. "Тирилган мурда")

2. Замон номи билан кенгайган ССҚ: [ЗНПНЙКШ]. Масалан: Бугун уйқу йўқ. (Ойбек. "Қутлуғ қон").

3. Ўрин номи, замон номи ва предмет номи билан кенгайган ССҚ: [ЎНЗНПНЙКШ]. Масалан: Бу ерда бир кун тиним йўқ. (Ойбек. "Қутлуғ қон")

Англашиладики, йўқликни билдирувчи гаплар ПН, ЎН, ЗН ва ЙКШнинг бирлигидан ташкил топган ССҚларига ҳам эга. Бу ССҚлар орқали нутқда йўқликни билдирувчи гапларнинг ранг – баранг кўринишлари воқеланади.

Ф. Г. Шарипов (ГулДУ)

–(И)НҚИРА ҚЎШМЧАСИ ОРҚАЛИ ҲАРАКАТ ТАРЗИНИНГ ИФОДАЛАНИШИ

Ҳозирги ўзбек адабий тилида шакл ҳосил қилувчи қўшимчалар жуда кенг қамровни ўз ичига олади. Барча сўз туркумларида учрайдиган бу қўшимчалар феъл сўз туркумида ўзгача бир тарзда ифодаланади. Ҳаракатнинг бу шакли такрорланганлик, давомийлик, кучли ёки кучсиз – лигини ифодаловчи турлари тадқиқот натижасида кўриб чиқилди. Бунинг исботи тариқасида –(и)нқира қўшимчасини кўриб ўтамыз.

Демак, –(и)нқира қўшимчаси ҳаракатнинг кучсиз – ланиши, унинг одатдаги ҳолатга етмаганлини билдиради¹.

¹ А. Фуломов. "Феъл". Т. 1954 йил, 68 –бет; А.Ҳожиев. "Феъл" Тошкент — 1973 йил, 6 — бет; Ё.Тожиев. Ўзбек тилида аффиксал синонимия. Тошкент—1991й. 5—бет; А.Ҳожиев.

Бу қўшимча феъл негизларига қўшилиб келганда бошқа вазифани бажаради. Буни нотўғри деб талқин қилувчи фикрлар ҳам бор.²

Кейинги тадқиқодларда бу фикрнинг асоссиз эканлиги аниқланди. — (и)нқира қўшимчаси ҳаракат тарзини ифо — далайди. Бу маълумотлар қардош тиллар тилшунослигида ҳам учрайди.³

Ҳозирги ўзбек адабий тилидаги материалларда ҳам, бу қўшимчаларнинг феъл негизларига қўшилиб келганда ҳаракатнинг тўла бажарилмаслигини тасдиқлайди.

Шарқ уфқи қон пуркалгандек қизарди. (С.Анорбоев) Адолат ўз ҳаракатидан ўзи ўнғайсизланиб кетдими, бир оз қизаринқиради—ю, бирдан кулиб юборди. (С. Зуннуова).

Биринчи мисолдаги "қизарди" феълида ҳаракат тарзи кузатилмайди. Ҳаракатнинг тўла бажарилганлигини билдиради. Иккинчи мисолда эса, қизаринқиради сўзида — инқира қўшимчаси қизар феълига қўшилиб келган ҳолда ҳаракатнинг тўла бажарилмаганлигини ифодалаб келган, яъни қизар феъли орқали ҳаракатнинг тўла бажарилганлиги ифодаланиб, меъёридан кучсиз ёки кучли эканлиги сезилмайди. Кейинги мисолда эса ҳаракатнинг тўла бажарилмаганлиги (қизаринқирамоқ) сезилиб туради.

Буни қуйидаги ҳолатларда ҳам кузатиш мумкин:

Бўтавой жаҳдан кўкариб сўкинар, паранжиси елкасига тушиб кетган эшон ая овозининг борича дод солиб, уни қарғарди (С.Аҳмад).

Унинг юзлари кўкаринқираб қолган эди.

Бу мисолларда ҳам ҳаракат тарзини ифодаловчи қўшимчалар келтирилган. Биринчи мисолдаги кўкариб феъли фақат (—иб) р а в и ш д о ш шаклини олган, б у н д а ш а к л я с а л и ш и кузатилади.

Иккинчи мисолда эса кўкармоқ феълига ҳаракат характеристикасини билдирувчи, ҳаракатнинг кучсизлигини, бажарилмаганлигини ифодаловчи — инқира қўшимчаси қўшилган. Бу мисолда шу ҳаракат тўла бажарилмаган.

² Ҳозирги ўзбек адабий тилида форма ясалиши.Т., — 1979 йил, 60 — бет;

³ Ҳозирги ўзбек адабий тили (жамоа) Т.— 1966 йил, 303 — 304— бет; Ҳозирги ўзбек адабий тили (жамоа) Т.— 1966 йил, 303 — 304— бет;

Биринчи мисол эса бу ҳаракатнинг охириги нуқтага етганлигини, иш – ҳаракат тутаганлигини кўрсатиб турибди.

Кўп йирлаганидан кўзлари қизарган, қовоқлари шишган, юзлари бўртган эди. Унинг яноғи пир – пир учар, қовоғи шишинқирагандай кўринарди.

Бола қанча пуфласа ҳам, пуфак шиймади.

Биринчи ва учинчи мисолларда организмда ёки унинг бирор ташқи қисмида ташқи таъсир туфайли: шиш ҳосил бўлмоқ, қабармоқ, бўртмоқ, яъни ҳаракатнинг меъёр даражасида бажарилганлиги сезилиб турибди. Иккинчи мисолда эса — инқира қўшимчаси шишмоқ феълга қўшилиб, ҳаракат тарзини ифодалаб келган. Яъни иш – ҳаракатнинг тўла бажарилмаган шаклини билдириб, бироз, яъни озроқ шишган маъносини билдириб турибди. Олдинги икки мисолда эса ҳаракат тўла бажарилган, кейинги мисолда ҳаракатнинг кучсиз бажарилганлиги кузатилади.

Юқоридагилардан ташқари яна бир қанча мисоллар келтириш ҳам мумкин: совқотмоқ – совинқирамоқ, оқармоқ – оқаринқирамоқ, илжаймоқ – илжайинқирамоқ, тиржаймоқ – тиржайинқирамоқ, ишшаймоқ – ишшайинқи – рамоқ, кулмоқ – кулимсирамоқ, кўрқмоқ – кўрқинқирамоқ, сиқилмоқ – сиқилинқирамоқ, қийшаймоқ – қийшайинқира – моқ⁴, каби сўзларда ҳам ҳаракат тарзи, яъни ҳаракатни бир оз бажарилганлиги, меъёр даражага етмаганлигини кўриб чиқилди. Бу ҳолатларни феъл сўз туркумида феъл сўз ясалган деб ҳисоблаб бўлмайди. Чунки бунда, ҳаракат феъл ўзагига нисбатан янги маъно ифодалагани йўқ. Мисолларда эса фақатгина кучсиз даражани ифодаловчи ҳолат мавжуд.

Хулоса қилиб айтганда, ҳозирги ўзбек адабий тилидаги — (и)нқира қўшимчаси феъл негизларига қўшилиб келганда, янги лексик маъно ифодаловчи сўз ҳосил қилмайди. Бу қўшимчаларни ўрганиш феълнинг яна бир хусусиятини ойдинлаштиришга, феъл ҳақидаги илмий билимлар мукамал бўлишига ёрдамлашади.

⁴ У Турсунов, А.Мухторов, Ш. Раҳматуллаев. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Т. 1992 йил, 360 —бет; ўзбек тили грамматикаси. I том, Морфология Т., — 197 > йил, 371 — бет; М.Мирзаев, С.Усмонов, И.Расулов. Ўзбек тили Т. — 1966 йил.

Ўзбек тилида ҳурматни ифодаловчи тил воситалари

Адабиётларда *–лар* кўплик маъносини ифодаловчи қўшимча сифатида талқин қилинади. Бундай ёндашув тарихий этимологик нуқтаи-назаридангина тўғри. Ҳозирги тил грамматик системасидан келиб чиқсак, ягона *–лар* аффикси ҳам мазмунан, ҳам вазифада мустақиллик касб этади. Ана шундай формалардан бири ҳурмат формасидир. Мисолларни таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, ҳурмат аъносини ифодаловчи *–лар* алоҳида аффикс деб сон категорияси ва эгалик категорияси системасидан ташқарида турувчи мустақил форма деб қаралиши лозим. Мисолларни ифодалашда ёзувчи Тоҳир Маликнинг «Сўнгги ўқ» қиссасига мурожаат қиламиз.

Масалан: – *Билмасам, вақтлари бўлармикан, ишдалар.*

– *Ўзларидан сўрайсиз.*

(Т. Малик, 756 б.)

Бу мисоллардан кўриниб турибдики, ҳурмат маъносини ифодаловчи *–лар* ўзак билан аффикс ўртасида келаяпти. Туркийшунос олимлар фикрича, *–лар* ҳурмат формаси белги сифатида сон категориясининг формасидан эмас, балки эгалик аффикси таркибида катнашадиган *–лар* кўрсаткичидан ўсиб чиққан. Эгалик аффикси таркибидаги сон кўрсаткичи икки хил маънони кўпликни, сизлашни (ёки сенлашни) ифодалайди.

Мисол: – *Акангиз меҳрибон эканлар, саккиз кун парвона бўлдилар, –деди ҳамхонаси у ҳушига келгач.*

(Т.Малик, 96 б.)

Бу мисолдан кўриниб турибдики, *–нгиз* аффикси II шахс кўпликни нейтрал нисбатлашни ёки II шахс бирликда сизлаб нисбатлашни билдирияпти.

Кўринадики, бу эгалик аффиксида кўплик ифодаланса, сизлаш ифоланмайди, аксинча, бирлик ифодаланса, сизлаш ифодаланadi. Демак, кўплик ва сизлаш маъноларининг ўзаро боғликлиги эгалик аффиксида мавжуд.

II эгалик аффикси таркибидаги —из сон кўрсаткичини —лар билан алмаштириш мумкин. Бу имкониятдан сизлаш маъносини ифодалашда фойдаланилган.

Мисол: — *Аянгиз эсонмилар?*

— *Аянгизга дуо генг.*

(Т.Малик, 177 б.).

- *Болаларишгизни мен учун ўпиб қўйинг.*

Биз Дамин акангиз билан чошгоҳда Қирқбелга жўнаймиз, мени йўқлаб овора бўлманг.

Кўриниб турибдики, —из кўрсаткичини —лар кўрсаткичига алмаштиришда кўплик маъноси сақланади ва шунинг устига сизлаш маъноси қўшилади. Қариндошлик билдирувчи от негизига қўшилганида эса —**нг** лар таркибидаги иккинчи қисм кўплик маъносини эмас, балки ҳурмат маъносини ифодалаш учун ишлатилади.

Мисол: — *Айбга буюрмайдилар, ҳаловатингларни буздум.*

(Т.Малик, 98 б.).

Демак, эгалик аффикси таркибидаги сон кўрсаткичида маъно тараққиёти воқе бўлади.

Кўплик — сизлаш — ҳурмат

Кейинчалик бу ҳурмат маъноси шахс маъносидан ажралиб мустақиллик касб этади. Натижада —**нг** лар аффиксига ва —лар ҳурмат формасига ажралади. Ушбу йўлда Миркарим Осимнинг «Карвон йўлларида» номли романига мурожаат қиламиз.

Мисол: — *Бобонглар илм ва санъат аҳлига ҳомийлик қилган эдилар.*

Охирги —лар аффиксининг ҳурмат формаси сифатида эгалик аффикси билан бирга ишлатилиши бошқа —ю, —лар кўрсаткичининг эгалик аффиксининг таркибий қисми бўлиб келиши бошқадир.

Бу иккинчи —лар аффиксининг семантикасида умумий нуқта бор: ҳар иккиси модал маънони ифолайди.

Аммо бу модал маънолар алоҳида ажралиб туради, яъни биринчидан у ҳурматни ифодаласа, масалан:

— *Ая, гадам келдиларми?*

— *Йўқ болам, гадагн эмаслар, ўртоғинг Нуриллонинг тоғалари.*

(Т.Малик, 131 б.).

Иккинчидан, сизлашни ифодалаш учун ишлатилади.

Мисол: —*Акангиз меҳрибон эканлар, саккиз кун парвона бўлдилар.*

Адабиётларда бу икки хил модал маъно ажратилмайди, яъни —лар аффиксига хос бир маънонинг қирралари сифатида ёнма — ён саналаверади дейилган.

Бадий адабиётлардаги ҳурматни ифодаловчи воситалар таҳлили шуни кўрсатадики, ҳурмат нафақат аффикслар ёрдамида, балки бир неча сўзлар билан ҳам ифодаланиши мумкин. Масалан: маликаи олийшоҳ, иним, зоти олийлари, тақсир, азизам, жаноблари кабилар. Бундай тил воситаларидан моҳирона фойдаланиш инсонлар ўртасидаги меҳр — оқибат, самимий муносабат, ахлоқ — одоб меъёрларини белгилаб беради.

Р.Мавлонова (ТВДПИ)

Ранг—тус билдирувчи сўзлар таснифи

Ўзбек тилида белги—сифат маъносини ифодаловчи махсус морфологик кўрсаткич йўқ. Бир сўзнинг от, сифат, равиш вазифасида қўллана олиши, баъзан уларнинг алмаштирилиши шундан далолат беради. Улар, кўпинча, сифат ясовчи аффикслардангина фарқланиши кўзга кўринади. Сўз ва унинг маънолари ҳақида олимлар турли мулоҳазалар келтирадилар.

«Ҳар қандай тил ҳам бир конкрет идеални мустақил сўз билан ёки ўзак орқали ифода этиб боришга ожизлик қилади. Тажрибанинг конкретлиги чексиздир. Энг бой тилнинг ҳам ресурслари қатъий чегаралангандир»². Алишер Навоий асарларида қўлланган сифатларни ўрганиш, уларнинг қадимги ҳолатини, шакл ва мазмун жиҳатдан фарқини ва ҳозирда юзага келган ўзгариш ва ривожланишини аниқлаш муҳимдир. Навоий асарларида учрайдиган сифатларни маъно жиҳатидан қуйидаги гуруҳларга бўлиб кўрсатиш мумкин.

1. Ранг—тус билдирувчи сўзлар: оқ, қора, қизил, кўк ва бошқалар.

2. Ҳажмни билдирувчи сифатлар: катта, кичик, улуғ ва бошқалар.

² Виноградов. Русский язык, М., 1947, стр- 15

3. Форма, ташқи кўринишни ифодаловчи сифатлар: ясси, туз, эгри каби.

4. Масофани билдирувчи сифатлар: яқин, ёвуқ, йироқ каби.

5. Маза — таъм билдирувчи сифатлар: ачук, сучук каби

6. Ҳолатни билдирувчи сифатлар: илиқ, иссиқ, ул (хул), қуруқ, ёвош, эзгу ва бошқалар.

Ранг—тус билдирувчи сўзлар Навоий асарларида семантик сермаънолик хусусиятига эгаллиги билан ажралиб туради. **Оқ** сўзи шоир бадииятида аслида рангни ифодалаб, қора, баъзан қизил сўзларига антоним сифатида қўлланган.

«Девону луғотит турк»да барча сўз туркумларига оид сўзлар, жумладан, ранг билдирувчи асл туркий сифатларнинг семантик хусусиятига эга бўлган шакллари ҳам четда қолмаган: ақ—оқ ҳар нарсанинг оқи(яғузча), орунг—оқ, олпоқ—жуда оқ каби. Қошғарийнинг кўрсатишича, ёқут тилида орунг(оқ) оч кўк маъносида, муғул тилида орунг(оқ) тоза маъносида қўлланган. Бу эса эски туркий тилда ариноқ — тозаламоқ феъли маъносига тўғри келади³. **Оқ** сўзи ўзбек, турк, озарбайжон, уйғур, туркман, қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ, бошқирт, татар тилларида ўзининг турли вариантларига эга а=(ar),(ar), (ax) ва бошқалар⁴. Навоий асарларида **оқ** сўзи тўрт хил кўчма ва маъжозий маъноларда келиши характерлидир. Оқ кўнгил, оқпагар, оқсоч, оқсоқол. Шунингдек, Навоий асарларида оқ ранг—тус маъносида байзо, баёз, кофур каби араб, форс сўзлари ҳам бош луғавий ва маъжозий маъноларда учрайди. Ранг—тус билан боғлиқ ўхшатишлар, айниқса, шоирнинг «Хамса» дostonларида кўп учрайди.

Умуман Алишер Навоий бадиияти тили лексикасини ўрганишда биргина ранг—тус билдирувчи сўзларни бош луғавий маъносидан ташқари матний мазмундорлигини, унинг маъжозий кўринишларини аниқлаш алоҳида лексик—семантик кузатишни тақозо этади.

³ Девону луғотит турк, Тошкент., 1960, 1 том, 70-бет.

⁴ Содиқова М. Ҳозирги ўзбек тилида сифат. Тошкент, 1974, 60-бет.

Мундарижа

Сайфуллаева Р. Р., Жўрабоева М. А. Мактаб яратган тилшунос	3
А.Абдуазизов. Проф. А.Ғуломов интонация ҳақида	9
Б.Ўринбоев. А.Ғуломов ва ўзбек акцентологияси масалаларй	12
Ё.Тожиев. Айюб Ғуломов сабағи	14
С.Каримов. Айюб Ғуломов ва ўзбек лексикографиясининг айрим масалалари	16
А.Нурмонов. Профессор Айюб Ғуломовнинг синтактик қарашлари	18
А.Бердиалиёв. Сўз ясалиши билан алоқадор баъзи масалалар ҳақида	22
И.Наримонова. Синтактик кўчишнинг бир тури ҳақида	27
Р.Сайфуллаева, Б.Менглиев. Ўзбек лугатчилигининг долзарб муаммолари	33
Ҳ.Шамсиддинов. Номлашда тасаввурлар ассоциациясининг иштироки	35
И.Тошалиев. Гапнинг мураккаблашуви метакоммуникация жараёни ва натижаси сифатида	37
Э.Қиличев. Антропонимларда ижтимоий ҳаёт акси	41
Ж.Омонтурдиев. Айюбона бир таъриф ҳақида	44
М.Жўрабоева. А.Ғ.Ғуломовнинг илмий мероси ва синхрон сўз ясалишининг баъзи муаммолари	47
М.Қодиров. Алишер Навоий ва ҳозирги ўзбек адабий тили	50
У.Раҳимов. Лисоний пресуппозиция	57
И.Тошалиев, М.И.Ҳолиқова. Тил таълимига социолингвистик ва психолингвистик жиҳатдан ёндашиш муаммолари	61
З.Ҳамидов. Айюб Ғуломов кўплик категорияси тарихи хусусида	67
И.Тошалиев, С.Шомақсудова. Нутқий ҳамкорлик муаммосига доир	70
М.Қурбонова, М.Очилова, А.Раҳимов. Ўзбек тилшунослигида синтактик назариялар	73
М.Жўрабоева, М.Ҳолиқова. Лисоний маданият ривожи ва оммавий ахборот тили	77

Н.Мамадалиева. А.Баҳодирхон «Шажарайи турк» ҳақида	80
А.Исмоилов. Афғонистоннинг тўртинчи Асосий қонуни ва мамлакатда туркий тилларнинг аҳволи	89
В.Каримжонов. Луғатлар яратиш замон талаби	92
Б.Қиличев. Луғавий иерархияда парадигматик муносабат	95
С.Назарова. Изоҳловчили бирикмалар	97
С.Маҳмудова. Сўз ясалиши ва аташ амалининг ўзига хослиги	100
Т.Эназаров. Ургут топонимининг этимологик таҳлили	101
З.Холмонова. Лексема семаларининг юзага келишида матннинг ўрни	105
Д.Лутфуллаева. Гапнинг семантик қурилиш узвлари	107
Т.Собитова. Ғ.Фулом қўллаган уч неологизм ҳақида	111
Д.Шодиева. Муҳаммад Юсуфнинг антитезадан фойдаланишига доир айрим қайдлар	113
З.Наримонова. Таржимада ўлчов бирликларининг берилиши	118
М.Туропова. Диалектал нутқ интонацияси	121
З.Юнусова. Навоий асарлари тилида юлдуз лексемасининг гипонимик ва синонимик қуршовлари	124
С.Махсумова. Катталаштириш ва фахрланиш оттенкаларини ҳосил қилувчи аффиксларнинг коннотатив маъноси	130
З.Бурҳонов. Ўзбек ва қозоқ тилларидаги чиқиш келишикли қурилмалар семантикаси	134
М.Солиева. Профессор А.Фуломов сўзнинг фонологик ва морфологик структуралари ҳақида	137
Н.Турапова. Социальные отношения и языковые особенности японского языка, применяемые в речевом этикете Японского общества	139
С.Эшонқулова. –чи аффиксининг семантик хусусиятлари	142
Б.Ёров. Мақсадимиз – зоҳирий эмас, идрокий билим олиш	145
С.Насриддинова. Тил билган – жаҳон билур	147
Ш.Ёдгорова. Луғат бойлиги – ҳаётимиз кўзгуси.	151

Д. Лутфуллаева. Ўзбек тилида йўқликни билдирувчи содда гап қолиплари	154
Ф. Г. Шарипов. –(и)нқира қўшмчаси орқали ҳаракат тарзининг ифодаланиши	157
Ҳ. Матаева. Ўзбек тилида ҳурматни ифодаловчи тил воситалари	160
Р.Мавлонова. Ранг – тус билдирувчи сўзлар таснифи	162